

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Історія української географії

ВИПУСК **25** 2012

ТЕРНОПІЛЬ

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)

Редактор: Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Заставецький Т. Б. – к. з. н., доц. (Тернопіль)

Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)

Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)

Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)

Олійник Я. Б. – д. з. н., проф. (Київ)

Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)

Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)

Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)

Сивий М. Я. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)

Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)

Царик Л. П. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

*Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Вченої ради Українського географічного товариства
та Географічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка в Україні*

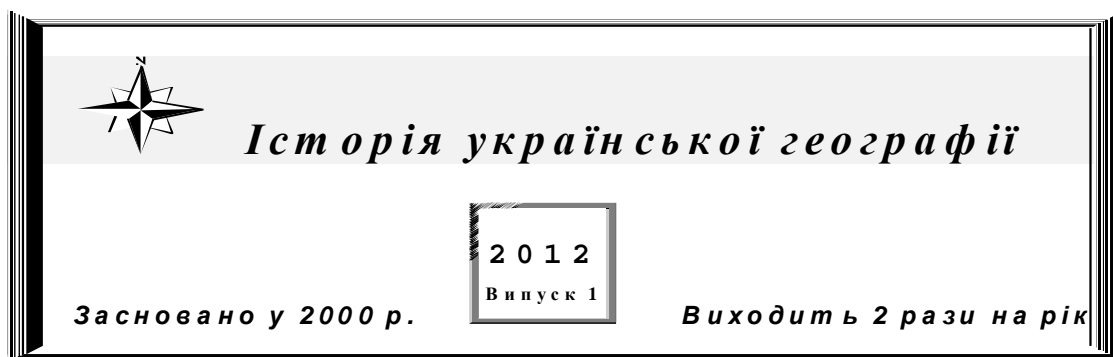
Постановою президії ВАК України № 1-05/7 від 10 листопада 2010 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі “географічні науки” (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2010. – № 12. – С. 5-9).

І-90   **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. —
Тернопіль, 2012. — Випуск 25. — 110 с.

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди співпадає з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

Зміст

Віхи

Іван Ровенчак. Історія зародження та розвитку геокультурних досліджень 7

Постаті

Олександра Химич. Внесок Володимира Гавриловича Бондарчука у розвиток географічних досліджень.....15

Наукові школи і центри

Сергій Шевчук. Вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії: постановка проблеми 19

Крас- і країнознавство

Сніжана Когайчук. Історія садових ландшафтів Поділля.....23

Володимир Подобівський. Історико-географічний аналіз впливу природокористування на ландшафтні системи Гологоро-Кременецького кряжу протягом XIII – у середині XIX століть.....28

Любов Альтгайм. Зміна рівня життя сільського населення Хмельницької області 34

Оксана Семеген. Рекреаційно-туристські ресурси археологічних пам'яток Хмельницької області.....39

Натургеографічні та геоекологічні студії

Павло Теліш. Історичний аналіз вивчення лісового покриву Верхньодністровських Бескидів 46

Антропогеографічні дослідження

Юрій Кисельов. До проблеми геософічної інтерпретації категорії ландшафту.....50

Леся Заставецька. Трансформація низових систем розселення в пострадянський період.....53

Тарас Кравець. Природно-ресурсний потенціал як провідний чинник трансформування аграрної сфери.....56

Костянтин Дарчук, Мирослав Заячук. Структура земельного фонду та землезабезпеченість мешканців Східної Галичини наприкінці XIX – на початку XXI століть 61

<i>Клавдія Кілінська. Ретроспективна характеристика сільськогосподарської різноманітності Карпато-Подільського регіону України .....</i>	69
<i>Оксана Рунців-Корольок. Доцільність формування кластеру медично-оздоровчого туризму на території Тернопільського Придністер'я .....</i>	72
<i>Олеся Бегень. Просторово-територіальні аспекти заселення гірських районів Львівської області.....</i>	77
<i>В'ячеслав Тодоров. Гео економічне положення Українського Придунав'я .....</i>	83
<i>Інна Поплавська. Світові тенденції розвитку готельного бізнесу .....</i>	88
<i>Галина Баб'як. Територіальні диспропорції формування і використання економічно активного населення Хмельницької області .....</i>	94

Відгуки та повідомлення

<i>Ольга Заставецька, Ігор Дітчук, Дмитро Ткач, Зіновій Матвійв. Неокласика історико-географічного краєзнавства (Шаблій О.І. Село на золотому Поділлі: Земля і люди. – Львів, 2011).....</i>	99
--	----

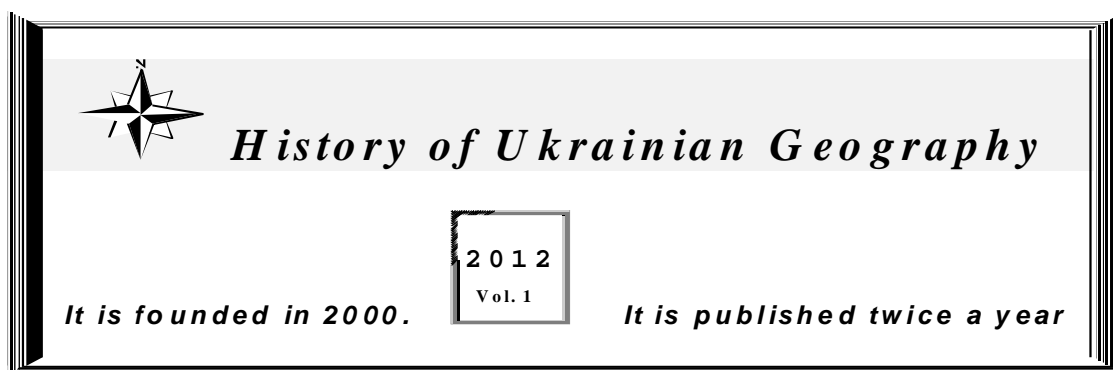
Хроніка. Факти. Проекти

<i>Мирослав Дністрянський. Міжнародна наукова географічна конференція “Соціально-географічні виклики у Східно-Центральній Європі на початку ХХІ ст.”.....</i>	103
---	-----

Ювілеї та номінації

<i>Степан Позняк. Ігор Аркадійович Крупеніков – видатний ґрунтознавець і географ (до 100-річчя від дня народження).....</i>	105
---	-----

Наші автори.....	108
-------------------------	-----

Contents

Landmarks

Ivan Rovenchak. A history of origins and development of cultural geography.....7

Personalities

Oleksandra Khymych. The contribution of Volodymyr Havrylovych Bondarchuk
in the development of geographical research.....15

Academic Schools and Centres

Serhiy Shevchuk. Studying Ukrainian schools of social geography: defining the nature
of the problem.....19

Regional Ethnography and Country Studies

Snizhana Kohaychuk. The history of orchard landscapes of Podillya.....23

Volodymyr Podobivskyi. A historical-geographical analysis of the impact of land use
on the landscapes of Holohory-Kremenets' ridge during the XIII–mid XIX centuries.....28

Lubov Al'thaym. Change of standard of living of rural population of Khmelnyts'kyi region.....34

Oksana Semehen. Recreational and tourist resources of archaeological monuments
in Khmel'nyts'kyi oblast'.....39

Natural-Geographical and Geoecological Studies

Pavlo Telish. An historical analysis of forest cover studies of the Upper-Dnister Beskyds 46

Anthropogeographical Researches

Yuriy Kysel'yov. Towards ageospherical interpretation of landscape.....50

Lesya Zastavets'ka. Transformation of grassroots settlement systems in the post-Soviet
period.....53

Taras Kravets'. Natural resource potential as a leading factor in transforming
the agricultural sector.....56

Kostyantyn Darchuk, Myroslav Zayachuk. Structure of land fund and land provision of
inhabitants of East Galicia from the end of the XIXth to beginning of XXIst centuries.....61

Klavdiya Kilins'ka. Retrospective characteristic of agricultural diversity in the Carpathian-
Podillya region of Ukraine.....69

<i>Oksana Runtsiv-Korolyuk</i> . The expediency of forming a cluster of medical-health tourism along the Dnister in Ternopil oblast'.....	72
<i>Olesya Behen'</i> . Some spatial-territorial aspects of settlements in the mountain district of the L'viv oblast'.....	77
<i>Vyacheslav Todorov</i> . Geo-economic situation of the Ukrainian Danube region.....	83
<i>Inna Poplavs'ka</i> . World trends in hotel business.....	88
<i>Halyna Babyak</i> . Territorial disproportions in the formation and employment of economically-active population of Khmel'nyts'kyi oblast'.....	94

Reviews and Announcements

<i>Olha Zastavets'ka, Ihor Ditchuk, Dmytro Tkach, Zinoviy Matviyiv</i> . A neoclassic historical-geographical regional study (Shablii O.I. Selo na zolotomu Podilli: Zemlya i lyudy [The village in the golden Podillya: The land and its people]. – Lviv, 2011).....	99
---	----

Chronicle. Facts. Projects

<i>Myroslav Dnistrians'kyi</i> . International scientific geographical conference “Social-geographical challenges in East-Central Europe at the beginning of the XXI century”.....	103
--	-----

Jubilees and nominations

<i>Stepan Poznyak</i> . Ihor Arkadiyovych Krupenikov – A noted soil scientist and geographer (on the centenary of his birth).....	105
---	-----

Our Contributors	108
-------------------------------	-----

Vixi

УДК 911.3:008

Іван Ровенчак

ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ГЕОКУЛЬТУРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Характеризується еволюція культурно-географічних досліджень. Виокремлюються три періоди у цій еволюції: античний та середньовічний, новий, новітній. Обґрунтовується вирішальна роль Фрідріха Ратцеля (1844 – 1904) у виникненні географії культури як наукового напрямку.

Ключові слова: географія культури (геокультура), зародження геокультури, розвиток геокультури, періодизація геокультури.

Ivan Rovenchak. A history of origins and development of cultural geography. The evolution of cultural-geographical research is characterized. Three periods in this evolution are identified: ancient and medieval; new; modern. The seminal role of Friedrich Ratzel (1844 – 1904) in the appearance of cultural geography as a scientific discipline is substantiated.

Key words: cultural geography, the origins of cultural geography, the development of cultural geography, the periodization of cultural geography.

Актуальність дослідження зумовлена з одного боку недостатнім опрацюванням історії культурно-географічного підходу в українській суспільній географії, а з другого, – необхідністю мати більш-менш сформовані уявлення про еволюцію даного наукового напрямку для подальшого поступального розвитку теорії та практики географії культури.

Стан висвітлення проблеми. Дослідженню історії зародження та розвитку географії культури в Україні приділяється надзвичайно мало уваги. Серед нечисленних праць, що існують з даної проблематики, можна назвати нашу, яка присвячена зародженню та еволюції культурно-географічного підходу в Україні [19]. Дана проблематика у контексті обґрунтування інших підсистем теоретичних положень географії культури розглядається також у нашій монографії [20].

Метою роботи є характеристика еволюції культурно-географічного підходу від найдавніших часів до нашого часу. Ставиться завдання також розробити першопочатковий варіант періодизації геокультурних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Для пізнання еволюції і перспектив розвитку будь-якої науки, у

тому числі й географії культури, важливе значення має її історія. На цій особливості наголошував і фундатор української географічної науки Степан Рудницький: “В інших науках знання історії цих наук є тільки корисне, в географії необхідне. (...) історія землезнання є як найтісніше зв’язана з загальною політичною і культурною історією” [21, с. 7]. У розвитку географічної науки можна виокремити п’ять етапів, у кожному з яких переважав один з двох загальних підходів – антропоцентричний або фізіографічний: перший етап – VI – IV ст. до Хр. (переважав антропоцентричний підхід), другий – III – I ст. до Хр., (переважав фізіографічний підхід); третій – I ст. – перша половина XIX ст. (антропоцентричний підхід), четвертий – друга половина XIX – кінець XX ст. (фізіографічний підхід) [22, с. 106]. З кінця XX ст. настав п’ятий етап, у якому знову переважатиме антропоцентричний підхід.

Можна припустити, що зародження геокультурного підходу в географічній науці припадало на античний період (VI ст. до Хр. – V ст.). За влучним висловом німецького соціолога Макса Вебера (1864 – 1920), “Культура європейської античності – це насамперед культура узбережжя, так само як і уся європейська антична історія є насамперед історією

узбережних міст” [3, с. 10]. Уже в цей час у географії з’явилися дві тенденції географічного мислення – художньо-країнознавча та статистико-картографічна. Перша пов’язана з діяльністю Гекатея (546 – 480 рр. до Хр.) – Страбона (63 р. до Хр. – 23 р. після Хр.), друга – Ератосфена (276 – 194 рр. до Хр.) – Птолемея (90 – 168 рр.). Продовжувачем у майбутньому першої тенденції став К. Ріттер, другої – О. Гумбольдт. Культурно-географічний підхід розвивався у рамках художньо-країнознавчої тенденції.

У фундаментальній праці “Географія в 17 книгах” Страбон, або “єгипетський грек римської епохи” (як його називали за те, що він тривалий час жив у Александрії), значну увагу приділив питанням географії культури. Він, зокрема, наголошував, що: “... географ повинен відштовхуватися від того, хто виміряв землю в цілому, (...) і потім представити спочатку наш освоєний світ, його розміри, форму і природу і їх відношення до землі в цілому. Адже це спеціальне завдання географії” [24, с. 114]. Деякі думки Страбона прямо стосуються фізичної і духовної культури людини та політичної культури. Щодо аргументування першості географічних досліджень Європи він писав: “Розпочинати опис треба з Європи, тому що вона має не тільки різноманітні форми, а й надзвичайно добре надається природою для вдосконалення людей і державних форм, а також тому, що вона передала й іншим частинам світу більшу частину своїх власних благ і цілком придатна для проживання, за винятком незначної області, необжитої через холод” [24, с. 126]. Важливість творчості Страбона для розвитку географічної науки загалом і географії культури зокрема зазначало багато вчених. Класик української географії Степан Рудницький так висловився про внесок Страбона у географію культури: “Чоловік і його діла на земній поверхні були для Страбона головним змістом географії. А головним її завданням було: *дослідити взаємини природи краю з культурним станом його населення* (Страбонова думка)” [21, с. 106].

У *середньовічному періоді* (V – XVII ст.) географію культури не оминув загальний занепад географічних та інших наук. У цьому періоді центр геокультурного мислення перемістився в арабський світ. Араби частково зберегли, освоїли і передали Європі античну культурну спадщину. Культурно-географічні погляди арабів багато в чому ґрунтувались на птолемеївській географічній традиції. Серед багатьох дослідників найбільшу увагу заслуговують Ібн Гаукаль та Ібн Гальдун.

Ібн Гаукаль (X ст., Месопотамія) 977 року видав книгу “Кітаб ал-масалик ва-л-мамалик”. У ній він серед іншого розглянув і геокультурні підстави функціонування країн: “... порядок держави ґрунтується на релігійних віруваннях, літературі, мудрості, зміцненні поселень твердою владою” [14, с. 201].

Ібн Гальдун (1332 – 1406), представник арабської географії культури, тривалий час жив у

м. Фес (Марокко). У вступі до твору “Мукаддіма” (“Пролегомени”), написаного 1379 р., він зазначив, що в ньому, серед іншого, йтиметься: “... про кількість культури на землі з вказівкою на деякі моря, ріки і клімати, що знаходяться на ній” [14, с. 435]. За птолемеївською традицією, продовженою Аль-Хорезмі (IX ст.), Ібн Гальдун з півночі на південь виокремив сім широтних кліматів (клім). На його думку, крайні клімати (перший і сьомий та близькі до них) відрізняються крайностями, а найсприятливіший для розвитку культури є четвертий і близькі до нього [12, с. 57-58]. Геокультурній проблематиці присвячені такі розділи вступу до “Пролегомен” Ібн Гальдуна, як “про різні стани культури при родючості і голоді та наслідках, що виникають від цього у тілах людей і їх натурах”; “про культуру бедуїнів і диких народів та племен”; “про міста, великі центри, про всю культуру і обставини, що від цього виникають” [14, с. 437].

Новий період у розвитку географії культури чітко не окреслений. Ми пропонуємо такі часові межі для нового періоду: XVIII – перша половина XX ст., для новітнього – перша половина XX ст. – наш час. Часова межа між новим і новітнім періодами – перша половина XX ст. – досить нечітка. Головним критерієм такої періодизації є різне розуміння географії культури (“Kultur-geographie” у Німеччині) в першій і другій половині XX ст.

Попередниками вчених, які розвивали географію культури як науковий напрям, були визначні німецькі географи О. Гумбольдт та К. Ріттер. Основа світогляду О. Гумбольдта – ідеалістична натурфілософія та теорія абсолюту, який реалізував себе в процесі діалектичного розвитку німецького філософа, співзасновника німецького романтизму Фрідріха Шеллінга (1775 – 1854). Концепція К. Ріттера ґрунтувалась на розумінні історії людства як еволюції природи і прогресі розуму німецького філософа, предтечі романтизму Йоганна Готфріда Гердера (1744 – 1803). У праці “Ідеї до філософії історії людства” (1784) Гердер у поняття культури ввів усе, що пов’язане з людською діяльністю, – матеріальне життя, звичаї, право, релігію тощо. Культура зумовлена географічним середовищем, обставинами часу і місця. Кожен народ формує особливу культуру, що впливає з його психології, а психологія – з географії і звичасвих моментів. Витоки філософських уявлень Ф. Шеллінга і Й. Гердера треба шукати в системі трансцендентального ідеалізму родоначальника німецької класичної філософії Іммануїла Канта (1724 – 1804), який, між іншим, з 1757 по 1797 рік читав курс фізичної географії у Кенігсберзькому університеті, а в 1800 – 1804 рр. видав чотиритомну працю “Фізична географія”. Географію І. Кант поділяв на фізичну, моральну і політичну. Під політичною він розумів сучасну економічну географію, демогеографію та власне політичну географію, під моральною — географію культури. На думку

І. Канта, моральна географія: "... розглядає людину на всій земній кулі з погляду багатоманітності її природних властивостей і моральних відмін – дуже важливе і настільки ж привабливе дослідження, без якого навряд чи можна було б висловити які-небудь загальні міркування про людину і в якому порівняння людей між собою і з моральним їх станом у більш ранні часи розгортає перед нашими очима велику картину всього людського роду" [13, с. 288].

Визначний німецький природодослідник і географ Олександр Гумбольдт (1769 – 1859) залишив нам цікаві геокультурні висловлювання. Наприклад, у праці "Ansichten der Natur" ("Погляди на природу"), вперше виданій 1808 р., він писав: "... Південна Європа мала інший вигляд, коли в ній вперше осіли пелазгійські або карфагенські землероби; забувають також, що ранні культурні покоління людства витіснили ліси і що перетворювальний дух народу поступово позбавляв землю того оздоблення, яке нас так радує на півночі і яке (більше, ніж історичні свідчення) свідчить про юність нашої культури" [6, с. 114].

Карл Ріттер (1779 – 1859) – засновник і керівник першої в Німеччині кафедри географії (1820, Берлін), засновник Берлінського географічного товариства (1828) – висловив низку геокультурних ідей, які актуальні й сьогодні. Зокрема, він запропонував "присвоїти" кожному континенту колір (расу): Європі — білий; Азії — жовтий; Африці — чорний; Америці — червоний. Тут, очевидно, відчутний вплив на К. Ріттера ідей Й. Гете. Відповідно до руху Землі вчений обґрунтував "закономірність", згідно з якою людська культура повинна поширюватися зі сходу на захід [30].

Можна вважати, що географію культури як науковий напрям започатковано у працях німецького географа Фрідріха Ратцеля (1844 – 1904). Його ідейним натхненником був англійський філософ, один з творців теорії організму, представник напрямку "соціального дарвінізму" Герберт Спенсер (1820 – 1903). Деякі культурно-географічні погляди Ф. Ратцеля висловив уже в праці "Anthropogeographie" ("Антропогеографія"). Її перший том вийшов у 1882 р., другий – у 1891 р. Ф. Ратцель цікавився фактами, коли культурні відміни виявлялись важливішими, ніж природні. Наприклад, він наголошував на існуванні контрасту в регіонах з практично однаковими природними умовами – Шварцвальду (Німеччина) і Вогеців (Франція). Різницю в життєвих укладах їхнього населення Ратцель пояснював різними культурними традиціями французів і німців.

Найповніше геокультурні погляди Ф. Ратцеля відображені в іншому творі "Völkerkunde" ("Народознавство"). Перше видання цієї тритомної праці з'явилося в 1885 – 88 рр., тобто між першим і другим томом "Антропогеографії". Ф. Ратцель, зокрема, вважав, що: "В густому населенні полягає не тільки міцність і запорука енергійного розвитку,

але і безпосередній стимул культури" [18, т. 1, с. 11]. На його думку, найважливішими культурними надбаннями, які роблять народи культурними є: *розум, мова і релігія*. Без мови у нас не було б розуму, без розуму – релігії, а без цих трьох елементів – культури. Сутність культури у нагромадженні досвіду. Культура – сума всіх духовних надбань людства [18, с. 20-21]. Ф. Ратцель був переконаний, "... що між розвитком мови і культури повинен існувати паралелізм, оскільки *вища культура вживає і створює найбагатші засоби словесного вираження*. (...) Всі культурні народи – водночас і *писемні народи*. Без писемності не може бути достовірного передання; воно позбавлене тоді твердості історичного ґрунту, яка створює можливість спроб подальшого прогресу" [18, с. 33, 67]. Цікаві його думки щодо умов, які сприяють культурі: "Щодо умов розвитку і наявності культури можна сказати: *все, що рухливу людину прикріплює до місця, сприяє культурі*" [18, т. 2, с. 397]. Важливим є підхід Ф. Ратцеля до просторової регіоналізації культури. За подібністю ознак він виокремлював геокультурні області. Сукупність цих областей – це геокультурні зони. Найважливішою геокультурною зоною є помірний пояс [18, т. 1, с. 28].

Найвизначніший німецький географ ХХ ст. Альфред Геттнер (1859 – 1941) багато уваги приділяв визначенню суті та методології географії культури. У фундаментальній праці "Die Geographie. Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden" ("Географія, її історія, сутність і методи", 1927) він у структурі антропогеографії виокремив географію рас і народів, географію релігій та культурну географію, яку розглядав у широкому і вузькому значенні. Учений писав: "Можна говорити і про *культурну географію* у вузькому змісті слова. З того часу, як географія відділилась від народознавства, культурна географія відступила на задній план, і деякі етнологи хочуть відвоювати її в своє повне володіння. Це свідчить про достойну жалю вузькість і нерозуміння справи; звичайно всі питання культури мають свою народознавчу сторону; але цим ще не вичерпується їхня сутність, і якщо нам ще стільки багато не ясно у цих явищах, то причину потрібно шукати якраз у тому, що географічне вивчення ще надто мало впроваджено у цю галузь" [4, с. 138]. Як з'ясуємо далі, у другій половині ХХ ст. в німецькій географії культурна географія в її вузькому (стислому) розумінні практично перестала розвиватись. Значну увагу А. Геттнер приділяв визначенню просторового змісту географії культури. На його думку, "дуже важливим є визначення областей життя і культури (Lebens und Kulturgebieten), які, як такі, є областями, побудованими на однорідності, але разом з тим більшою мірою виявляють і відому внутрішню зв'язаність" [4, с. 262]. У цьому періоді в галузі географії культури працювали такі німецькі географи, як Ернст Фрідріх, Зігфрід Пассарге та ін.

У другій половині ХІХ ст. геокультурний напрям географічних досліджень почав формуватися

також у Франції. Століттям перед тим у цій країні багато уваги філософським питанням культури приділяв визначний учений Шарль Луї Монтеск'є (1689 – 1755). Головним чинником формування окремих культур він уважав клімат, проте припускав дію й інших чинників. Монтеск'є 1749 р. писав: “Багато речей керує людьми: клімат, релігія, закони, правила правління, приклади минулого, побут і звичаї, і як підсумок усього цього, формується спільний дух народу. Чим більше посилюється в народі дія однієї із цих причин, тим більше послаблюється дія інших. Природа і клімат майже одні владарюють над дикунами; звичаї керують китайцями; закони тиранствують у Японії; (...) правила правління і звичаї старовини панували в Римі” [17, с. 300]. Як бачимо, геокультура тут є властивістю, за якою диференціюють країни.

Один з найвідоміших географів світу, учень К. Ріттера Елізе Реклю (1830 – 1905) оригінальні геокультурні підходи виклав у 19-томній фундаментальній країнознавчій праці “Nouvelle géographie universelle. La Terre et les hommes” (“Найновіша всезагальна географія. Земля і люди”), виданій у 1876 – 1894 рр. Серед іншого він писав: “Не можна забувати, що загальна форма материків і морів і всі особливі риси землі мають в історії людства надзвичайно мінливе значення щодо стану культури, що його досягли народи. (...) Наприклад, ріка, яка для якої-небудь народності, непричетної до цивілізації, становила непереборну перешкоду, для розвиненішої народності перетворюється в торговий шлях, а пізніше може бути перетворена в простий зрошувальний канал, напрямком якого людина змінить на свій розсуд” [29, т. I, с. 7-8].

До французької географії і, зокрема, до французької геокультурної школи можна зачислити Льва Мечникова (1838 – 1888) – вченого, що мав українсько-російське походження. Найважливіші географічні твори “Японська імперія” (1881) та “Цивілізація і великі історичні ріки” (1889) він написав і видав французькою мовою. Унікальна геокультурна праця Л. Мечникова “La Civilisation et les Grands Fleuves historiques” (“Цивілізація і великі історичні ріки”) пов’язує історичні ступені розвитку культури (цивілізації) з їхніми геопросторовими особливостями. Л. Мечников уважав, що стародавньому світу відповідає річковий, середнім вікам – морський, а новому часу – океанічний періоди [16, с. 337-338]. У річковому періоді розвитку культури він виділив чотири цивілізації: нільську, месопотамську, індійську та китайську. В підсумку, як писав Мечников: “Дві західні великі давні цивілізації – нільська і месопотамська, – досягнувши відомого ступеня розвитку, розширилися до морського узбережжя і перейшли в стадію морської цивілізації. Індія, замкнена в басейні своїх рік, що не мали зручного сполучення з морем, закінчила тим, що завмерла і відокремилась від загального потоку всесвітньої історії” [16, с. 435]. Праця Л. Мечникова викликала широкий резонанс у науковому світі,

зокрема і негативний. Наприклад, Ф. Ратцель різко негативно відреагував на неї. Очевидно, тому, що, на його думку, у праці більше уваги приділено соціальним чинникам, ніж біологічним.

Найбільшого розвитку у Франції географія культури досягла в рамках наукової школи “географії людини” (géographie humaine). Засновник цієї школи Відаль де ла Блаш (1845 – 1918) висунув концепцію “географічного посібілізму” (від лат. *possibilis* – можливий). Згідно з нею, людина є активним елементом, а довкілля – пасивним. На думку посібілістів, ніде нема потреби, всюди є тільки можливості, і те, як ними розпорядитися, залежить від людини, тобто від стійкого поєднання установок, традицій, цілей і технічних навиків людей, окремих засвоєних ними звичаїв, що передаються з покоління в покоління. В узагальненій праці В. де ла Блаша “La géographie humaine” (“Географія людства”), що вийшла вже після його смерті в 1921 р., зазначено: “Людська діяльність породжує однорідність навіть там, де природні умови неоднорідні” [7].

Продовжувачем культурно-географічних підходів В. де ла Блаша став Жан Брюн (1869 – 1930). Найбільш концентровано свої погляди він виклав у монографії “Географія людини”, яка витримала чотири видання (1910 – 1934). Значну увагу вчений приділив походженню культурних рослин і домашніх тварин, злаків як типів вирощуваних рослин; рослинним і тваринним типам текстильних продуктів; пастушому номадизму і його типовим формам. Ж. Брюн, серед іншого, виокремив типи невеликих природно-культурних одиниць. Перший – тип “островів” у пустелях; другий – тип “островів” у високих горах. На його думку, дуже близькими до географії культури є етнографія та історична географія. Окремо Ж. Брюн виділив географічний дух як форму пристосування людини до географічних умов [26, т. I-III].

Специфічні підходи до географії культури сформувались у британсько-американському (англо-американському) напрямі. На британську географію культури значно вплинула творчість англійського соціолога-позитивіста Генрі Томаса Бокля (1821 – 1862). У фундаментальній праці “Історія цивілізації в Англії” (1858) він висловив низку цікавих і неоднозначно сприйнятих геокультурних ідей. На думку Г.Т. Бокля, релігія, що сповідується у будь-якій країні в наш час, не може слугувати мірилом справжнього стану цивілізації в ній, тому що обставини, які спонукали прийняти цю релігію, стосуються давнини, а тепер релігію підтримують і розвивають завдяки поштовху, що був у минулому [2, с. 195]. Учений також уважав, що в тих країнах, де релігія не змінювалась, історія достовірніша, а отже, геокультура є ціліснішою та органічнішою, ніж у тих, де відбулася ця зміна. Наприклад, в Індії індуїзм панує з глибокої давнини, тому індійці володіють одними з найдавніших в Азії історичними легендами. Натомість, перси не зберегли ніяких

достовірних відомостей про свою давню доісламську цивілізацію, оскільки їхню країну у VII ст. завоювали мусульмани, які знищили іранську національну релігію і перервали розвиток культури [2, с. 223-224]. Зазначимо лише, що під впливом розвинутої місцевої культури іслам в Ірані модифікувався і дав початок окремому ісламському напрямкові – шиїзмові.

Засновником американської географії культури треба вважати ученицю Ф. Ратцеля Елен Черчілл Сімпл (1863 – 1932). Найзначнішою її працею на геокультурну тематику є “Вплив географічного оточення”. Культурно-географічна тематика найбільше відображена в таких розділах праці, як: рух народів у їхньому географічному значенні; географічна ідея; прибережні народи; ставлення людини до води; острівні народи; вплив гірського середовища; вплив клімату на людину. Е. Сімпл належить важливе емпіричне узагальнення стосовно особливостей конфігурації культурних осередків: “Етнічні або політичні острови як наслідок занепаду (культури. — *I. P.*) можна різними способами відрізнити від островів експансії або завоювання. Для розселення тих, хто виживає за таких умов, звичайно є характерними недоступні або несприятливі з географічного погляду місця заселення... Розкидані острови, населення яких зазнало нашествия завойовників, чи то конкіста або колонізація, відрізняються прекрасним місцезнаходженням, сприятливим для розвитку і консолідації...” [34, с. 164-165]. На підставі дедуктивного методу, вона висловила припущення про зумовленість поведінки людей географічними умовами. Наприклад, Е. Сімпл уважала, що наявність гірських перевалів і проходів сприяє формуванню серед населення розбійників.

Геокультурною тематикою займався також професор Єльського університету (Коннектикут) Елсворт Гантінгтон (1876 – 1948). Провідною ідеєю його досліджень був різновид географічного детермінізму, так званий кліматичний детермінізм. Наприклад, учений проводив паралелі між кліматичними циклами і політичним, економічним та культурним життям народів. Метод Е. Гантінгтона полягав у дослідженні закономірних зв'язків між кліматичними умовами і поведінкою людини. Він вивчав ці зв'язки в часі й просторі, намагався виявити природні події, які супроводжувалися характерними рисами поведінки, виявляв однакові просторові поєднання між категоріями клімату і категоріями суспільної діяльності. Найважливішими геокультурними працями вченого є “*Civilization and Climate*” (“Цивілізація і клімат”, 1915) та “*Mainsprings of Civilization*” (“Джерела цивілізації”, 1945). У другій з них Е. Гантінгтон, наприклад, на перше місце поставив чинник харчування, однак цьому його положенню зазвичай не надають важливого значення. Інтерес людини до питань власного добробуту виявився настільки великим, а їхній виклад у працях ученого був

настільки цікавим, що вони відразу ж набули широкої популярності. Адміністратори, соціологи, географи і навіть медичні працівники з величезним зацікавленням читали його праці і нерідко некритично засвоювали його ідеї. Близкучі узагальнення Е. Гантінгтона, що охоплюють зв'язки явищ суспільного життя з кліматом, заслуговують на увагу з двох причин: по-перше, вони будять думку і не позбавлені основ; по-друге, як приклад захопливого викладу предмета не мають собі рівних [15, с. 450–451]. У праці “Цивілізація і клімат” вторгнення монгольських завойовників у Китай, Середню Азію, Європу та на Близький Схід учений прямо пов'язував з висушенням клімату в Центральній Азії. У 1915 – 1927 рр. такими ж проблемами займався і подібних поглядів дотримувався визначний український учений-географ Павло Тутковський.

Геокультурний напрям розвивався також і в Росії. Найвідомішими представниками російської географії культури другої половини XIX – першої половини XX ст. були Д. Анучин та В. Семенов-Тянь-Шанський.

Найзначніша геокультурна праця Дмитра Анучина (1843 – 1923) – “Про географічний розподіл зростання чоловічого населення Росії (за даними про загальний військовий обов'язок в Імперії у 1874 – 1883 рр.)” (1889). Науковець дійшов висновку, що в Росії головним чинником розподілу зростання чоловічого населення є етноантропологічний. Д. Анучин виявив зв'язок між розподілом зростання населення Росії, розміщенням расово-етнічних груп на її території та їхніми переміщеннями в доісторичний та історичний часи [1, с. 7-8]. Він виділив серед географічних наук антропогеографію. На його думку, до антропогеографії тісно приймаються антропология та етнография, що свідчить про наявність геокультурної складової в антропогеографії [1, с. 306-320].

Внесок у російську географію культури Веніаміна Семенова-Тянь-Шанського (1870 – 1942), сина знаменитого Петра Семенова-Тянь-Шанського, солідний і багатоплановий. Дослідник уважав, що внаслідок життєдіяльності людських співтовариств формуються географічні *типи людських культур*. Ці типи досить різноманітні, що залежить, з одного боку, від великої різноманітності географічних умов різних частин нашої планети, а з іншого – від великої різниці в ступенях розвитку різних галузей людства, що існують одночасно. Усі ці типи не існують ізольовано один від одного, а внаслідок розвитку географічно стикаються один з одним, причому первісні й давні історичні форми культури, як недосконалі, звичайно, поступово витісняє сучасна європейсько-американська культура, що непомітно нівелює все людство [23, с. 167]. Географічні умови, без сумніву, впливають також на господарську і розумову діяльність людини, що не може бути однаковою в країнах, де нема зими, і в країнах, де безморозна пора року триває всього три

місяці. Мешканці півдня, випадково потрапивши на північ, висловлюють щире здивування: як можна за таких умов що-небудь творити взагалі, а людина тут усе-таки творить дуже багато, але, звичайно, у своєрідних формах, вельми відмінних від південних.

В. Семенов-Тянь-Шанський увів у географію культури поняття “культурного світу”, який зароджується в культурному осередку. Культурні світи виникають двома способами: шляхом нашарування різних людських культур (вертикальний) і шляхом перенашарування та перекриття культур (горизонтальний). Культурні регіони Землі, що сформувалися переважно вертикальним способом, є менш діяльними і більш консервативними, ніж ті, що сформувалися горизонтальним способом. Наприклад, германська частина західного світу (Європи й Америки) є діяльнішою, акуратнішою і прогресивнішою, ніж романська, нашарована на давніх середземноморських культурах. В. Семенов виокремив на Землі чотири головні культурні світи: 1) первісний світ чорної й американської раси і такий же первісний крайній полярний світ жовтої раси; 2) уламковий, що зупинився, світ давніх азійських культур жовтої, бурої й частково білої раси і давньоамериканської культури в помірному і теплому поясах; 3) перехідний, середній, що повільно прогресує, світ білої раси – східний, греко-слов'янський у помірному поясі; 4) діяльний, передовий, західний світ білої раси в помірному і теплому поясах – романо-германський, що найбільше впливає на всі решта світи [23, с. 219].

У першій половині XX ст. культурно-географічні праці з'явилися і в середовищі польської географії. Значну увагу проблемам геокультури приділяв визначний польський географ Еугеніуш Ромер (1871 – 1954). Він, зокрема, вважав, що батьківщина культури була не в гірській частині рік, а навпаки, – у їх дельтах. Е. Ромер стверджував, що комунікаційний і торговий рух у світі відбувається у двох напрямках: у південному, в якому змінюються дари природи; у широтному, в якому змінюються культури [31, с. 17]. В праці “Світ гір” він писав, що гори відділяють не тільки політично відмінні світи, вони відділяють світи відмінної природи і культури. І далі: гори стали межею великих державних потуг і водночас сховищем розбитих і пригноблених народів, вони є на цілім світі осередком вільності й незалежності [32, с. 22].

Помітний внесок у польську географію культури зробила Марія Добровольська (1895 – 1984), представниця краківської антропогеографічної школи Л. Савіцького. У праці “Динаміка культурного краєвиду” вона визначила чотири типи культурних краєвидів: однорідні, з еволюційним укладом, переформованих культур, завмерлих культур. До чинників, які формують культурний краєвид, належать: територія, чинники господарсько-культурні, комунікаційний, біопсихічний, демографічний, соціальний та політичний [27].

З середини XX ст. розпочався *новітній період*

у розвитку географії культури. У Німеччині (поділеній у 1949 – 1990 рр. на Західну та Східну) поняття географії культури зазнало кардинальних змін. Конкретне (вужче) розуміння географії культури як галузі соціально-економічної (суспільної) географії практично зникло. Натомість поняття “географія культури” – “Kulturgeographie” почали застосовувати до всієї соціально-економічної географії (антропогеографії). До такої ситуації призвело, з одного боку, розчарування в антропогеографії (пов'язане, очевидно, з нищівною поразкою Німеччини у Другій світовій війні), а з іншого, – поява нової суспільно-географічної науки, яку назвали соціальною географією.

Відомий сучасний німецький географ-теоретик Ойген Вірт (1925 р. н.), професор Баварського університету в Нюрнберзі, у книзі “Теоретична географія: основи теоретичної географії культури” (1979) окремо географію культури в її вузькому розумінні не виділяє. В структурі суспільної географії він поряд з економічною, соціальною, політичною та іншими виокремив окрему галузь з назвою “географія релігії, мистецтва та мови” з близьким до неї “географічним народознавством”. Найтісніші зв'язки ця галузь суспільної географії має з соціальною, політичною та історичною географією і з демографією – “Bevölkerungs-geographie” [35, с. 79]. Отже, можемо припустити, що вужче розуміння географії культури в німецькій географії збігалось з її “географією релігії, мистецтва, мови та народів”.

У середині XX ст. розпочався також новітній період розвитку французької географії культури. Однією з перших з'явилась тритомна культурно-географічна праця М. Сорре “Les fondements de la géographie humaine” (1947 – 1952). У ній, серед іншого, автор розглядав краєвид (paysages) як вираження стилю життя (genres de vie). У 1981 р. А. Верке опублікував працю про рівні розуміння культури в географії. У ній дослідник, зокрема, дав своє, з погляду західної культури, трактування категорій сучасності й традиційності. Найважливішими елементами категорії сучасності, на його думку, є такі: час, функція, мода; а традиційності – простір, права, норми [25, с. 38]. Інший французький географ Поль Клаваль вважає, що одна з важливих тем досліджень у географії культури – це зміни і процеси, які ініціюють ці зміни. П. Клаваль з 1997 р. очолив підкомісію “Культурно-географічний підхід” у комісії “Географічна освіта” Міжнародного географічного союзу.

Британська школа географії культури новітнього періоду заснована професором Кембриджського університету Г. Дарбі. Завдяки використанню великого масиву історичних даних, а також матеріалів аерофотознімання він проаналізував процес формування культурних ландшафтів у Англії. Найбільший внесок у британську географію культури новітнього періоду зробив Пітер Гаттет (1933 р. н.).

У новітній період визнаним лідером і законодавцем у географії культури стала американська школа. Найважливіший внесок, без сумніву, зробив творець американської геокультурної школи Карл Зауер (1889 – 1975). Освіту він отримав у Німеччині, а з 1923 р. працював в університеті Берклі в Каліфорнії. Там К. Зауер створив усесвітньо відому школу географії культури. Свою дефініцію географії культури К. Зауер запропонував тільки двічі – у 1927 і 1931 роках. У статті “Cultural geography”, опублікованій 1931 р. і передрукованій 1962 р., він зазначив, що географія культури намагається визначити послідовність культур, які простежуються на конкретній території, а також прагне поєднати історичну й економічну географію в єдине ціле. Головним предметом дослідження географії культури, на думку К. Зауера, є з’ясування послідовності “загосподарювання” простору [33, с. 29]. Дослідник уважав, що культура є активним агентом, природне середовище – засобом, а культурний ландшафт – результатом. Під впливом цієї культури ландшафт стає вмістилищем наслідків боротьби культури за співіснування з природним оточенням. Усі ці уявлення повністю вписувались в екологічну традицію, однак внесок К. Зауера полягає в тому, що він першим до кінця усвідомив такий факт: за допомогою культури людина сама формує довкілля [5, с. 60]. На думку вченого, культурні комплекси постійно розвиваються і еволюціонують, проте ця еволюція не завжди є наслідком дії лише місцевих чинників. Певну роль відіграють і зв’язки з іншими культурними центрами. Це сприяє тому, що культури окремих народів взаємно переплітаються. К. Зауер звернув увагу на те, що географ зобов’язаний “взяти культурні процеси за основу свого наукового мислення і спостереження”, що в окремі історичні епохи існувало лише кілька центрів культури, звідки досягнення поширювалися по всьому світі.

У другій половині XX ст. культурно-географічні дослідження розвинулися також і в інших країнах Європи. Наприклад, у Данії в м. Орхус з 1949 р. двічі на рік виходить журнал “Kulturgeografi”. Тематика журналу головню поза-

європейська. Творець словацької соціально-економічної географії К. Іванічка значну увагу приділяв культурно-географічним питанням. У праці “Основи теорії і методології соціально-економічної географії” (1983) він, зокрема, зазначив, що сучасна соціально-економічна географія повинна займатися комплексним вивченням діяльності людини, і насамперед “... її соціально-економічними, культурними, біологічними зв’язками...” [11, с. 48]. У Польщі культурно-географічні дослідження отримали новий імпульс [28]. Серед учених, які займаються геокультурною проблематикою, особливо треба виділити Ельжбету Орловську з Вроцлавського університету.

Культурно-географічний напрям у російській географії в 1920 – 1980-х рр. (радянський період) практично припинив своє існування. Традиція Д. Анучина та В. Семенова-Тян-Шанського не була продовжена. В російській суспільній географії запанував економіко-географічний напрям. Відродження російської географії культури, під впливом західних теорій, зокрема англо-американської школи, розпочалося з початку 1980-х рр.

Сьогодні найвідомішим російським ученим у галузі географії культури є Олександр Дружинін. Наприкінці 1980-х років він опублікував першу зведену працю з цієї проблематики – “Географія культури: теоретико-методологічний аспект” [8]. Предметом географічних досліджень культури, за ним, є особливості й закономірності саморозвитку культури як територіального (тобто детермінованого сукупністю територіальних чинників і особливо просторово організованого) явища, а також адекватні їм принципи і методи географічного наукового аналізу [9, с. 3].

Висновки. Таким чином, географія культури, як глобальне наукове явище, має тривалу традицію розвитку. Ми цілковито підтримуємо авторитетне судження про те, що: “... методика і методологія окремих географічних дисциплін вивчені не однаково і ще потребують значної уваги дослідників окремих наук” [10, с. 3]. Географія культури належить, мабуть, до найменше досліджених.

Література

1. Анучин Д.Н. Географические работы. – Москва: Географгиз, 1954. – 472 с.
2. Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. – Санкт-Петербург, 1864. – Т. 1. – 699 с.
3. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – Київ: Основи, 1998. – 534 с.
4. Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. – Ленинград–Москва, 1930. – 416 с.
5. Голд Д. Психология и география. Основы поведенческой географии. – Москва: Прогресс, 1990. – 304 с.
6. Гумбольдт А. Картины природы. – Москва: Географгиз, 1959. – 270 с.
7. Джеймс П., Мартин Д. Все возможные миры. История географических идей. – Москва: Прогресс, 1988. – 672 с.
8. Дружинин А.Г. География культуры: теоретико-методологический аспект. – Ростов-на-Дону, 1989. – 101 с.
9. Дружинин А.Г. Теоретико-методологические основы географических исследований культуры: Автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – Санкт-Петербург, 1995. – 49 с.
10. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні. – Львів: Світ, 1997. – 263 с.
11. Іванічка К. Социально-экономическая география. – Москва: Прогресс, 1987. – 390 с.
12. Игнатенко А.А. Ибн-Хальдун. – Москва: Мысль, 1980. – 160 с.

13. Кант И. Сочинения: В 6 т. – Москва: Мысль, 1963. – Т. 2. – 511 с.
14. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. – Москва–Ленинград, 1957. – Т. 4. – 920 с.
15. Ли Д. Физиологическая климатология // Американская география. – Москва: ИИЛ, 1957. – С. 447-459.
16. Мечников Л. Цивилизация и великие исторические реки. – Москва: Прогресс–Пангея, 1995. – 462 с.
17. Монтескье Ш. О духе законов. – Санкт-Петербург, 1900. – ХСІ + 706 с.
18. Ратцель Ф. Народоведение. – Санкт-Петербург: Просвещение, 1904. – Т. 1. – 764 с. + 2 к., Т. 2. – 877 с. + 4 к.
19. Ровенчак І.І. Українська географія культури: історія зародження та розвитку // Історія української географії і картографії. Матер. наук. конф. (Тернопіль, 25-26 грудня, 1995 р.). – Тернопіль, 1995. – С. 117-119.
20. Ровенчак І.І. Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження. – Львів: ЛНУ, 2008. – 240 с.
21. Рудницький С. Історія землезнання (Старі віки). – Київ–Прага, 1925. – Ч. 1. – 133 с.
22. Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання // Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки: Зб. наук. праць. – Львів, 1994. – С. 104-120.
23. Семенов-Тянь-Шанский В. Район и страна. – Москва–Ленинград, 1928. – 311 с.
24. Страбон. География: В 17 кн. – Москва: Ладомир, 1994. – 944 с.
25. Bergue A. Rozumowanie na więcej niż jednym poziomie podejście kulturowe w geografii // Przegląd zagranicznej literatury geogracicznej. Geografia kultury. – Warszawa, 1986. – S. 37-39.
26. Brunhes J. La géographie humaine. – Paris: Félix Alcan, 1934. – Т. 1. – 574 p., Т. 2. – P. 575-988, Т. 3. – 163 p.
27. Dobrowolska M. Dynamika krajobrazu kulturalnego. – Warszawa, 1948. – 53 s.
28. Kultura jako przedmiot badań geograficznych: Studia teoretyczne i regionalne / Pod red. E. Orłowskiej. – Wrocław, 2002. – Т. 1. – 228 s., Т. 2. – 246 s.
29. Reclus E. Nouvelle géographie universelle. La terre et les hommes. – Paris: Hachette, 1876. – Т. 1. – 1012 p.
30. Ritter C. Allgemeine Erdkunde. – Berlin: Georg Reimer, 1862. – 240 s.
31. Romer E. Rola rzek w historii i geografii narodów. – Lwów, 1901. – 23 s.
32. Romer E. Świat gór. – Kraków, 1934. – 22 s.
33. Sauer C. Geografia kultury // Przegląd zagranicznej literatury geograficznej. Geografia kultury. – Warszawa, 1986. – S. 23-29.
34. Semple E. Ch. Influences of Geographic Environments. – London–New-York, 1911.
35. Wirth E. Theoretische Geographie: Grundzüge einer Theoretische Kulturgeographie. – Stuttgart: Teubner, 1979. – 336 s.

Стаття надійшла 20.04.2012 р.

Постаті

УДК 910

Олександра Химич

ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА ГАВРИЛОВИЧА БОНДАРЧУКА У РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Висвітлено ключові моменти життєвого та творчого шляху, досягнення в галузі географічної науки видатного українського вченого, педагога і громадського діяча Володимира Гавриловича Бондарчука. Наведено перелік та подано характеристику його основних праць. Особлива увага приділяється розгляду та аналізу результатів, отриманих ученим у ході наукових досліджень. Розкрито питання науково-організаційної, педагогічної роботи вченого та популяризації ним географічних і геологічних знань.

Ключові слова: геоморфологія, рельєф, тектоорогенія, тектоніка, земна кора.

Oleksandra Khymych. The contribution of Volodymyr Havrylovych Bondarchuk in the development of geographical research. Key aspects in the life, career and achievements in geography of the famous Ukrainian scientist, educator and public figure, Volodymyr Havrylovych Bondarchuk, are presented. Particular attention is paid to reviewing and characterizing his publications and analyzing the results of his research. The researcher's scientific, organizational, educational work and his promotion of geographical and geological knowledge were revealed.

Keywords: geomorphology, relief, tectonic orogeny, tectonics, earth's crust.

Метою дослідження є висвітлення життєвого та творчого шляху видатного українського вченого й організатора науки, педагога і громадського діяча, добре знаного в Україні та за її межами, Володимира Бондарчука (1905 – 1993) і розгляд його досягнень у галузі географічної науки.

Виклад основного матеріалу. Володимир Гаврилович Бондарчук народився 29 липня 1905 р. у селі Дениші Волинської губернії (тепер Житомирської області). Вищу освіту отримав у 1924 р., закінчивши природничо-географічне відділення Волинського інституту народної освіти (м. Житомир). З 1924 по 1938 рік працював на виробництві в Українському геологорозвідальному управлінні (пізніше “Укргеолтресті”) старшим, головним геологом, начальником геологознімальних партій, завідувачем сектора геологічних карт. За його участю і керівництва було складено 40 аркушів геологічної карти масштабу 1 : 200 000 і оглядову карту УРСР масштабу 1 : 1 000 000. У цей період він також навчався в аспірантурі Українського науково-дослідного геологічного інституту за фахом “палеонтологія і стратиграфія” (1926 – 1929) і викладав як

доцент у Київському гірничому інституті (1930 – 1935) [7].

У 1938 р. Володимир Гаврилович переходить на постійну наукову роботу до Інституту геологічних наук АН УРСР. 30-ті роки ХХ ст. були одним із найтривожніших періодів геологічних досліджень в Україні. В умовах розгнужаного свавілля тоталітарного режиму під гаслом боротьби з неіснуючими контрреволюційними організаціями знищувалися провідні фахівці геологічної науки. За наклепницькими доносами були розстріляні Ф.О. Лисенко, П.К. Нечипоренко, М.Г. Світальський та ін., які працювали в ПГН АН УРСР, тресті “Київгеологія”. 2 березня 1938 р. був арештований і В.Г. Бондарчук. Він був звинувачений за статтями 54-8 і 54-11 КК УРСР як активний учасник контрреволюційної організації. Під час трусу в нього вилучили особисті речі, деякі документи і 40 копій листів на ім'я Л.М. Кагановича. На щастя, звинувачення не підтвердилися і 13 березня його відпустили [7].

Ставши визначним ученим – одним з лідерів тогочасної вітчизняної геологічної науки, Воло-

димир Бондарчук проводив велику науково-організаційну роботу. Протягом багатьох років він обіймав високі адміністративні посади: проректора (1935 – 1941) і ректора (1944 – 1951) Київського університету, заступника Голови Ради Міністрів УРСР (1951 – 1953), директора Інституту геологічних наук АН УРСР (1953 – 1963). Саме за його директорства ІГН АН УРСР досяг найбільших наукових результатів. Однак, незважаючи на вірність і відданість В. Бондарчука радянській владі, партійні органи підступно усунули його з цієї високої посади, і в 1963 – 1986 рр. Володимир Гаврилович був завідувачем відділу геотектоніки і четвертинної геології ІГН.

Наукові й організаційні досягнення вченого були високо оцінені: у 1945 р. він був учасником делегації України при створенні ООН, у 1951 р. його обрано академіком АН УРСР, 1970 року став Заслуженим діячем науки України, а 1976 р. – лауреатом Державної премії України [5, с. 116].

Тривала напружена робота відбилася на стані здоров'я В.Г. Бондарчука. Тривалий час він безуспішно лікувався від правостороннього паралічу та інших захворювань. Переніс три важкі операції на правій нозі [7]. 27 лютого 1993 р. його не стало. Поховали В.Г. Бондарчука на Байковому кладовищі в Києві.

Діапазон наукових інтересів академіка Володимира Бондарчука надзвичайно широкий і охоплює геотектоніку, геоморфологію, загальну і регіональну геологію, геологію антропогену, стратиграфію й палеонтологію, палеогеографію, геологію корисних копалин.

З моменту публікації першої наукової статті (“Географічний нарис Коростенщини”, 1928) певний час у науковій творчості В. Бондарчука переважала географічна тематика. На початку 1941 р. він захистив докторську дисертацію, на основі якої було видано посібник для вищих навчальних закладів “Геоморфологія УРСР” (1949). У цій праці вперше висвітлені такі геоморфологічні проблеми, як зв’язок напрямку річкових долин та їх будови з геологічною структурою, формування річкових терас, різновікові рівні денудації. У передмові до неї автор зазначав: “Ця книга є зведенням даних про будову поверхні території УРСР, вперше здійснюваним для всієї возз’єднаної Радянської України. Матеріалом для книги про рельєф УРСР, крім літературних джерел, послужили особисті багаторічні дослідження автора, проведені на широких просторах півдня Радянського Союзу. ...при описі геоморфології УРСР, ми мали на меті: 1) з’ясувати зв’язок рельєфу з геологічною структурою, 2) висвітлити генетичні типи форм поверхні, 3) встановити вік їх, 4) визначити просторове положення” [2, с. 3]. У книзі запропонована схема геоморфологічного районування України (табл. 1).

Одночасно в 1949 р. побачила світ книга-підручник В.Г. Бондарчука “Основи геоморфології”, в якій він виклав свої основні геоморфологічні ідеї і

новий метод структурно-геоморфологічного аналізу.

Багато років Володимир Гаврилович займався вивченням відкладів антропогену і рельєфу [6]. На його думку, головними чинниками, які впливали на процеси літогенезу антропогенових відкладів, є геоморфологічні особливості субстрату поверхні, новітні тектонічні рухи й кліматичні умови.

Загальновизнане твердження В. Бондарчука про те, що найдавніші елементи рельєфу складені найдавнішими антропогеновими верствами. Саме ця закономірність чітко простежується на прикладі геоморфологічних рівнів Полісся. В. Бондарчук вважав леси водногенетичною формацією льодовиково-алювіальних рівнин. Що ж стосується викопних ґрунтів, то вони, на його думку, характеризують процес акумуляції лесового матеріалу в мінливих місцевих умовах рельєфу, що періодично вкривався талими льодовиковими водами.

Слід зазначити, що В. Бондарчук вказує на не менш як триразове підняття території України впродовж антропогену. Стосовно рельєфу Українського щита, то він вважав, що той значною мірою залежить від глибини залягання магматичних і метаморфічних порід фундаменту і потужності осадового покриву.

В.Г. Бондарчук відомий як творець нового теоретичного напрямку в геологічній науці – тектоорогенії та вчення про тектоносферу, а також нової концепції про тектоновулканічне острівне походження та акрецію земної кори, що є теоретичною основою прогнозу й пошуків родовищ корисних копалин.

Основні положення своєї теорії про єдиний процес розвитку структури та рельєфу Землі він обґрунтував і розвинув у працях “Тектоорогенія” (1946), “Основи тектоорогенії” (1961), “Рух і структура тектоносфери” (1970), “Нариси з регіональної тектоорогенії” (1972), “Структура земної кори” (1962). У цих фундаментальних працях висвітлена планетарна геоморфологія – розподіл материків і океанів, космогенний рельєф, структурно-геоморфологічні утворення материкової земної кори, тектогенез і гороутворення на всіх материках [7].

До капітальних праць про тектоорогенію В. Бондарчук взявся у той час, коли, за його висловлюваннями, геотектоніка як спеціальна область геологічного пізнання характеризувалася великою кількістю різноманітних поглядів і пояснень, в яких не було єдності розуміння навіть основних питань розвитку і життя Землі. Не було теорії Землі, хоча необхідність синтезу всіх досягнень різних галузей геологічних наук давно була відчутною для всіх. Існуючі на той час у світовій геологічній науці теоретичні геотектонічні роботи розвивалися в кількох самостійних напрямках. Перший напрям – описова геотектоніка або структурна геологія – зосереджувався на вивченні морфології окремих структур поза їх загальним зв’язком. Другий напрям – регіонально-описова тектоніка – прагнув з’ясувати окремі питання геотектоніки, не виявляючи загаль-

ної картини. Третій напрям – теоретична геотектоніка – виводив закони розвитку шляхом географічного опису і синтезу різноманітних форм будови Землі, без аналізу історичного розвитку самих форм [4]. Робота “Тектоорогенія” (1946) якраз і стала першою спробою “висвітлення всієї різноманітності

форм проявів життя Землі в її тектоорогенії – єдності походження її структури (змісту) та рельєфу (форми), що склалася протягом тривалого геолого-історичного розвитку та рухів земної кулі, єдиної матеріальної системи, яка займає певне місце в космосі” [4, с. 4].

Таблиця 1

Загальна схема геоморфологічного районування УРСР за В. Бондарчуком (1949) [2, с. 49-50]

Полігенна рівнина	
Області	Райони
I. Придніпровська низовина А. Полісся	1. Центральне Полісся 2. Київське Полісся 3. Західно-Прип'ятське або Волинське Полісся 4. Овруцький кряж 5. Чорнобильський район гляціодислокацій 6. Дніпровський горбисто-моренний рельєф 7. Чернігівське Полісся 8. Новгород-Сіверське Полісся 9. Прохідна долина Замглай
Б. Лівобережна низовина	1. Верхня тераса Дніпра 2. Борова тераса 3. Заплавна тераса 4. Полтавська палеогенова рівнина 5. Гуляй-Поле палеогенове плато 6. Північнодонецький степ 7. Приорельське плато
II. Правобережна височина А. Правобережжя	1. Київське плато 2. Канівські гори 3. Придніпровська височина 4. Побужжя
Б. Волино-Подільське плато	1. Подільське плато 2. Покуття 3. Товтри 4. Волинське плато 5. Кременецькі столові гори 6. Розточчя та Опілля 7. Дністровсько-Санська рівнина 8. Підгір'я і Прикарпатська височина
III. Причорноморська низовина	1. Причорноморська понтійська берегова низовина 2. Ногайський-Приазовський степ 3. Балтська міопліоценова дельтова рівнина 4. Бессарабське неогенове плато 5. Евксинська тераса 6. Дніпровські плавні 7. (Вюрмська) Поліська дельта Дніпра 8. Пересипи і коси (форми морських берегів) 9. Дельта Дунаю
IV. Донецький кряж	1. Гривистий рельєф Донбасу 2. Долино-балковий рельєф окраїн Донбасу 3. Донецький карст 4. Приазовська кристалічна гряда 5. Палеовулканічний релікт Приазов'я
Карпатська гірська країна	
I. Карпатська гірська країна	
II. Закарпатська низовина	

Чільне місце у дослідженнях ученого належить загальній і регіональній геології (“Історія Землі”, 1938, “Внутрішня будова Землі”, 1957, “Утворення і закони розвитку земної кори”, 1975, “Земна кора, її структура й розвиток”, 1959, “Геологія України”, 1959, “Геологічна будова Української РСР”, 1963, “Будова дна океану”, 1975), геології четвертинних відкладів (“Стратиграфія УРСР”, 1969, “Будова четвертинних відкладів і проблеми геології квартера України”, 1961), палеонтології і стратиграфії (“Фауна солодко водневих покладів Меджибожа”, 1932), геології корисних копалин – “Багатства надр України”, 1968, “Мінеральні багатства УРСР”, 1948, “Геологія родовищ корисних копалин”, 1966) [7].

Під керівництвом В.Г. Бондарчука та за його безпосередньою участю виконано великі колективні праці “Геологічна будова і газонафтоносність Дніпровсько-Донецької западини і північно-західних окраїн Донбасу” (1954), “Тектоніка території Української та Молдавської РСР” (1959), “Атлас палеогеографічних карт Української і Молдавської РСР” (1960), капітальне 11-томне видання “Стратиграфія Української РСР” (1963-1975).

Професор В.Г. Бондарчук з 1946 р. проводив велику педагогічну роботу. Він читав лекції з провідних геологічних дисциплін у Київському університеті, Середньоазіатському політехнічному інституті, написав низку підручників – “Курс загальної геології” (1947), “Геоморфологія УРСР” (1949),

“Геологічна будова Української РСР” (1963), “Геологія для всіх” (1970) та ін., на яких училося не одне покоління геологів. Під його керівництвом підготовлено понад 30 кандидатів і 10 докторів наук [7].

Велику увагу В.Г. Бондарчук приділяв популяризації геологічних знань. Цьому питанню він присвятив близько 20 змістовних книг, зокрема, “Про вулкани і землетруси” (1955), “Радянські Карпати” (1957), “Україна Радянська” (1958), “Красиви Радянської України” (1946), “Як людина дізнається про минуле Землі” (1947), “Геологічні пам’ятники України” (1961), “Земля, по якій ми ходимо” (1969), “Роки, варті століть” (1975).

Загалом Бондарчук опублікував понад 120 наукових праць, присвячених геологічній будові та геоморфології України, а також загальногеологічним теоретичним питанням. Серед кількох підручників за його авторством є перший підручник із загальної геології, що вийшов українською мовою.

Висновки. Академік Володимир Бондарчук належить до видатних постатей української науки. Діапазон його наукових інтересів був надзвичайно широкий і охоплював геотектоніку, геоморфологію, загальну і регіональну геологію, геологію антропогену, стратиграфію й палеонтологію, палеогеографію, геологію корисних копалин. В.Г. Бондарчук відомий як творець нового теоретичного напрямку в геологічній науці – тектоорогенії та вчення про тектоносферу.

Література

1. Бондарчук В.Г. Геологія для всіх. – К.: Радянська школа, 1970. – 296 с.
2. Бондарчук В.Г. Геоморфологія УРСР (Геологічний розвиток рельєфу УРСР). – К.: Радянська школа, 1949. – 243 с.
3. Бондарчук В.Г. Очерки по региональной тектоорогении. – К.: Наукова думка, 1972. – 259 с.
4. Бондарчук В.Г. Тектоорогения. – К.: Изд-во Киевского гос. ун-та им. Т.Г. Шевченко, 1946. – 263 с.
5. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол.: ... О.М. Маринич (відповід. ред.) та ін. – К.: “Українська Радянська Енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1989. – Т. 1: А – Ж. – 416 с.
6. Жуланський Я.І. Історія географії в Україні: Посібник. Видання друге, доповнене. – К., 2006.
7. <http://www.nas.gov.ua/Person/B/Documents/BondarchukVG.pdf>

Стаття надійшла 14.02.2012 р.

Наукові школи та центри

УДК 911.3

Сергій Шевчук

ВИВЧЕННЯ НАУКОВИХ ШКІЛ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті вперше в історії української суспільної географії поставлена проблема комплексного історико-географічного, наукознавчого та історико-наукового підходів до вивчення наукових шкіл. На основі детального аналізу існуючих досліджень вказані пріоритетні напрямки сучасних наукових студій у сфері історії української суспільно-географічної науки, а також обґрунтовано актуальність дослідження наукових суспільно-географічних шкіл. Також показана роль наукових шкіл у формуванні теоретико-методологічних засад науки й сформульовано пріоритетні завдання щодо вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії на основі міждисциплінарного підходу. Цим дослідженням автор започатковує серію наукових публікацій, присвячених дослідженню наукових шкіл в українській суспільній географії.

Ключові слова: наукова школа, суспільна географія, історія української географії, міждисциплінарний підхід.

Serhiy Shevchuk. Studying Ukrainian schools of social geography: defining the nature of the problem. In the article, for the first time, complex historical-geographical, scientific-knowledge and historical-scientific approaches are employed to the study of schools of social geography. Based on detailed analysis of existing studies, priority areas for current research in the history of Ukrainian social geography and the relevance of studying social geography schools are indicated. The role of these schools in shaping the theoretical and methodological principles of science is shown and the priorities for the study of these schools in Ukrainian social geography on the basis of interdisciplinary approach are set out. With this study, the author initiates a series of publications devoted to the study of schools of Ukrainian social geography.

Key words: academic schools, social geography, history of Ukrainian geography, interdisciplinary approach.

Постановка проблеми. Історичний досвід розвитку географічної науки досить важливий для розуміння перспектив її подальшого розвитку, оскільки містить відомості про оформлення теоретичних засад науки, формування конкретних напрямів географічних досліджень, постановку і вирішення прикладних аспектів науки. Історія географії дає уявлення про розвиток наукових ідей та їхню трансформацію в концепції й теорії; показує методи, які визначали загальний напрям дослідницького процесу на конкретному етапі. Як і інші науки, географія загалом і суспільна географія зокрема розвивалися в загальноісторичному процесі розвитку українського суспільства, не ізольовано від інших наук, а в тісній взаємодії з ними. Але разом з тим постає необхідність вивчення специфічних

закономірностей розвитку, притаманних власне українській суспільній географії, які й визначили її теоретичні засади.

Стиль наукового пошуку, еволюція парадигм, вплив усесторонніх чинників на розвиток суспільної географії в Україні є доволі суттєвим для пізнання сучасного стану науки і формулювання пріоритетних напрямів її подальшого розвитку. Саме тому визначальною є роль історії географії, яка сьогодні остаточно набуває статусу важливого елементу науки.

У сфері загальнонаукових проблем історії географічної науки провідне місце належить проблемі наукових шкіл. Наукові школи в географії постають як найважливіші об'єкти історико-наукового пошуку. Пізнання особливостей та закономірностей

мірностей розвитку наукових шкіл у географії дозволяє більш узагальнено висвітлити сутність наукової методології, її значення в процесі розвитку науки, оскільки саме з науковими школами в географії, як правило, пов'язані найбільш видатні досягнення. Географічна наука є складним явищем. Її можна розглядати як особливу форму діяльності, як знання, як соціальну наукову структуру. Повноцінне розуміння феномену української географії можливе лише за умови одночасного розгляду всіх її складових.

Осмилення сучасного стану та перспектив розвитку української географічної науки неминує приводить дослідників у сферу історії науки. Проте, якщо історія розвитку та накопичення конкретно-наукового географічного знання є значним елементом в будь-якому географічному дослідженні і має досить тривалу традицію, то цього не можна сказати про вивчення наукових співтовариств української географії, в рамках яких відбувається процес формування та розвитку географічної науки. Загалом наукове співтовариство є складноорганізованою соціальною системою, всередині якої можна виокремлювати безліч елементів, серед яких провідне місце належить науковим школам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Слід відзначити, що найбільш ґрунтовні праці з характеристики наукових шкіл розроблені в теорії та методиці наукознавства. Проте об'єктами наукознавчих пошуків переважно були школи в точних та гуманітарних науках. Так, вивчення наукових шкіл було змістом теоретико-методологічних проблем історії науки в працях вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема А. Ампера, М. Вебера, В. Вернадського, В. Гейзенберга, А. Герцена, Б. Грязнова, Г. Доброва, Ф. Клейна, Н. Кузнецової, Д. Максвела, Л. Маркової, В. Оствальда, П. Рачкова, М. Родного, В. Уевелла, Ю. Храмова та інших. У радянській географії традиційно говорили лише про дореволюційні школи XIX – початку XX століть. Зокрема, В. Жекулін розкрив особливості становлення та розвитку наукових географічних шкіл Військової академії, Російського географічного товариства, Д. Анучіна, В. Докучаєва та інших [1]. При розгляді історії української радянської географії, починаючи з середини XX ст., провідне місце належало розгляду колективного характеру дослідницької діяльності, заснованої на марксистсько-ленінській ідеології, що виключало виокремлення наукових шкіл, напрямків, течій у вітчизняній географії.

Активне дослідження історії української суспільної географії відбувається на сучасному етапі її розвитку. За останні десятиліття вітчизняним науковцям вдалося найбільш детально охарактеризувати основні етапи розвитку науки, вивчити життєвий шлях та наукові доробки окремих учених у галузі суспільної географії, висвітлити еволюцію суспільно-географічної науки в межах окремих регіональних центрів або ж простудіювати особливості становлення її методологічних основ чи

окремих напрямів розвитку науки. Стосовно ж розвитку української географічної науки протягом XX ст. для позначення феномену наукової школи часто використовувалося поняття “науковий напрям” (М. Пістун, О. Шаблій, Я. Олійник, Н. Краснопольська, В. Матвієнко та інші).

Отже, на сьогодні в українській суспільній географії детальний аналіз феномену наукових шкіл не здійснено. Доробок сучасних науковців – дослідників історії української суспільної географії обмежується такими питаннями:

- розробка теоретичних засад історії української суспільної географії (О. Шаблій, Я. Жупанський, М. Пістун, Я. Олійник, О. Заставецька);

- дослідження діяльності окремих учених в історії української суспільної географії (О. Шаблій, Я. Олійник, С. Іщук, М. Пістун, О. Заставецька, О. Топчієв, М. Багров, В. Руденко, М. Дністрянський, В. Матвієнко, О. Чернух, П. Штойко, С. Шевчук);

- вивчення еволюції суспільно-географічної науки в окремих регіонах та регіональних наукових центрах (О. Шаблій, Я. Жупанський, Я. Олійник, В. Руєнко, О. Вісьтак, Л. Немець, Ю. Кандиба);

- дослідження історії розвитку української суспільної географії на конкретному етапі чи в межах конкретного напрямку наукових досліджень (О. Шаблій, Я. Олійник, О. Вісьтак, С. Шевчук).

- дослідження особливостей формування наукового потенціалу української суспільної географії (Я. Олійник, Н. Краснопольська);

- студіювання персональних наукових шкіл в українській суспільній географії (Л. Руденко, О. Шаблій, О. Заставецька, О. Ярошенко).

Таким чином, наукові школи як об'єкт наукового пізнання з історії української географії ще не стали темою окремого дослідження, що свідчить про актуальність та проблематичність подібної тематики. Як особливий феномен організації дослідницької діяльності наукові школи становлять інтерес для історії географії. Пізнання особливостей і закономірностей розвитку наукових шкіл у географії дозволяє більш узагальнено висвітлити сутність наукової методології, її значення в процесі розвитку науки, адже саме з науковими школами в географії, як правило, пов'язані найбільш видатні досягнення. Перші наукові школи в географії з'явилися ще в XIX столітті. Становлення наукових шкіл в українській географії припадає на XX століття. Сьогодні існує велика потреба в дослідженні наукових шкіл у географії, що пов'язано із самою специфікою географічної науки, яка досліджує великі об'єкти, що вимагають спільних дій великого числа науковців, об'єднаних спільністю наукових підходів до розв'язання тих чи інших проблем.

Виклад основного матеріалу. Необхідність вивчення наукових шкіл у географії визначається рядом обставин. У науці є чимало даних про конкретні географічні школи-напрями. У пізнавальному сенсі слід зрозуміти їх зміст, особливості

та відмінності від інших форм організації наукової діяльності вчених. В умовах оформлення історії української географії як складової частини предмету географічної науки виникає необхідність систематизації історико-наукового процесу розвитку географії в поняттях, які враховують усі його складові елементи, а одним з таких понять якраз є “наукова школа”. Разом з тим, в організації сучасних суспільно-географічних досліджень протягом останніх десятиліть пріоритет, і, найголовніше, найбільш суттєві результати мають саме такі форми самоорганізації учених, як наукові школи.

На сьогоднішній день вивчення наукових шкіл у суспільній географії ставить перед істориками науки ряд теоретичних і методологічних проблем. Пожвавлення з початку 90-х років XX століття досліджень з історії української суспільної географії показує, що у вітчизняній географії відсутня розроблена система методології історії науки. Спеціальному наукометричному аналізу не піддавалося ряд суспільно-географічних джерел, не визначалася їх пізнавальна цінність. У стані уповільненої дискусії перебуває проблема періодизації історії української географії загалом та суспільної географії зокрема (М. Пістун, 1996, 2009 [6]; Я. Жупанський, 1997, 2006 [2]; О. Шаблій, 2001 [7]; В. Матвієнко, 2000 [3]; Я. Олійник та Н. Краснопольська, 2007 [4]; Я. Олійник та С. Шевчук, 2011 [5]), не надто багато напрацювань з історії суспільно-географічної науки в окремих регіональних наукових центрах. Немає також чіткого визначення змісту основних понять, що відображають пізнавальні структури в історії географії: “науковий напрям”, “наукова течія”, “проблемна область науки” тощо. На вироблені також і єдині критерії класифікації матеріалів що стосуються цих понять. Поняття “наукова школа” також не має однозначного обґрунтування та визначення, хоч і є часто вживаним терміном. Досвід історико-наукових досліджень конкретних суспільно-географічних наукових шкіл практично відсутній. Першими науковими студіями в цьому напрямку були дослідження О. Шаблія про львівську наукову суспільно-географічну школу (2004) [8] та О. Яроменко про персональну наукову суспільно-географічну школу М. Паламарчука (2007) [9].

Досить пізнє оформлення історії української географії в самостійний розділ науки призвело до того, що серйозні роботи з вивчення і виявлення наукових шкіл в українській суспільній географії фактично не велися, завдання їх спеціального дослідження не ставилося. Уявлення про наукові школи в географії формувалося стихійно під впливом традицій без урахування їх конкретно-історичної та теоретичної характеристики. Цим можна пояснити множинність тлумачення змісту поняття “наукова школа”. Найчастіше це поняття вживають у двох випадках. Про наукову школу говорять як про унікальне явище, коли між ученими виникає спільність поглядів, що призводить до їх

тісної співпраці, породжує неформальні взаємини, на тривалий час визначає шляхи розвитку нового знання. У вузькому сенсі наукову школу визначають як невеликий колектив, об’єднаний спільною системою поглядів, ідей, традицій, що передаються і розкриваються при зміні наукових поколінь.

Очевидним є той факт, що саме в рамках наукових шкіл велися і сьогодні ведуться найбільш продуктивні дослідження. Все це обумовлює значимість вивчення наукових шкіл у суспільній географії. Актуальність проведення таких досліджень визначається і методологічними засадами науки: ніколи раніше в географії не ставилася мета розгляду наукової школи як самостійної структурної дослідницької діяльності в методологічному і в конкретно-історичному відношенні. Важливість такого дослідження у суспільній географії є незаперечним, оскільки воно пов’язане не тільки з аналізом минулої науки, а й з визначенням перспектив розвитку. Внутрішні закономірності та потреби розвитку суспільної географії, а також соціальні потреби підвищення статусу та ефективності сучасних суспільно-географічних досліджень вимагають якнайшвидшого вивчення шкіл у суспільній географії. Таке дослідження буде знаходитися в предметній області суспільної географії, її історії, роль якої в дослідницькому процесі останнім часом переосмислюється. Це вже не вузька сфера вивчення фактів з історії суспільно-географічного знання, а значний розділ суспільної географії як науки, перед якою стоять пізнавальні завдання постнекласичної науки початку XXI століття.

Багатозначність поглядів на зміст поняття “наукова школа” вимагає звернути увагу дослідників на сутність і закономірності функціонування наукових шкіл у суспільній географії як об’єкта спеціального розгляду. При цьому необхідність розробки методологічного апарату для такого дослідження набуває видимої актуальності. Тому слід особливу увагу приділити дослідницьким колективам, які наукова традиція давно іменує науковими школами. До них, зокрема, належать: наукова школа української економічної географії кінця XIX – першої половини XX століття, наукова школа української соціально-економічної географії другої половини XX століття та сучасна наукова школа української суспільної географії початку XXI століття. Вивчаючи кожну наукову школу слід простудіювати передумови її становлення та організаційне оформлення, розглянути регіональні та персональні наукові школи, які сформувалися в межах цих шкіл-напрямків. Вивчення спадкоємних персональних наукових шкіл є досить значимим для розуміння ролі соціальних і пізнавальних чинників у їх зародженні, виявлення загальних та особливих тенденцій їх розвитку; а з іншого боку, без вивчення регіональних наукових шкіл у вітчизняній суспільній географії неможливо осмислити історію її становлення та розвитку. Це пов’язано з тим, що історично суспільна географія в Україні формувалася

лася як регіональна, а в ній завжди простежувалися місцеві наукові традиції.

Провідним аспектом вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії, на нашу думку, є створення на основі міждисциплінарного підходу географії та наукознавства логічної моделі наукової школи в суспільній географії з детальним розглядом пізнавальних можливостей і конкретних наукових результатів наукових колективів. Тому головні завдання з вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії зводяться до таких позицій:

- аналіз досвіду географічної, наукознавчої та історичної науки у вивченні наукових шкіл та можливостей їх адаптації до дослідження наукових шкіл у суспільній географії;
- дослідження історико-наукових і наукознавчих підходів у вивченні наукових шкіл;
- створення на основі міждисциплінарного підходу логічної моделі наукової суспільно-географічної школи й обґрунтування її понятійного апарату та теоретичних засад;
- адаптація логічної моделі наукової школи до вивчення конкретних наукових напрямів, дослідницьких колективів, персональних наукових шкіл;
- виявлення загальних, регіональних та персональних наукових шкіл у суспільній географії з метою визначення їх місця і ролі у формуванні теоретико-методологічних засад української сус-

пільної географії та закономірностей організації і реалізації конкретних суспільно-географічних досліджень.

Висновки. Таким чином, вивчення наукових шкіл в українській суспільній географії вимагає системного підходу з урахуванням пізнавальних можливостей історії географії, історії науки та наукознавства. Історико-географічний підхід до вивчення феномену наукових шкіл дозволить описати наукові школи за їх внеском у розробку наукових ідей, вивчити лідерів школи та їх учнів, виявити соціальні фактори, що впливали на процес формування наукових напрямів та наукових колективів. Наукознавчий підхід дозволить вивчити наукове співтовариство як творчий процес, розкрити внутрішню сутність наукових шкіл як визнаних наукових напрямів, регіональних студій чи персональних наукових шкіл. Історія науки, зі свого боку, дозволить, спираючись на її понятійно-термінологічний та методичний апарат, всебічно дослідити закономірності та конкретні особливості наукової суспільно-географічної діяльності в Україні. Отже, нова роль історії географії разом з пізнавальними можливостями історії науки і наукознавства створює сприятливу методологічну основу для вивчення конкретних наукових шкіл в українській суспільній географії.

Література

1. Жекулин В.С. Введение в географию: учебн. пособие / В.С. Жекулин. – Л.: Изд-во Ленингр. у-та, 1989. – 272 с.
2. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні / Я.І. Жупанський. – К., 2006. – 275 с.
3. Матвієнко В. Етапи і напрямки формування української суспільно-географічної думки / В. Матвієнко // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – Випуск 2. – С. 77-82.
4. Олійник Я.Б., Краснопольська Н.В. Географічна наука в Україні: становлення і розвиток / Я.Б. Олійник, Н.В. Краснопольська. – К.: Ніка- Центр, 2007. – 148 с.
5. Олійник Я.Б., Шевчук С.М. Методологічні основи розвитку суспільної географії в Україні у XX столітті: Навчальний посібник / Я.Б. Олійник, С.М. Шевчук. – К.: ВГЛ Обрії, 2011. – 168 с.
6. Пістун М.Д. Розвиток суспільної географії в Україні у XX – на початку XXI сторіччя / М.Д. Пістун. – К., 2009. – 112 с.
7. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О.І. Шаблій. – Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2001. – 744 с.
8. Шаблій О.І. Львівська суспільно-географічна школа (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії ЛНУ імені Івана Франка). – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 168 с.
9. Яроменко О. Суспільно-географічні дослідження наукової школи академіка М.М. Паламарчука : Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.13 / О.В. Яроменко; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2007. — 20 с.

Стаття надійшла 29.12.2011 р.

Крає- і країнознавство

УДК 911.3

Сніжана Когайчук

ІСТОРІЯ САДОВИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

У статті описано стан садівництва на Поділлі у період з кінця XVIII до початку XX століття. Розглянуто особливості формування та функціонування садових ландшафтів Подільської губернії. Проаналізовано стан садівництва краю, подано кількісну та якісну характеристику поміщицьких та селянських садів, розглянуто особливості поширення плодівих культур територією Поділля, описано основні шляхи розповсюдження плодівих дерев серед населення. Проведено аналогії між селянськими та поміщицькими садами, виокремлено найбільші поміщицькі сади кінця XVIII – початку XIX ст., на основі чого створено картосхеми. Відзначено характерні особливості ведення садівничої справи цього періоду на Поділлі. Наведено дані щодо створення плодородсадників, розглянуто особливості їх формування та функціонування. Відзначено перші плодородсадники кн. А.С. Гагаріна та О.О. Шмідта в Подільській губернії. Схарактеризовано чинники, що вплинули на подальший розвиток садівництва як промислової галузі. На прикладі Вінницького повіту розглянуто і проаналізовано швидкий розвиток та зростання галузі на початку XX ст. Виділено та нанесено на картосхеми населені пункти, де садівництво у повіті було основним та другорядним промислом. Зазначено міста і села Вінницького повіту, де впродовж 1912 – 1913 рр. було закладено численні плодородсадники, виокремлено та схарактеризовано ряд показових садів.

Ключові слова: сад, садівництво, посадковий матеріал, сорт, плодородсадник.

Snizhana Kohaychuk. The history of orchard landscapes of Podillya. In this article the state of orcharding in Podillya from the end of XVIII to the beginning of XX century is described. The features of forming and functioning of orchard landscapes of the Podil'ska province are considered. The state of orcharding in the country is analyzed, quantitative and qualitative description of gentry and peasant orchards is given, the distribution of fruit cultures on the territory of Podillyais considered, the basic ways of distributing fruit trees among the population are described. Comparisons are made between peasant and gentry orchards; the largest gentry's orchards of the end of XVIII to the beginning of XIX of century are illustrated with charts. The characteristic features of orcharding of this period in Podillya are presented. Data on the creation of fruit nurseries is provided, the features of their formation and functioning are considered. The first fruit tree nurseries of Prince A.Ye. Gagarin and O.O. Schmidt of the Podil'ska province are noted. Factors that influenced the development of commercial orchards are characterized. Using the Vinnytsya district as an example, the rapid growth of orchards at the beginning of XX century are considered and analyzed. Settlements with principal and secondary orchard business in the district are identified and mapped. Cities and villages of the Vinnytsya district are shown where, during 1912 – 1913, many fruit nurseries were established and model orchards are identified and characterized.

Key words: orchard, orcharding, planting stock, sort, nursery.

Постановка проблеми та її актуальність. Сади є об'єктом детального вивчення різних наук і наукових напрямів. Їм присвячені праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених, в яких розкри-

ваються особливості технології створення плодівих насаджень, описується їх сортимент на певних територіях, історичний досвід інтродукції та акліматизації видів. Але як об'єкт географічного пізнання,

як антропогенні ландшафтні комплекси садові ландшафти досліджені не достатньо. Тому дослідження їх сьогоденні є актуальною науковою проблемою.

Огляд останніх публікацій з проблеми. Питання історії садівництва завжди цікавило дослідників. З другої половини XVIII століття географи, ландшафтознавці, ландшафтні архітектори, геоботаніки взяли за активне вивчення та розробку цієї проблеми. Варто зазначити працю Кіри Архімович, яка досліджувала історію садівництва в Україні, починаючи з далеких часів (з Київської Русі) і до періоду встановлення радянської влади. Історію створення садів, акліматизацію та інтродукцію деревних рослин (плодових зокрема) в Україні з давніх часів до наших днів у своїх працях розглядає О.Л. Липа. Стан плідництва у Подільській губернії (за повітами) досліджував та детально описав М.І. Кічунов [6]. Роботи Л.Ф. Любанського [5] та О.О. Шміта [9] присвячені питанню розвитку селянського садівництва. Садові ландшафти частково описані в структурі сільбищних і рекреаційних ландшафтів (Ф.М. Мільков, Г.І. Денисик, В.П. Кучерявий, О.І. Бабчинська).

Об'єктом нашого дослідження є садові ландшафти Поділля, а **предметом** – структура садових ландшафтів регіону, особливості їх формування та функціонування. **Мета роботи** – дослідити особливості історичного розвитку садових ландшафтів Поділля.

Виклад основного матеріалу. Садівництво Подільського краю має глибокі історичні корені

Сприятливі умови перетворили усі села цієї щедрої землі на суцільний плодовий сад, серед якого подекуди виглядають дахи селянських будинків.

Великими любителями і знавцями садівничої справи були поміщики. Їх численні заслуги у садівництві мали суттєве значення в історії подільського саду. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. більшість плодівих садів на Поділлі була закладена, власне, самими поміщиками-поляками, про що ксьондз Марчинський згодом напише: "...подольскими помещиками заведено было весьма много прекрасных садовъ, въ которыхъ было акклиматизировано более 500 сортовъ однихъ грушъ и яблокъ" [6, с. 3].

Серед численних подільських садів XVIII – XIX ст. виділялися (рис.1): у Новоушицькому повіті – сади при с. Дашківці (поміщиків Чернецьких), у містечку Муровані-Курилівці (графа Комара), в Миньківському маєтку (графа Мархоцького), у Проскурівському повіті – сади при селах Михалківці (поміщиків Івановських), Рів і Северинівка (в маєтках графів Орловських), Голодьки (у поміщиків Сарнецьких), у Могилівському повіті – сад при с. Верхівка (у поміщиків Михальських), в Ямпільському повіті – сад у м. Мурафа (у поміщиці Дзиконської), у Вінницькому повіті – сади при с. Гушинці (в маєтку графів Холоневських), селищі Стрижавка (графів Грохольських), у Брацлавському повіті – сади при м. Тульчині (в маєтку графів Потоцьких), у Гайсинському повіті – сад при с. Нижня Кропивна (у поміщиків Лончинських) [6].

Рис. 1. Найбільші поміщицькі сади Подільської губернії

Повіти губернії: I – Проскурівський, II – Кам'янець-Подільський, III – Летичівський, IV – Ушицький, V – Літинський, VI – Могилівський, VII – Вінницький, VIII – Ямпільський, IX – Брацлавський, X – Ольгопільський, XI – Гайсинський, XII – Балтський.

Було на Поділлі й багато менших за розмірами садів при маєтках, вони також мали велике значення для кількісного і якісного покращення плідництва. Поміщицькі сади славилися значним і різноманітним асортиментом закордонних порід. Особливо італійськими й англійськими беррами, французьким, німецьким, голландським та азійським бергамотом, різносортовними сирійськими, французькими та китайськими ренетами, німецькими, італійськими і тірольськими яблунями.

Наприкінці XVIII ст. садівництво масово поширюється серед селянства. Окрім присадибних садів поміщики і селяни вирощували в лісах таємні сади, так звані “левади”, де вони могли ховатись під час війни та жорстоких міжусобиць того часу. У цих “лісових садах” здебільшого росли дикі плодові дерева, переважно груші, кислиці, черешні. Особливо такими фруктовими левадами славився Лісостеп. Подекуди їх можна було зустріти і в лісах Поділля.

Розміри садів як у поміщиків, так і у селян були різними. У поміщиків площа саду становила від 12 до 25 десятин, інколи до 60 десятин. Однак, архівні документи свідчать, що 1902 року Осламівський сад поміщика О.О. Шміта мав площу в 130 десятин (у 1850 р. О. Шміт заклав у своєму маєтку плодовий розсадник, тому можливо згадана площа саду включала і площу розсадника) [4, с. 118]. Там, де розвивалося промислове селянське садівництво, зустрічалися сади селян площею у 2-3 десятини. Рідкістю був сад у 4 десятини, оскільки їх площа зменшувалася з року в рік через дроблення сімей та розподіл майна [6, 4].

Більшість селянських садів нагадувала фруктові левади: разом із фруктовими деревами росли лісові породи – ясен, клен, дуб та ін. Сади від дороги огорожували тином, або відділяли завалами, так званими “окопами”, які обсаджували вишнями та черешнями. Якщо сад був не огороженим, що є характерною рисою селянських садів Поділля XIX ст., то він слугував пасовищем для худоби з усього села. У зв'язку з цим сади селян часто залишалися без будь-якого догляду: дерева насаджували без порядку, не очищували їх від моху на корі, не обмашували, не обрізали сухого гілля. Ґрунт під деревами не скопували, і міжряддя часто були задерновані. Дички добували із лісу, зрідка купували посадковий матеріал у поміщиків. Однак, навіть за відсутності правильного догляду подільські сади справляли позитивне враження.

Поміщицькі сади знаходились у дещо кращому стані, ніж сади селянські. Якщо сад поміщика задовольняв домашні потреби, то згодом його розширювали і закладали при ньому плодорозсадник. Саджанці використовували для садіння і підтримання власного саду, а залишок надходив у продаж. Іноді вирощували саджанці уже відомих сортів, що мали ринковий попит. Варто зазначити, що лише деякі поміщицькі сади суттєво відрізнялись від селянських. У багатьох випадках відмінність між ними полягала в наявності надійної огорожі, що не пропускала худобу. До того ж, у більшості плодорозсадників зустрічались лише місцеві “селянські сорти”.

Наприкінці XIX ст. поміщицькі сади закладають та доглядають досвідчені закордонні фахівці-

садоводи. Значні за площею сади були джерелом для розповсюдження нових сортів плодових дерев серед населення. Селяни, працюючи у поміщицьких садах, придивлялися до кращих сортів, вчилися доглядати належним чином за садом. Отримуючи щепи та живці, вони переносили нові сорти до своїх садів. Таким чином поміщики – аматори садівництва активно допомагали селянству закладати садки біля власних будинків, що значно поліпшувало стан садівництва на Поділлі. Внаслідок цього великі сади колишніх поміщиків ще й у першій половині XX ст. були оточені широкою смугою селянських садків з тими сортами плодових дерев, які були у найближчому до них поміщицькому саду.

До початку XX століття на Поділлі було лише два зразкові плодорозсадники. Перший у поміщика О.О. Шміта в Осламівському маєтку Ушицького повіту, де виписані із закордону різноманітні сорти плодових дерев поміщик випробовував у власному саду. Таким чином, нові цінні сорти, що раніше проростали у більш м'якому кліматі західних країн, вперше були акліматизовані на Поділлі. Другий плодорозсадник знаходився у князя А.Є. Гагаріна в Окнянському маєтку Балтського повіту. В 1894 році розсадник мав площу до 7 десятин, з нього щорічно на продаж вивозили 7 тис. фруктових дерев та 1 тис. ягідних кущів. Варто згадати й про Я.Й. Немца (1842 – 1898) – автора відомої праці “Промышленное плодоводство в Северной Америке”. Будучи першим директором Вінницького реального училища, він заклав при ньому дослідний сад. Особистий дослідний сад-розсадник Я.Й. Немца знаходився у м. Вінниці по вул. Садовій (нині район вул. Литвиненка). Тут знаходилися виключно помолотичні новинки: до 700 різних сортів яблук і груш, з яких 60 американських [5].

З часом попит на сортовий посадковий матеріал став зростати. Деякі поміщики почали заводити плодорозсадники спеціально з комерційною метою. Це було ознакою того, що в губернії зрозуміли користь і вигоду з розведення плодових дерев ретельно визначених промислових сортів. Навіть селяни інколи купували саджанці з поміщицьких плодорозсадників. Окремі поміщики стали виписувати саджанці з відомих фірм Києва, Одеси, Криму і навіть із-за кордону [7].

Швидке зростання і розвиток садівництва в Подільській губернії було пов'язане з організацією земств. Значні зрушення галузі відбулися у 1913 – 1914 рр. Як приклад, розглянемо садівництво Вінницького повіту станом на квітень 1913 року.

Найбільш розвинене садівництво, що переростало у спеціальний промисел, було у селах (рис. 2А): Мізаківські Хутори, Сокиринці, Людавка, Писарівка, Хижинці, Лука-Мелешківська, Переорки, Жуківці, Великі та Малі Вінницькі Хутори. У багатьох поселеннях головним промислом населення було землеробство, разом з тим, деяку частку доходів селяни отримували від садівництва (рис. 2Б). Це села Лисогірка, Якушинці, Зарванці, Майдан-Бобрик, Лисянка, Широка-Гребля, Сутиски, Гуменне, Олександрівка, Мала-Жмеринка, Носківці, Яришівка, Мізаків, Кустівці, Уладівка [3].

Рис.2. Поселення Вінницького повіту, де садівництво було розвинене як спеціальний (А) та другорядний (Б) промисел
 (— межі сучасної Вінницької області, ---- межі Вінницького повіту)

Більшість розсадників Вінницького повіту було закладено у 1912 – 1913 рр. Знаходились вони у таких поселеннях: земський – у м. Вінниці, шкільні – у Юзвині, Пикові, Потоках, Сутисках і у місті м.Вінниці; розсадники садових товариств – у Писарівці. Був приватний розсадник (Турковського) у м. Жмеринці. Найбільш відомі селянські розсадники знаходились у селах Сокиринці, Мізяківські Хутори, Приборівка, Великі Вінницькі Хутори. Крім цього, нараховувалося кілька сотень дрібних селянських розсадників у різних населених пунктах повіту [3].

У селах Писарівка, Сокиринці і Мізяківські Хутори працювали садові бригади. Упродовж 1910 – 1913 рр. було закладено ряд показових садів: у 1910 р. – у Сокиринцях у селянина Романа Коссиго (194 дерева), і при Юзвинській двокласній школі (188 дерев); у 1911 р. – у с. Янкове на садибі селянина Олексія Косецького (93 дерева), у Носківцях на садибі селянина Василя Березюка (117 дерев), при Потокській двокласній школі (50 дерев), при Пиківській двокласній школі (100 дерев); у 1912 р. – у Мізяківських Хуторах на садибі селянина Петра Ревуса (130 дерев), у Сутисках на садибі селянина Кирила Гамрасара і Івана Лисниченка (140 дерев), у Носківцях на хуторі Тимофія Данильченка (143 дерева), у Станіславчику на хуторі Івана Вергеліза (115 дерев), у Кудіївці на хуторі Павла Бондаря (98 дерев), при Стрижавській однокласній школі (90 дерев); у 1913 р. – у Лисогірці на садибі Івана Тоцицького (136 дерев), у Коханівці при народній школі (65 дерев), у Кобильні на хуторі Ігната Мельника (100 дерев), у Павлівці на садибі Максима Гуменчука (150 дерев), у Голяках на хуторі Михайла Куцого (117 дерев), у Куствіцях на садибі Харитона Сердюка (165 дерев), у Вишеньці на хуторі Андрія

Гуменюка (153 дерева), у Пиківській Слободі на садибі Федора Голубчука (119 дерев) і в с. Олександрівці на хуторі Андрія Ситника (152 дерева). Разом у цих садах за чотири роки було висаджено 2 615 дерев.

Сади були також при Пурпуровській народній школі (на 52 дерева) і при Гушенецькій лікарні (на 53 дерева). Таким чином, за період 1910 – 1913 рр. було організовано 20 показових садів.

З 1915 року плодові дерева на Поділлі починають масово висаджувати уздовж доріг. Підтвердженням цього є повідомлення секретаря управи М.М. Семакова, що надійшло до Вінницької повітової Земської управи

31 травня 1918 року: “...Въ засѣданіи XV-го чрезвычайнаго Винницкаго уезднаго Земскаго Собранія группою гласныхъ сделано предложеніе обязать всехъ крестьянъ, что-бы они произвели посадку фруктовыхъ деревьевъ по дорогамъ возле своихъ полей”. Цей захід було обмежено певними умовами: на 1 версту – по 50 дерев; за кожне посаджене дерево платили від 25 до 50 копійок (залежно від відстані посадки до місця проживання); особи, що насаджували дерева, зобов’язувалися доглядати за ними, а саме: поливати, охороняти від пошкоджень, здійснювати обрізку і т. ін. [1].

На початку XX століття Поділля слугувало “розсадником садівництва” для усієї України та багатьох губерній Росії. Загальна площа садів у 1922 році становила 29,471 десятини. Першим за площею садів у Подільській губернії був Летичівський повіт. Як бачимо, однією із важливих галузей сільського господарства краю здавна було садівництво, яке відрізняється широкими садибами та просторими суцільними плодонасадженнями.

Література і джерела

1. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Д. 255. Оп. 1. Спр. 108. – Арк. 47, 48.
2. ДАВО. – Д. 255. Оп. 1. Спр. 304. – Арк. 1-77.
3. ДАВО. – Д. 255. Оп. 1. Спр. 577. – Арк. 74, 75.
4. ДАВО. – Р. 40. Оп. 1. Спр. 924. – Арк. 117-126.
5. Любанский Л.Ф. Некоторые данные по вопросу о развитии крестьянского садоводства в Подольской губернии / Ф.Л. Любанский. – Винница, 1909. – С. 4-8.
6. Плодоводство в России: материалы и исследования. Вып. IV: Плодоводство в Подольской губернии / сост. Н.И. Кичунов. – СПб: М-во земледелия и государственных имуществ, 1901. – С. 2-10, 21.
7. Теплоухин И. О садах и садовниках / И. Теплоухин // Плодоводство. – 1905. – № 9. – сентябрь. – С. 702-705.
8. Шмидт А. Современное положение садоводства в Подольской губернии / А. Шмидт // Подольский хозяин. – 1916. – № 11-12. – ноябрь-декабрь. – С. 8-10.
9. Шмидт А. Что кому из нас сажать въ своихъ садахъ / А. Шмидт // Плодоводство. – 1899. – № 5. – май. – С. 360-382.

Стаття надійшла 25.04.2012 р.

УДК 911.2

Володимир Подобівський

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА ЛАНДШАФТНІ СИСТЕМИ ГОЛОГОРО-КРЕМЕНЕЦЬКОГО КРЯЖУ ПРОТЯГОМ XIII – У СЕРЕДИНІ XIX СТОЛІТЬ

У статті за допомогою літописних джерел, польських, російських та австрійських актів, ревізій Кременецького замку та нотаток мандрівника Ульріха Вердума відтворено основні віхи природокористування в межах Гологоро-Кременецького кряжу протягом XIII – сер. XVIII ст.

Ключові слова: природокористування, освоєння природних ресурсів, Гологоро-Кременецький кряж.

Volodymyr Podobivskyi. A historical-geographical analysis of the impact of land use on the landscapes of Holohory-Kremenets' ridge during the XIII– mid XIX centuries. In the article changes in land use in the Holohory-Kremenets' ridge during the XIII–XIX centuries are described on the basis of chronicles, Polish, Russian and Austrian regulations, Kremenets' castle audits and travel notes of Ulrich von Werdum.

Key words: land use, use of natural resources, Holohory-Kremenets' ridge.

Постановка проблеми. Вже далеко позаду залишилися часи, коли літописи, актові книги та нотатки мандрівників були прерогативою вивчення передовсім фахівців у галузі історії. “Синкретичний” (всеохоплюючий) характер цих джерел дає чимало користі й іншим наукам, зокрема географії. Історико-джерелознавчі розвідки для потреб власне географії були започатковані В.С. Жекулінім та реалізовані на прикладі Новгородської області Росії [4, с. 83-220; 5], географізовані у працях С.П. Романчука в межах Середнього Подніпров'я [8], І.П. Ковальчука для Розточчя [7], П.І. Штойка для Західного Поділля. Складається враження, що вони на цьому зупинилися або ж їх поступ надто повільний, аби його вважати прогресивним. Проблема, на нашу думку, ніскільки не пов'язана з компетентністю сучасного географа в царині історії. На жаль, криється вона дещо глибше і полягає, перш за все, у тому, що трактування історичних джерел позиціонується з міркувань і точки зору історика, відтак несе користь саме історичній науці. Тому впровадження результатів ретроспективних розвідок у географію все більше нагадує “географізовану” історію, аніж історичну географію. У той же час, аналіз та вирішення проблем історичної географії, як і, зрештою, історичного ландшафтознавства, повинні формуватися сьогодні географом. Це означає, що перед сучасною географічною наукою стоїть нагальне завдання – штудіювання історичних джерел та їх геointерпретація. Цей шлях ускладнений важкістю віднайдення старожитніх актів, необхідністю вивчення їх мовою оригіналу (польською, латинською, староруською), фрагментарністю джерел стосовно охоплення території тощо.

Мета дослідження – означити за допомогою історичних джерел основні віхи природокористування окремого фізико-географічного району –

Гологоро-Кременецького кряжу.

Основні результати наукових розвідок. Трансформація природи Гологоро-Кременецького кряжу зазнавала активного і цілеспрямованого впливу вже з XI – XIII ст., тобто з часів Київської Русі. Важко судити про інтенсивність природокористування у цей період, адже основні відомості про зміни природи пасма черпаємо з руських літописів. В XI-XIII ст. якісно нового рівня набуває селитебне навантаження. З позиції негативного впливу на природу поселення слід тлумачити як ядра цілеспрямованого й систематичного антропогенного тиску на ландшафт. Тому перед історико-географічною та історико-ландшафтознавчою галуззю географії стоїть завдання зафіксувати точку відліку цього впливу, якою слід вважати час заснування поселення.

Загалом, нині в межах досліджуваної території (Гологоро-Кременецького пасма та найближчої прилеглої території) знаходиться близько 500 поселень. Одним із критеріїв визначення часу їх виникнення є перші писемні згадки про поселення. З виникненням перших населених пунктів збігається створення перших ареалів сільськогосподарського та лісгосподарського впливу, смуг трансформації річкової мережі, ареалів видобування корисних копалин, а з ними і зміни рельєфу пасма тощо. Таким чином, трансформація природи Гологоро-Кременецького кряжу перебуває у прямій залежності від часу виникнення та еволюції поселень краю.

Проведений аналіз літературних, археологічних, літописних та інших джерел свідчить, що групу найдавніших поселень Гологоро-Кременецького кряжу очолюють літописні міста-городи Кременець, Шумськ, Стіжок і Данилів у Кременецьких горах (сьогодні це здебільшого невеликі поселення),

Гологори й Бібрка у Гологорах та Пліснесько, спадкоємцем якого є Підгірці, у Вороняках. Активне втручання у природу Верхобузького пасма здійснювалося також і з боку Бродівського центру, хоча місто не лежить безпосередньо у межах кряжу. Ці поселення ми вважаємо основними споживачами місцевої сировини (дерева, каменю, корисних копалин, води та орних земель), а територію первинного освоєння природних ресурсів ми пропонуємо іменувати *ареалами давнього природокористування (АДП)*. Власне, саме особливості рельєфу та багатство місцевої сировини дозволили утри-

мувати ці землі у безпеці від набігів татар протягом тривалого часу.

Відомості про перші поселення Гологоро-Кременецького пасма наведено у таблиці 1. Вони займали виключно низькотерасові, улоговинні та острівні ландшафтні місцевості, що стало причиною їх значної первинної антропогенної перетвореності. Активнішого впливу зазнають Кременецькі ландшафти (тут в XIII ст. існувало 4 поселення). Дещо меншим рівнем освоєння в цей час (по два населені пункти) характеризуються Гологори та Вороняки (табл. 1).

Таблиця 1

Давні поселення Гологоро-Кременецького кряжу (ГКК) (XI – XIII ст.)

Дата першої згадки, ст. Об'єкт освоєння	XI	XII	XIII	Всього поселень	Частка від усієї кількості поселень ГKK, %
	Кількість і вид поселення				
Кременецькі гори	с. Стіжок	м. Шумськ	м. Кременець, с. Данилів	4	2,32
Вороняки	м. Броди	с. Пліснесько (с. Підгірці)	-	2	
Гологори	с. Гологори	-	м. Бібрка	2	

Таблиця 2

Зміни кількості поселень Гологоро-Кременецького кряжу впродовж XI – XX ст.

Століття	XI – XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	Ідентифіковані поселення	Неідентифіковані поселення	Всього поселень
Зміни кількості поселень, одиниць	7*	+ 28	+ 102	+ 172	+ 19	+ 22	+ 33	+ 4	387	112	499

* До категорії поселень XI – XIII ст. зараховувалися населені пункти, які збереглися до наших днів (сучасні), тобто без літописного города Данилова, який зник з карти Шумського району ще у II пол. XIII ст.

З II пол. XIII ст. частина поселень Кременецьких гір (Кременець, Шумськ, Данилів, Стіжок) були розорені ордою. Данилів і Стіжок так і не змогли набути минулої величі, тому регресували у села. Згодом літописне місто Данилів зовсім зникло з карти району. Тому наприкінці XIII ст. у зв'язку з занепадом частини поселень у Кременецьких горах активніше освоюється територія Вороняк.

Починаючи з XIV ст., виникнення поселень детермінується насамперед зростанням кількості населення та розширенням площ орних земель, ареалів використання природних ресурсів (передусім деревини і каменю). Це призвело до активізації процесів освоєння схилів Гологоро-Кременецького кряжу і виникнення поселень-супутників, котрі розташовувалися на невеликих відстанях від ядер розселення. З XIV ст. відомо близько трьох десятків поселень (або 7 % від кількості сучасних населених пунктів пасма) (табл. 2, рис. 1). Найбільш активно розвивається у цей час Гологірський АДП (особливо у північно-східному напрямку), новостворені поселення якого займають висотне положення в межах 300-360 м (Майдан-Гологірський, Червоне, Зашків, Новосілка, Лісові). На периферії Пліснеського ареалу у 1327 р. закладається оборонне містечко

Олесько, а в межах Кременецького – мілітарне село Савчиці (1325 р.). Такі поселення слугували своєрідною буферною зоною, сировинним придатком. Рідше під поселення займали нові, неосвоєні раніше простори, проте і тут варто відзначити, що місцеположення таких пунктів вибиралося стратегічне – у безпосередній близькості до найдавніших поселень. Особливо це стосується освоєння долин річок Західної Золотої Липи (сс. Жуків, Смереківка, Чемеринці), правих приток Гнилої Липи (сс. Ушковичі, Осталовичі). За межами Гологоро-Кременецького кряжу, зокрема у північному напрямку, виникнення населених пунктів ідентифікується як процес поодинокий і запізнілий, датований здебільшого кінцем XIV ст. (поселення Глиняни, Вишняни).

Протягом XV ст. з'являється понад чверть сучасних поселень, а в межах Гологір та Вороняків, вони становлять основний фон заселення. Дещо менші темпи приросту населених пунктів спостерігаються у Кременецьких горах. У виникненні поселень XV ст. спостерігаємо тяжіння до долинно-схилових місцевостей. З цього моменту відбувається активна трансформація людиною річкової мережі. Про це свідчать як власне розташування самих поселень, так і письмові джерела. Не менш активних

перетворень зазнає рельєф. З місцевої сировини будувється основна маса кам'яних фортифікаційних укріплень у Кременці (кам'яний замок, відомий з XIV – XV ст.), Гологорох, Свіржі (1482 р.), Підкамені (закладене 1464 р., й сьогодні невідоме) та Унівський василіанський монастирський оборонний комплекс, заснований у 1400 р., Цей період знаменував початок етапу, який у науковій літературі має назву “освоєння будівельних корисних копалин” [3, с. 62-73]. До цього моменту переважна більшість будівель, у тому числі й оборонного значення, були з дерева (так званий “етап дерева”). У першій половині XV ст. про нещадне використання природних ресурсів Гологоро-Кременецького князю йдеться у давніх актах. Для прикладу розглянемо *грамоту Великого князя Свидригайла*, котрий жалує Магдебурзьке право місту Кременцю 9 травня 1438 р.. Тут, серед іншого, йдеться також і про призначення на пост війта Кременецького Немчина Юрка з Бузька і перераховуються його права стосовно природних багатств: “...вільно користуватися ріками, лісами, сіножатями... сіно сікти, і дерева рубати, і товари видобувати; ...ловити і стріляти усіляку звірину”. Ці “заходи” правом грамоти охоплювали територію від с. Білокриниця на півночі і до південної межі Кременецьких гір. Вільне користування багатствами поширювалося на “всі пожитки: і ріки, і стави, поля, сіножаті, ліси, діброви, потоки, криниці...” [1, ч. 5. т. 1. с. 3-5]. Попри використання природних багатств Гологоро-Кременецького князю на цей час припадають значні трансформації рельєфу у межах поселень, зокрема створення земляних валів та ровів, про що йдеться у численних актах та описах мандрівників, зокрема Ульріха фон Вердума [14].

Про особливості землеволодіння та землекористування на досліджуваній території у XV – XVIII ст. можна судити з давніх актів [1; 6; 9]. Так, протягом XV – XVI ст. землеволодіння було однаково зумовленим для всіх верств населення і не складало нічий привілеї, всі вільні селяни у цьому відношенні користувалися рівними правами, а всі землі на основі визнання суверенної влади на них великого князя були обкладені повинностями. Різного роду повинності були приурочені не до особи, а до землі. Розмір повинностей натурою у XVI ст. визначався переважно розмірами земельних наділів, кількістю худоби, в рідкісних випадках – числом робітників у сім'ї. Разом з укріпленням шляхетського порядку, йшло регулювання розмірів селянського господарства, тобто воно підводилося до певних оптимальних норм. Визнана за нормальною середня величина володіння мала на Волині назву дворища. Абсолютні показники розмірів селянських господарств можуть бути визначені дуже приблизно. Так, в актах “Архива Юго-Западной России” [1] йдеться пр. те, що величина орних земель визначалася кількістю часу (днів), який потрібен для обробітку відомої ділянки землі. Величина сінокосів визначалася кількістю косарів. Розрахунки земель за

кількістю днів і косарів збереглися в багатьох місцевостях Південної Русі до XIX ст. й обом цим “величинам” надається одне і те ж значення, що приблизно дорівнює трьом четвертям десятини [1, ч. 1, т. 1, с. 98-103]. Кращі ділянки землі виокремлювалися для облаштування фільварків, поміщицьких ферм, решта розділялися на волоки (по 19 десятин кожна), де розміщувалося від 1 до 3 селянських господарств. Таким чином, у Західній Русі існувало одночасно три системи селянського землекористування: 1) найдревніша, зумовлена правом першого займу території, без будь-якого втручання і контролю з боку вищих чинів (проіснувала до XV – XVI ст.), 2) поступова утилізація ґідних для обробітку земель сприяла закріпленню користування ними за конкретними землевласниками (таким чином виникло селянське землеволодіння по службах, дворищах або димах, характерне для території Кременецьких гір), 3) волочна система як вища форма господарювання з погляду поміщиків, проте неприпустима з боку простого селянства, оскільки передбачала повну інвентаризацію земель [1, ч. 1, т. 1, с. 104-105]. Особливістю останньої системи господарювання було точне вимірювання земель і подрібнення їх на ділянки однакових розмірів, розподіл селян на розряди. За одиницю міри приймалася волока (19 десятин) і морг (1 300 кв. сажнів). В одній волоці міститься 33 морги. Земельні ділянки поділялися на службові, осадні і тяглі залежно від становища осіб, які ними володіли. Службові люди поділялися на кілька розрядів: путні бояри, бортники, конюхи, двірні слуги, осочники (кожен з них в наділ отримував по дві волоки землі), стрільці (земельний наділ складався з 2-3 волок), сільські війти (кожному доручали ділянку площею близько ста волок і одну безкоштовно), лавники.

Максимальні темпи виникнення поселень у Кременецьких горах припадають на XVI ст., що неодмінно позначилося на інтенсивності використання природних ресурсів Гологоро-Кременецького князю. Система розселення формується таким чином, що в центрі поселенської мережі зосереджується осередок в першу чергу оборонного (а вже потім – освітнього, духовного, торгового) значення, займаючи вигідне фізико-географічне положення (привододільні та улоговинні заліснені урочища); натомість на периферії розташовуються сільські населені пункти – осередки робочої сили і сільськогосподарські угіддя. Типовим прикладом цієї схеми розселення є Кременецький осередок.

Реконструювання впливу природокористування на ландшафти Кременецьких гір та східної частини Вороняк можливе на основі аналізу послідовних люстрацій Кременецького замку [2; 6; 9; 13]. Так, у 1545 р. королем Сигізмундом I Августом було проведено першу ревізію Кременецького замку і складений перший люстраційний його опис. Ревізія першочергово мала на меті опис оборонних можливостей Кременецького замку та шляхів сполучення з ним (“...спрашиваль при-

существующих относительно постройки замка и мостов здешних: как они поддерживаются от начала своего устройства”) [6, с. 198]. Крім того, опису підлягали замкові села, що розташовувалися на відстані не більше 20 км (*“самому дальнему поветнику не будет больше восьми миль кь замку Кременецкому”* [6, с. 196]), загальне число яких досягало 18 з населенням 244 мешканці. Дев’ять з них – Вірля (*“Дворец Веля”*), Жолоби, Двірець, Колосова, Шпиколоси, Дунаїв, Рудка, Куликів, Кокорів (*“Двор Кокорево”*) розташовувалися безпосередньо в межах ландшафтів Кременецьких гір та східної окраїни Вороняк. Про характер сільського господарства в цей час можна судити на основі натурального податку, який сплачувало населення. Так, мешканці займалися землеробством (основною сільськогосподарською культурою, очевидно, був овес), розведенням худоби (на найбільші два замкові села Кокорів та Вірлю припадало відповідно 31 і 41 голови ВРХ, 31 і 55 голів свиней), свійської птиці (гуси та кури), конярством, бджільництвом. Також існували на цей час села Стіжок, Антонівці, Тилявка, Білокриниця та Жолобки, які не увійшли до ревізії [9, с. 19-21; 2].

Деякі відомості про трансформацію рельєфу зафіксовані у тій же люстрації Кременецького замку від 1545 р. Трансформації рельєфу мали передовсім оборонний характер і торкалися переважно Замкової гори: *“его милость [власник замку князь Януш, староста Луцький, син короля Сигізмунда I від Катерини Косцеляцької з Сілезії], желая доставить лучшую защиту замку, велель было копать в замке ровъ и выбирать с него землю, – каковой не мало было уже выбрано со стороны обеих стень замковых”* [6, с. 212; 2]. Попри земляні роботи збереглися синхронні письмові свідчення про використання й очищення під будівлі самого горбогірного ландшафту краю: *“еще, его милость покойный князь-епископъ, для верной защиты здешняго замка и всего города, хотелъ, вне замка, близъ самой стень, на той же горе построить бастионъ, для котораго приготовилъ было уже и место, выбивши не мало горы”* [6, с. 213].

На першу половину XVI ст. припадає максимальне і повсюдне використання дерева для будівництва жител та господарських приміщень, наслідки вирубок якого були відчутні ще й у наступному столітті. На користь нещадного використання деревини у Кременецькому осередку та його завезення з більш віддалених територій свідчать письмові документи цього часу: *“...здесь весьма трудно достать дерева; а большаго и крепкаго дерева вовсе нетъ вблизи замка: покойный князь-епископъ браль дерево за шесть и за восемь миль”* [6, с. 203; 2].

Відомі також масштаби впливу людини на аквально-ландшафти східної частини пасма. Згідно з описами на 1552 р., на Ікві в межах пасма знаходилися: в Кокореві – 4 стави і 2 млини, у Дунаєві – 3 млини, в Рудці – 1 став, в Сапанові – став і млин, в Колосовій – 1 став. Менших транс-

формацій зазнавала в цей час річка Вілія, зокрема, у її верхів’ях знаходилося два невеликих стави в селах Цеценівка й Тетильківці [1; 2; 15].

На початок XVII ст. припадає певна криза у використанні природних ресурсів Гологоро-Кременецького кряжу. Так, 30 березня 1615 р. польським королем Сигізмундом III було видано наказ, згідно з яким заборонялося вирубувати ліси, що оточують місто Кременець як єдино можливого захисту від ворожих набігів [9]. У цей час поселення Гологоро-Кременецького кряжу потерпають від частих нападів татар. Був зруйнований замок у Полянках (раніше Риків), повністю зруйновані села Ремезівці (у 1607 р.), Романів та Свірж (у 1648 р.), постраждало с. Липівці, а містечко Сасів спалили війська Аджі-Гірея (у 1675 р.) [15].

Із XVII ст. кількість поселень зменшується до 19. Більше того, чимала кількість з уже відомих населених пунктів занепадає, міста й містечка перетворюються у села або згодом і зовсім зникають.

У давніх актах зафіксовані суперечки про межування орних та цілинних земель, лісовкритих територій та власності на стави. В центрі уваги опиняються так звані “удобні” (зручні, придатні) земельні ресурси, тобто території, котрі активно використовуються у господарстві. Менше уваги приділяється опису “неудобних” місцевостей – заболочених земель тощо.

Нова хвиля виникнення населених пунктів у Гологоро-Кременецькому кряжі припадає на кін. XVII – поч. XVIII ст. і збігається зі зменшенням кількості нападів татар. Цінні відомості про поселенську мережу досліджуваної території й побут місцевого населення черпаємо із незамінного джерела з історії міст і сіл Західної України – маловідомого до сьогодні щоденника подорожей Ульріха Фон Вердума (1632 – 1681) від 1670 – 1672 рр. – німецького мандрівника та мемуариста, котрий таємно діяв на замовлення французького уряду, в тому числі й у межах Гологоро-Кременецького кряжу. Практично кожну свою розповідь про поселення Вердум розпочинає зі слів *“була то колись гарна і багата осада”*, оскільки його подорожі припадають на час, коли населені пункти пасма після численних нападів татар перетворилися в руїну. На сторінках діарія описано понад 20 поселень, що знаходяться безпосередньо в межах кряжу та його схилів і на найближчій прилеглій території, що розташована від лінії сіл Куровичі-Мерещів на заході до Кременця на сході. З діарія агента чимало стає відомо про оборонну спроможність і трансформувannya рельєфу для захисту від ворогів в Олеську: *“С то мале напівзруйноване місто, татарами кількаразово спустошене і спалене. Лежить воно в трясовинах, оточене слабкими валами з землі”; у Золочеві: «На схід від міста лежить замок на високому пагорбі на краю, укріплений валом із землі і бастіонами з кам’яних плит разом з викладеним ровом»; у*

Гологорах: «Далі через рівнину з заболоченими ґрунтами, в яких трава і конюшина разом з іншими зіллям дуже буяє і високо росте – по праву руку видно на горі місто і замок Гологори»; у Білому Камені: «Замок італійського стилю з білого каменю будований з баштами по боках, між тим ще й оточений чотирикутним валом із землі і розташований біля озера на схід від міста, дуже спустошеного, але котре помалу піднімається з

руїн, в знак чого виставлено там хрест свободи на ювілейний 8 рік. Посеред ринку стояв великий порожнистий стовбур, як у багатьох інших руських містах; у пню тім позначені різні міри збіжжя. Положення міста не таке вже й рівнинне, гори, які при ньому височіють, так віддалені, що йому не шкодять, хоч і настільки високі, що аж під Журавниками видно» [14] та багатьох інших твердинях.

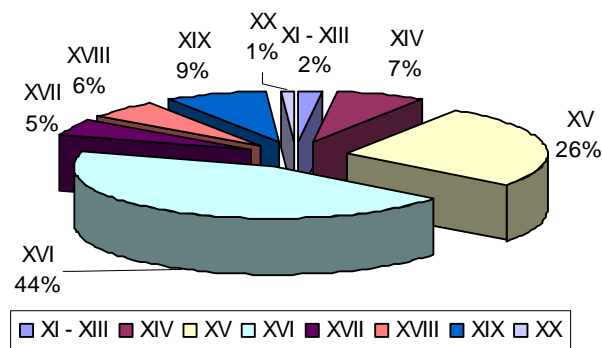

Рис. 1. Структура поселень Гологоро-Кременецького краю за першими згадками про них у розрізі століть

Тривала мирна ситуація, яка продовжувалася в останній чверті XVII ст., призвела до того, що оборонні поселення й місцевості, найбільш придатні для ведення оборонних дій, втрачали своє мілітарне значення. На зміну великому і середньому землеволодінню приходять дрібне фермерського типу. Свого розквіту набуває фільваркова система господарювання, де шляхом залучення нових земель у господарство втягувалися лісовкриті масиви, території із заляганням будівельних корисних копалин, ділянки русел рік, придатні для створення гребель та млинів. Основним критерієм виникнення поселень на цьому етапі стають близькість і доступність природних ресурсів. У цьому відношенні найбільш придатними для господарського освоєння стають рівнинні місцевості як осередки сільськогосподарських угідь та підвищені плато-подібні заліснені місцевості як джерела деревини. Найтипівішим прикладом подібних поселень слід вважати село Вороняки, відоме від 1680 р. (місцевість не згадується на сторінках діарія У. Вердума). Поселення, очевидно, розвивалися як промислове село, основним заняттям мешканців був лісорубний та деревний промисел. Подібні поселення характеризуються великою площею та значною розосередженістю дворів, які виникали в міру освоєння лісів.

На інтенсивність використання природних ресурсів краю в кін. XVII ст. вказують місцеві топоніми. Поселення, які виникли у цей час носили назви, що прямо стосуються промислів. Так, населені пункти, які спеціалізувалися на видобуванні металів отримували назви “руд”: Руда-Брідська, Руда-Колтівська, Руда тощо. Сільські місцевості, основним заняттям яких був деревний

промисел, містили частки “гута”, “губисько”, “майдан”: Гута-Пеняцька, Гутисько-Пеняцьке, Гутисько-Верхобузьке, Гутисько-Брідське, Руська Гута, Майдан Пеняцький, Майдан-Гологірський та багато інших. Серед інших були й такі, що означали видобуток корисних копалин, наприклад, опоки – село Опаки. Всі вище зазначені населені пункти збільшували свої площі за рахунок освоєння природних ресурсів і занепадали з часом їх вичерпування. Забігаючи наперед варто зазначити, що вже у картографований період видно, що ці поселення займають центральне положення на фоні відповідних лісових масивів.

Таким чином, поселення кінця XVII ст. – першої половини XIX ст. змінювали обличчя ландшафту активніше, ніж це було у попередні століття, внаслідок спеціалізації поселень на окремих видах занять. Основні трансформації стосувалися змін рослинного покриву (у зв'язку з вирубкою лісів і заміною їх на орні землі), рельєфу (внаслідок видобування корисних копалин), річкової мережі (через створення гребель та млинів).

Висновки та перспективні напрямки подальших досліджень. Застосований для Гологоро-Кременецького краю та прилеглої території комплексний аналіз першоджерел дозволив виявити певні закономірності освоєння природи краю та особливості його заселення протягом XIII – середини XIX століття. Основним деструктором природних ландшафтних систем Гологоро-Кременецького краю за історичний час слід вважати селитебне навантаження, рівень якого неухильно зростає до початку XVII ст. Призупинений спустошливими набігами татар 1607 – 1648 рр. господарський розвиток краю відновився у XVIII ст. за рахунок

освоєння нових просторів цілинних земель з утворенням спеціалізованих на відповідних промислах поселень, що тривало до кінця досліджуваного нами періоду – першої половини XIX ст. Таким чином, гологірські ландшафти вважаємо найбільш зміненими, оскільки основні розселенські процеси розпочаті наприкінці XIV ст., повністю охопили їх територію у XV ст. Практично не зміненими до першої половини XIX ст. залишилися невеликі ділянки Гологірського пасма, обмежені межиріччям річок Свірж та Любешка. Перетворення

ландшафтів кряжу на ділянці Верхоубзько-Кременецького пасма не було тотальним. Найменші зрушення відбулися у межах місцевостей плоско-верхих пасм (межиріччя Золочівки та Західного Бугу і верхів'я річок Луг, В'ятина) на висотах понад 380-400 м у Вороняках та на схід і на північ від с. Стіжок у Кременецьких горах. Найбільше постраждали від антропогенного тиску долинно-схилові місцевості Ікви та Вілії як території найбільш придатні для їх використання під сільськогосподарські угіддя.

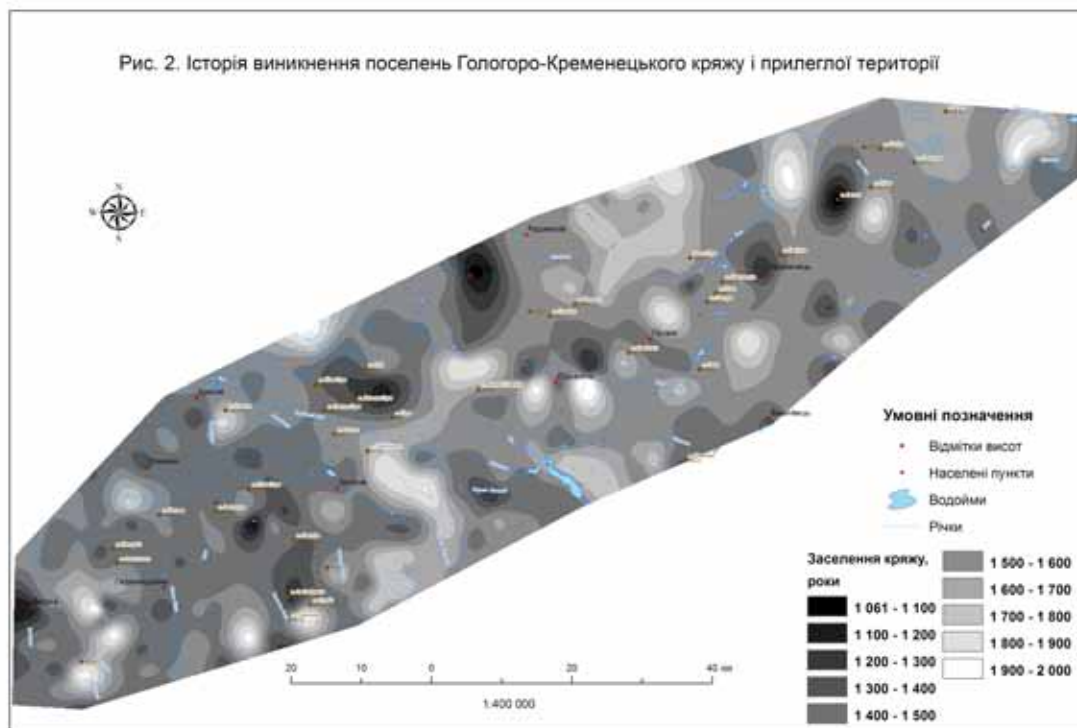

Рис. 2. Історія виникнення поселень Гологоро-Кременецького кряжу і прилеглої території

Головним результатом опрацювання історичних актів було встановлення дати першої писемної згадки для 387 населених пунктів пасма (майже 80 % від загальної їх кількості – 499 поселень) та створення відповідних баз даних, побудова цифрової моделі освоєння природи Гологоро-Кременецького кряжу (рис. 2), виокремлення основних ареалів давнього природокористування, встановлення обсягів використання природних ресурсів кряжу (деревини, каменю, корисних копалин) для формування розселенської та оборонної мережі краю, означення рівня розвитку сільського господарства. Пріоритет-

ними для реконструкції природокористування пасма мають бути дослідження, спрямовані на обґрунтування ефективних методик кількісного визначення антропогенного тиску на ландшафтні системи ГKK за історичними матеріалами та районування території за цим показником; картографічне відтворення стану геокомпонентів природного середовища кряжу на різні часові зрізи; подальші дослідження архівних джерел щодо інформативності відображення активності втручання людини у хід природних процесів краю.

Література

1. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссіею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторе. – Т. I-VII. – Киевъ, 1859-1905.
2. Городъ Кременецъ Волынской Губерніи. Церковно-исторический очеркъ / Н.И. Теодорович/ Почаевъ.

- Типография Почаево-Успенской Лавры, 1890. – 70 с.
3. Денисик Г.І. Тімець О.В. Регіональне антропогенне ландшафтознавство. – Вінниця: ПП “ТД “Едельвейс і К”, 2010. – 168 с.
  4. Жекулин В.С. Историческая география ландшафтов. – Новгород: НГПИ, 1972.
  5. Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы. – Л.: Наука, 1982. – 224 с.
  6. Памятники, изданные временною комиссією для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторе. – Т. 4. – Киевъ, 1859. – 1001 с.
  7. Ковальчук І., Петровська М. Геоєкологія Розточчя. Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 192 с.
  8. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування: Монографія. – К.: ВЦ “Київський університет”, 1988. – 146 с.
  9. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходовъ Волынской епархіи. Уезды Кременецкій и Заславскій. – Почаевъ: Типографія Почаево-Успенской лавры, 1893. – 645 с.
  10. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Tom I – XIII. – Lwów, 1868-1888.
  11. Jabłonowski A. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku // Źródła dziejowe. – Tom V. – Warszawa, 1877. – 228 s.
  12. Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom VII. Cześć I-sza. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona // Źródła dziejowe. Tom XVIII. Cześć I-sza. – Warszawa, 1902. – 423 s.
  13. Jabłonowski A. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku. Źródła dziejowe. – Tom VI. – Warszawa, 1877. – S. 91-107.
  14. Liske Hawery. Cuzoziemcy w Polsce. – Lwów. Nakładem Gubrynowicza i Schmidta z drukarni E. Winiarza, 1876. – S. 37-197.
  15. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. I – XV. – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914.

Стаття надійшла 20.03.2012 р.

УДК 911:373(477.43)

Любов Альтгайм

ЗМІНА РІВНЯ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розкрито причини низького рівня життя людей у сільській місцевості Хмельницької області. Запропоновано головні напрями зближення рівня життя мешканців міста і села та заходи щодо подальшого підвищення матеріальної зацікавленості працівників масових професій і фахівців господарств у досягненні високих показників сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: рівень життя, умови життя, низькооплачувані професії, економічний і соціальний розвиток сіл, споживчий кошик, інфляційні процеси, доходи, витрати, соціальні заходи.

Lubov Al'thaym. Change of standard of living of rural population of Khmelnyts'kyi region. In this article reasons for the low standard of living of rural population in Khmelnyts'kyi oblast are revealed. Main measures for closing the gap in the standard of living between the city and the village are proposed. Measures to raise the material interest of professionals and specialists of enterprises to achieve high indexes of agricultural production are suggested.

Key words: standard of living, conditions of life, low-paid professions, economic and social development of villages, consumer basket, inflationary processes, profits, expenditures, social measures.

Актуальність дослідження. Територіальні відмінності в умовах життя людей при сільському способі життя існують у значно більшій мірі, ніж при міському. Виникнення нових форм власності на засоби виробництва, нових типів сільськогосподар-

ських підприємств спричиниться до змін в умовах життя населення у сільській місцевості області. Сільськогосподарський виробник завжди належав до низькооплачуваної професії, рівень життя його завжди був найнижчим, принаймні, протягом остан-

нього століття, залишається таким і тепер.

Аналіз досліджень і публікацій. Такі вітчизняні вчені, як: М.Х. Вдовиченко, П.І. Гайдучук, М.Я. Дем'яненко, А.І. Доценко, О.І. Здоровцов, І.Г. Кириленко, Е.М. Лібанова, Я.Б. Олійник, М.К. Орлатий, І.В. Прокопа, А.В. Степаненко, Л.О. Шепотько та інші внесли значний вклад у аналіз причин недостатнього фінансування та розробку шляхів соціально-економічного розвитку сіл, а також вони не лише теоретично обґрунтували шляхи наповнення місцевих бюджетів, але й дали конкретні практичні пропозиції, що були використані при розробці цілого ряду нових законів та наказів, що прямо або опосередковано впливають на соціально-економічні умови життя сільського населення, економічний і соціальний розвиток сіл.

Постановка проблеми. Різке зниження і без того невисокої якості життя населення, поглиблення територіальних і демосоціальних відмінностей у ній є, мабуть, найгострішою суспільною проблемою як для Хмельницької області, так і для України загалом. Корені цих процесів безумовно лежать у

неефективній структурі господарства, існує проблема його суспільно-економічної переорієнтації, відсутність чіткої і виваженої регіональної політики розвитку.

Виклад основного матеріалу. Із зміною і трансформацією економіки при переході до ринкових відносин, змінились і пріоритети сільського мешканця, хоч можливості у нього значно менші, ніж у міського. Це відразу можна побачити, проаналізувавши його споживчий кошик, а конкретніше, тільки витрати на продукти харчування (табл. 1) та структуру грошових доходів домогосподарств (табл. 2). Однак більш правдивою буде інформація про реальний рівень життя у сільській місцевості Хмельницької області не за доходами, а за витратами і сукупними ресурсами домогосподарств (табл. 1). Проаналізувавши динаміку структури грошових, сукупних витрат домогосподарств у сільській місцевості області, враховуючи всі інфляційні процеси і подорожчання цін у цей період, не важко зробити висновок про низький рівень життя людей у селах.

Таблиця 1

Структура грошових витрат домогосподарств Хмельницької області у 2006 – 2010 рр., у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство*

Грошові витрати	2006	2007	2008	2009	2010**
Усього грошових витрат, грн.	360,2	1018,0	1228,1	1330,3	1324,7
у %					
Споживчі грошові витрати	89,1	84,5	85,9	82,9	84,7
у т. ч.: продовольчі товари	58,9	54,7	52,7	49,6	49,8
непродовольчі товари та послуги	30,2	29,8	33,2	33,3	34,5
Грошова допомога родичам, друзям та іншим особам	2,6	4,5	5,8	7,1	7,7
Інші витрати	8,3	11,0	8,3	10,0	7,6

*Складено за даними Головного управління статистики у Хмельницькій області.

**Дані за III квартал.

Таблиця 2.

Доходи і витрати населення у Хмельницькій області у 2007 – 2010 рр., млн. грн*

Доходи і витрати	2007	2008	2009	2010	2010 р. у % до 2009 р.
Доходи	9868	11967	15551	20858	134,1
у т. ч.: заробітна плата	3363	4216	5508	7204	130,8
прибуток та змішаний дохід	2109	2509	3370	4549	135,0
доходи одержані від власності	241	299	415	557	134,2
соціальні допомога та інші одержані поточні трансфери	4155	4943	6258	8548	135,3
Витрати та заощадження	9868	11967	15551	20858	134,1
у т. ч.: придбання товарів та послуг	8008	9610	12150	16348	134,6
доходи від власності, сплачені	61	146	284	526	185,2
поточні податки на доходи та майно, інші сплачені поточні трансфери	417	549	816	1182	144,9
нагромадження нефінансових активів	169	280	285	599	210,2
приріст фінансових активів	1213	1382	2016	2203	109,3
Наявний дохід	7916	9494	12156	16335	134,4
у розрахунку на одну особу, грн.	5733,3	6943,1	8965,3	12137,8	135,4
Реальний наявний дохід, % до попереднього року	124,5	112,7	112,4	105,6	-

*Складено за даними Головного управління статистики у Хмельницькій області.

Ці доходи домогосподарств Хмельницької області є реальними тільки завдяки існуванню реальної структури їх сукупних ресурсів. Потрібно відзначити, що свої потреби домогосподарства сільської місцевості задовольняють як за рахунок грошових надходжень (отриманої заробітної плати

(табл. 3), стипендії, доходів від продажу продукції особистого підсобного господарства та ін.), так і за рахунок негрошових доходів – вартості споживчої продукції, отриманої із особистого підсобного господарства та безготівкових пільг і субсидій. Все це складає сукупні ресурси домогосподарства (рис. 1).

Таблиця 3

Фонд оплати праці за окремими видами діяльності у районах Хмельницької області за 2010 рік*

Адміністративні райони	Фонд оплати праці штатних працівників, тис. грн.	У тому числі у:	
		сільському господарстві	промисловості
Білогірський	62017,2	13220,8	8446,7
Вінковецький	42780,5	2366,9	6117,1
Волочиський	151036,9	18896,5	62034,8
Городоцький	87094,4	11139,3	9713,1
Деражнянський	65710,0	8480,2	8653,1
Дунаєвецький	114962,3	8348,2	14861,9
Ізяславський	104862,3	16994,1	11874,1
Кам'янець-Подільський	16267,8	11453,8	63438,7
Красилівський	182516,5	24278,1	65315,3
Летичівський	66923,7	8945,1	9381,6
Новоушицький	51390,4	2449,0	4703,8
Полонський	102213,0	14184,6	21645,1
Славутський	47046,9	11026,0	2928,9
Старокостянтинівський	54156,1	19430,5	6814,0
Старосинявський	45150,8	9327,5	3313,2
Теофіпольський	77044,2	24605,0	11321,2
Хмельницький	114740,7	13140,8	22926,0
Чемаровецький	87568,1	19744,1	10036,1
Шепетівський	52939,7	18415,5	3157,9
Ярмолинецький	80319,4	5481,4	5227,3
Всього по області	4586773,8	277089,3	1278992,1

*Складено за даними Головного управління статистики у Хмельницькій області.

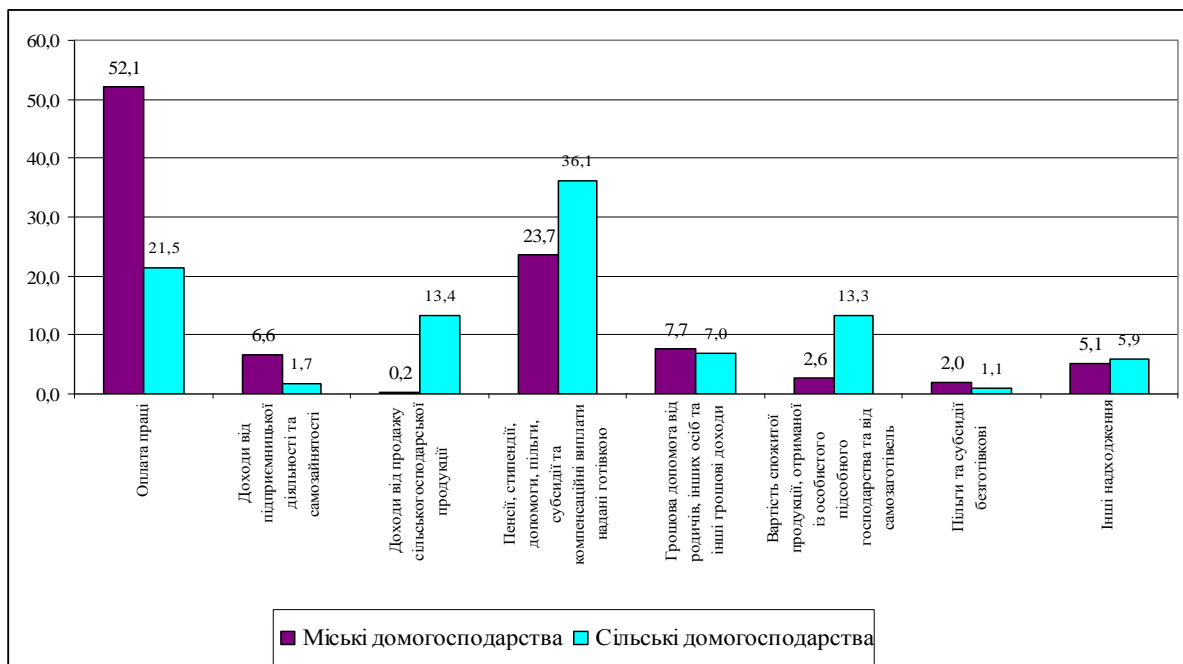

Рис. 1. Структура сукупних ресурсів домогосподарств Хмельницької області у 2010 р (у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, %)

Вихід із такої кризової ситуації у селах може бути, насамперед, у поліпшенні економічної ситуації в Україні, знаходження шляхів виходу із економічної кризи, щоб передусім, зменшити рівень безробіття. Для цього потрібно належним чином оплачувати працю. Немає науково визначеного механізму оплати праці, пенсійного забезпечення у селах. Праця стала найменш престижною та соці-

ально-цінною, дешевим ресурсом, особливо у сільському господарстві. Тут важка праця була і залишається найменш оплачуваною. Середня оплата праці за місяць одного працівника сільського господарства Хмельницької області від 265 грн. у 2007 році до 867 – у 2010 році (табл. 4), заборгованість із виплати якої збільшується.

Таблиця 4.

Динаміка середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників сільського господарства у районах Хмельницької області у 2007 – 2010 рр., грн *

Адміністративні райони	2007	2008	2009	2010	
				грн.	% до 2009 р.
Білогірський	218,48	350,75	484,40	775,32	160,1
Вінковецький	198,48	314,23	435,83	733,24	168,2
Волочиський	219,18	370,82	528,61	822,73	155,6
Городоцький	243,15	341,87	472,08	788,01	166,9
Деражнянський	301,07	475,87	694,96	1261,93	181,6
Дунаєвецький	288,27	376,45	552,66	933,80	169,0
Ізяславський	223,66	324,90	463,50	824,80	178,0
Кам'янець-Подільський	225,41	336,21	538,77	897,91	166,7
Красилівський	298,30	449,13	550,28	870,93	158,3
Летичівський	233,52	366,46	530,28	1026,76	193,6
Новоушицький	181,57	292,08	435,66	784,94	180,2
Полонський	290,92	388,86	549,13	819,16	149,2
Славутський	273,97	335,33	458,70	711,17	155,0
Старокостянтинівський	274,85	371,83	553,97	924,21	166,8
Старосинявський	259,13	369,18	486,50	772,66	158,8
Теофіпольський	303,97	451,32	551,48	741,83	134,5
Хмельницький	300,06	424,42	609,68	859,55	141,0
Чемаровецький	282,14	443,35	600,99	872,40	145,2
Шепетівський	298,70	444,68	687,68	1230,65	179,0
Ярмолинецький	237,96	312,95	455,97	737,94	161,8
Всього по області	265,56	388,60	541,15	867,23	160,3

*Складено за даними Головного управління статистики у Хмельницькій області

При низьких доходах сільських громадян відсутні можливості закріплення молоді у селах. У сучасних умовах особливо гостро постає проблема відродження і соціального розвитку сіл. Серед головних напрямків перебудови села – переорієнтація інвестиційної політики та прискорення комплексного розвитку матеріальної бази соціально-культурної сфери села, підвищення рівня, удосконалення форм і методів обслуговування сільського населення, збільшення обсягів послуг, що надаються сільським мешканцям за місцем роботи і проживання, підвищення рівня оплати праці та доходів селян.

Результатом здійснення важливих соціальних заходів повинно бути: піднесення рівнів реальних доходів працівників сільськогосподарських підприємств, наближення їх до реальних доходів робітників та службовців; ліквідація значних розходжень у структурі доходів і витрат населення (витрати нерідко перевищують доходи); підвищено частку надходжень із суспільних фондів споживання

у сукупні доходи селянських сімей при необхідності поліпшення пенсійного і соціального забезпечення працівників сільськогосподарських підприємств та розширення у сільській місцевості мережі закладів охорони здоров'я, культури, освіти; збільшення інших видів виплат і пільг сільському населенню із суспільних фондів споживання; поліпшення транспортної доступності віддалених сіл до центральних садіб.

Відомо, що концентрація населення у великих населених пунктах створює сприятливі умови для створення повного комплексу соціально-побутових зручностей, необхідних сучасній людині. Оскільки головний напрямок удосконалення сільського розселення, розрахований на довгий термін, який мав би передбачати послідовний розвиток мережі великих і середніх населених пунктів, які мають, порівняно, більший економічний, соціальний і демографічний потенціал, а також тих малих і дрібних сільських поселень, що хоч і не мають достатньої економічної і демографічної бази, але виконують

важливі народногосподарські функції, то для розвитку мережі закладів, що фінансуються за рахунок соціальних фондів, мають бути створені сприятливі передумови. У тих же випадках, коли розмір населеного пункту не дозволяє створювати заклади соціально-культурного призначення, гарантією надання сільському населенню соціально-культурних послуг у потрібному обсязі повинна слугувати їх транспортна легкодоступність до центральної садиби. Такі можливості будуть сприяти зниженню темпів переселення мешканців із малих і дрібних сіл та відродженню хуторів.

Значну питому вагу у доходах сільських родин займають доходи від особистого підсобного господарства, тобто продажу сільськогосподарської продукції і самозайнятості (табл. 2). Стабілізація питомої ваги доходу від особистого підсобного господарства пояснюється чинниками, серед яких важливе місце належить заходам щодо зміцнення на сучасному етапі даної ланки у виробництві сільськогосподарських продуктів.

Соціально-економічні умови праці у житті сільського населення знаходять висвітлення у викристанні і споживанні матеріальних благ і послуг: споживання непродовольчих товарів і послуг, придбання тканин, одягу, взуття, товарів культурно-побутового призначення і господарського вжитку, придбання будівельних матеріалів і палива. Загалом структура витрат сільських родин постійно удосконалюється і у міру зростання доходів і поліпшення соціально-побутових умов життя наближається до структури витрат міських родин. Тому одним із головних напрямків у зближенні рівня життя мешканців міста і села виступає подолання розбіжностей у рівні оплати праці міських і сільських працівників. Оскільки переважна більшість мешканців села - це зайняті у сільському господарстві, то розв'язання цієї проблеми пов'язане зі зближенням оплати праці у сільському господарстві з оплатою праці в інших галузях економіки.

У програмах і проектах вдосконалення розселення сільського населення має бути передбачено здійснення широкого кола заходів щодо подальшого підвищення матеріальної зацікавленості працівників масових професій, керівників і фахівців господарств у досягненні високих показників сільськогосподарського виробництва. Особливу увагу потрібно приділити поширенню досвіду організації і роботи фермерських господарств, а також різних видів сезонних робіт з акордно-преміальною оплатою праці за продукцію і зібраний врожай. Це дозволить тісніше пов'язати зацікавленість кожного працівника у кінцевому результаті, підвищити їхню відповідальність за одержання високих результатів при мінімальних витратах праці і засобів, поліпшити оплату праці у сільських господарствах.

Від грошових доходів, у переважній більшості, залежить добробут сільського населення, але самі по собі ці кошти тільки забезпечують можливість придбати той чи інший товар і отримати

платні послуги. У свою чергу, якщо попит на товари і послуги задовольняється не цілком, то темпи росту життєвого рівня сповільнюються, порушується відповідність між можливостями праці і можливістю споживання, що послаблює стимулюючу роль оплати праці й інших доходів населення. А тому потрібно передбачати повне задоволення потреб населення у високоякісних і різноманітних продуктах харчування, у промислових товарах, предметах культурно-побутового і господарського призначення, послугах.

Величезний вплив на розвиток соціальної сфери у селах має торгівля. Її роль як чинника соціальних перетворень сільської місцевості багатогранна. За її допомогою реалізується три чверті кінцевої продукції сільськогосподарського виробництва. Являючи собою головний канал реалізації продукції особистих підсобних господарств, торгівля, у той же час, забезпечує постачання їх необхідним інвентарем, устаткуванням, добривами й іншими засобами виробництва. І, нарешті, головний вплив на вирішення соціальних проблем села торгівля робить як канал задоволення потреб сільських мешканців у товарах народного споживання. Рівень торгового обслуговування мешканців села має безпосередній вплив на підвищення їх добробуту й ефективність виробництва. Через торгівлю у розпорядження населення надходить понад 90 % фонду споживання матеріальних благ, у зв'язку із чим витрати часу на придбання товарів займають вагому частку вільного від роботи часу селян. Специфіка життєдіяльності сільського населення така, що тут економічні і соціальні аспекти переплітаються тісніше, ніж у містах. Тому рівень організації торгівлі у селах має значно більший вплив на виробничу діяльність працівників, ніж у містах. Недоліки ж в організації сільської торгівлі різко збільшують витрати часу на придбання товарів і тим самим знижують можливості повноцінної участі сільських працівників у виробництві, скорочують фонд вільного часу. Покупки товарів сільським населенням області збільшуються високими темпами. Так, у Хмельницькій області роздрібний товарообіг у сільській місцевості у 1995 році становив 49,7 млн. грн., а вже у 2010 році - збільшився до 528,9 млн. грн. Якщо врахувати, що чисельність сільського населення за ці роки зменшилася в області, то можна зробити висновок, що весь приріст товарообігу був досягнутий за рахунок збільшення кількості покупок і збільшення цін на товари. Відповідно і виріс показник товарообігу на одну особу у сільській місцевості Хмельницької області, що вказує на зростання витратків мешканців.

Висновки. Зближення рівнів і умов життя міського й сільського населення має виявлятися у зближенні рівня їх забезпечення предметами культурно-побутового призначення тривалого користування. Забезпечення сільського населення області головними видами предметів тривалого користування значно збільшилась і впритул наблизилася до

рівня забезпечення міських мешканців, а з деяких предметів (мотоцикли, скутери, велосипеди, мопеди і т. ін.) і перевершила її. Однак це не у всіх районах і поселеннях, і такі висновки є тільки візуальними, яким неможливо знайти статистичного підтвердження. Особливо помітно збільшився рівень забезпечення сільських родин телевізорами, холодильниками, пральними машинами. Високі темпи росту попиту сільських родин на предмети культурно-побутового призначення і господарського побуту свідчать про значне посилення матеріальних, культурних, освітніх запитів сільського населення. Якщо до цього ще врахувати необхідність розвитку засобів зв'язку, поліпшення житло-побутових умов, то все це реалізувавши на практиці, можна сподіватися на те, що міграційні процеси із села у місто будуть

скорочуватися. Підвищення забезпечення сільського населення соціально-культурними і торгово-побутовими послугами приведе до деякого закріплення населення у сільській місцевості. Одночасно необхідним є підсилення значення елементів оточення життєдіяльності сільського населення, що створюють умови не просто матеріального достатку, а умови всебічного і гармонійного розвитку особистості. Соціальними проблемами у селах все більше стають проблеми нездорового способу життя. Основні передумови розвитку такого способу життя сільського населення полягають не тільки у розвитку продуктивних сил (хоч саме вони є головними), але й у покращенні умов відпочинку і дозвілля. Особливу роль при цьому належить розвитку соціальної інфраструктури у селах.

Література

1. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
2. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми і перспективи. – К.: Наукова думка, 1994. – 195 с.
3. Доценко А.І. Сільське розселення в Україні: динаміка та структура. – К.: НАН України, РВПС України, К.: Фенікс, 2010. – 288 с.
4. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія та практика). – К.: НАН України, РВПС України, К.: Фенікс, 2010. – 536 с.
5. Крисанов Д.Ф. Шляхи збереження і підвищення життєздатності сільських населених пунктів / Д.Ф. Крисанов // Демографічні дослідження. – 1986. – Вип. 10. – С. 80-85.

Стаття надійшла 18.03.2012 р.

УДК 911.2+902.2(477.43)

Оксана Семеген

РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПAM'ЯТОК ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Оцінено рекреаційно-туристські ресурси пам'яток археології за чотирма параметрами: кількістю пам'яток археології, їх густотою, мірою видового різноманіття, мірою різноманіття за станом вивченості. Встановлено територіальні відмінності у розподілі рекреаційно-туристських ресурсів археологічних пам'яток Хмельницької області. Їх найвищий потенціал зафіксовано у 7 районах (Білогірському, Городоцькому, Ізяславському, Новоушицькому, Славутському, Старокостянтинівському та Червоногородському), найнижчий – у Вінницькому та Теофіпольському районах.

Ключові слова: рекреаційно-туристські ресурси, пам'ятки археології, міра видового різноманіття, міра різноманіття за станом вивченості.

Oksana Semehen. Recreational and tourist resources of archaeological monuments in Khmel'nyts'kyi oblast'. Recreational and tourist resources of archaeological monuments were assessed according to four criteria: the number of archaeological monuments, their density, their typological diversity and their diversity as to how well they are known. Some regional differences were found in the distribution of recreational and tourist resources of archaeological sites in Khmel'nyts'kyi oblast'. Their highest potential was recorded in 7 districts (Bilohir'sk, Horodok, Izyaslav, Nova Ushytsya, Slavuta, Starokostyantyniv and Chmerivtsi), the lowest – in Vin'kivtsi and Teofipol' districts.

Key words: recreational and tourist resources, archaeological monuments, typological diversity, diversity according to state of knowledge.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві невпинно зростає зацікавленість історією загалом та археологією зокрема. За рубежем широко відома практика успішного залучення археологічних

пам'яток у рекреаційно-туристську сферу. Хмельниччина володіє надзвичайно потужним археологічним потенціалом, на основі якого можна поєднати активні види рекреації та туризму з пізнавальною

діяльністю.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Проблеми використання пам'яток археології в рекреаційно-туристській сфері відображені у працях В. Коваленка (1994), В. Захар'єва (1996), О. Титової, Д. Кепіна (2002, 2005), О. Мудрака, В. Мокрого (2008) та ін. Існує чимало методичних підходів до оцінки історико-культурного потенціалу регіонів, де археологічні ресурси розглядаються як його компонент (В. Мацола, 1997; О. Бейдик, 2001; В. Данильчук, Г. Алейнікова, А. Бовсуновська, С. Голубнича, 2003; Н. Сажнєва, 2008; В. Стафійчук, 2008; С. Кузик, 2010 та ін.). Загальноприйнятого алгоритму для відокремленого оцінювання пам'яток археології як рекреаційно-туристських ресурсів немає. Пояснюється це відсутністю уніфікованого комплексу показників для їх оцінювання та складністю розробки оціночних шкал.

Мета дослідження – проаналізувати й оцінити потенціал археологічних ресурсів Хмельницької області в рекреаційно-туристському аспекті.

Виклад основного матеріалу. Аналіз та оцінювання археологічних рекреаційно-туристських ресурсів проведено за чотирма параметрами: кількістю пам'яток археології, їх густотою, мірою видового різноманіття, мірою різноманіття за станом вивченості.

Методика аналізу пам'яток археології.

1. Кількісні показники в межах кожного адміністративного району області отримано в результаті аналізу археологічного довідника [2].

2. На території Хмельницької області усе розмаїття пам'яток археології розділено на 6 видів: 1) житлові комплекси (стоянки, поселення, городища); 2) майстерні (місця обробітку сировини –

кам'яна індустрія, залізобудівні виробництва, гончарські горни); 3) культові місця (жертovníки, святилища з жертвними вогнищами, культові майданчики, храми, капища, скити, монастирі); 4) заховання (окремі поховання; могильники-кургани); 5) скарби (приурочені до певного місця монети, прикраси, культові речі, знаряддя праці, зброя, побутові речі); 6) окремі знахідки (без встановленої приналежності до культурного шару – знаряддя праці, зброя, скарби, кераміка, культові речі).

3. Усі археологічні пам'ятки за ознакою стану вивченості згруповано у 3 категорії: 1) з визначеною віково-епохальною приналежністю, повністю досліджені; 2) з визначеною віковою приналежністю, частково досліджені; 3) без встановленої віково-епохальної приналежності, потребують детального дослідження.

4. Густота пам'яток археології визначалася за показником кількості пам'яток археології в розрахунку на 100 км² площі за формулою [5]:

$$G = \frac{K}{S} \times 100,$$

де G – густота пам'яток археології, одиниць/100 км²;

100 – коефіцієнт для перерахунку густоти археологічних пам'яток на території площею 100 км²;

K – кількість пам'яток археології, одиниць;

S – площа району, км².

5. Для визначення складності пам'яток археології як географічного явища у двох аспектах (за видами та станами вивченості) використана міра різноманіття (показник ентропії Шеннона), що обчислювалася за формулою [4]:

$$H(A) = H(P_1, P_2, P_3, \dots, P_n) = -q \sum_{i=1}^n P_i \log_2 P_i,$$

де H – ентропія ймовірностей (P_n), яка може служити мірою складності (мірою різноманітності) групи подій A ;

P_i – ймовірність або частка i -го компонента (ймовірність окремої події) в сукупності ($P_i = m_i / n$, де m_i – число однакових подій);

i – окремі події в групі A ;

n – загальне число подій;

q – постійна або const (інформаційний коефіцієнт), $q = -1$.

Тлумачення суперечливих аспектів аналізу та оцінювання археологічних рекреаційно-туристських ресурсів. Приналежність пам'яток археології за вивченістю до певного стану – поняття надзвичайно гнучке, оскільки за умови детального результативного дослідження артефакти без встановленої віково-епохальної приналежності (з потребою ґрунтовних досліджень) можуть переходити у стан пам'яток з визначеною віковою приналежністю (частково досліджених) або з цієї категорії – у стан

пам'яток з визначеною віково-епохальною приналежністю (повністю досліджених).

Ентропійна величина археологічних пам'яток за вивченістю перебуває у тісній залежності від існуючого стану дослідженості. Одночасно зі зміною стану вивченості пам'яток змінюватиметься й величина міри їх різноманіття (за вивченістю).

У процесі виявлення нових артефактів певних видів також змінюватиметься й ентропійна величина їх видового різноманіття.

Аналіз та оцінювання ресурсів пам'яток археології. Хмельницька область надзвичайно багата пам'ятками археології, загальна кількість яких становить 2 333 артефакти [2]. Їх часові рамки: кам'яний вік – ранній палеоліт (300 – 100 тис. років до Р. Х.), середній палеоліт (100 – 30 тис. років до Р. Х.), пізній палеоліт (38 – 11 тис. років до Р. Х.), мезоліт (11 – 8 тис. років до Р. Х.), неоліт (6 – 4 тис. років до Р. Х.); мідний вік – трипільська культура (4 – 3 тис. років до Р. Х.), культура кулястих амфор (3 тис. років до Р. Х.), комарівська культура (2 тис. років до Р. Х.), культура шнурової кераміки (IX ст.

до Р. Х. – IV ст. після Р. Х.); бронзовий вік – культура Ноа (XIII – X ст. до Р. Х.); залізний вік – голіградська культура (X ст. до Р. Х.), висоцька культура (X – VII ст. до Р. Х.), скіфська культура (VII ст. до Р. Х. – III ст. після Р. Х.), пшеворська

культура (II ст. до Р. Х. – V ст. після Р. Х.), липицька культура (I – III ст.), черняхівська культура (II – V ст.); середні віки – ранні слов'яни (VI – IX ст.), стародавня Русь (X – XIII ст.), пізніє середньовіччя (XIV ст. – XVIII ст.).

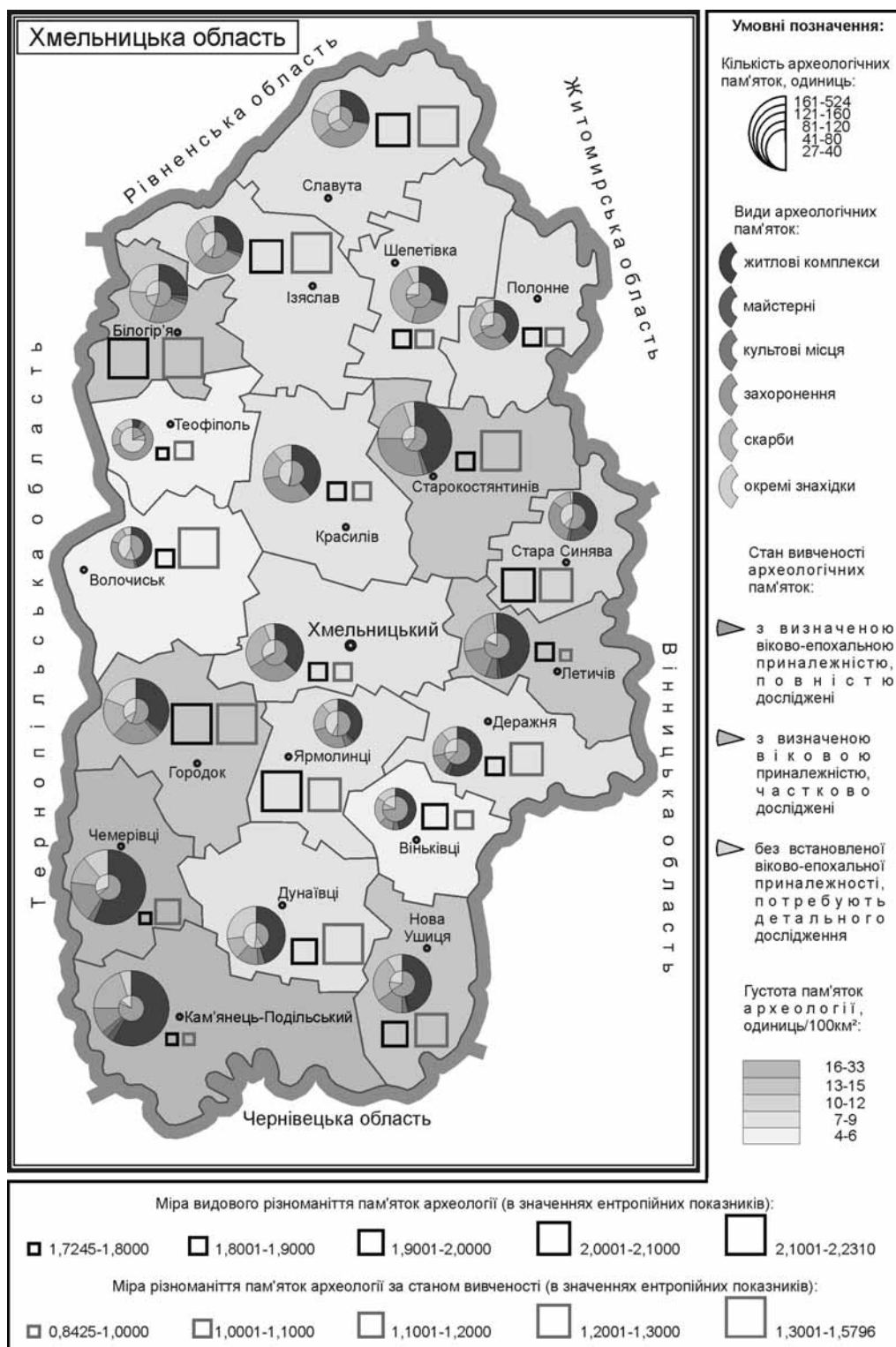

Рис. 1. Археологічні рекреаційно-туристські ресурси Хмельницької області

Хмельницька область унікальна в археологічному аспекті, оскільки в с. Лука Врублівецька (затоплене Дністровським водосховищем) Кам'янець-Подільського району виявлено одну з найдавніших в Україні стоянку людини (близько 300 тис. років до Р. Х.), у с. Жванець цього ж району віднайдено гончарний центр трипільської культури, а в сусідньому с. Цвіклівці – тогочасний ювелірний скарб. У межах подільської частини області знаходяться легендарні Траянові вали. В с. Лепесівка Білогірського району знайдено самобутню черняхівську вазу з язичницьким календарем. Хмельницька область є також центром слов'янської антропології І тисячоліття після Р. Х., колискою Болохівської землі. У с. Сокилець на Дунаєвеччині виявлено рідкісні давньоруські курганні поховання у кам'яних колах [1; 3; 6; 7].

Найбільше пам'яток археології зосереджено у Кам'янець-Подільському (524 артефакти), Чемеровецькому (193), Старокостянтинівському (177) районах, найменше – у Теофіпольському (27), Віньковецькому (38) та Волочиському (40) районах (рис. 1, табл. 1).

Найбільша густина археологічних пам'яток у Кам'янець-Подільському (33 одиниці/100км²) та Чемеровецькому (21) районах, найнижча – у Волочиському, Теофіпольському (в обох по 4) та Віньковецькому (6) районах.

Усі 6 видів пам'яток археології представлені у Білогірському, Деражнянському, Кам'янець-Подільському, Летичівському, Новоушицькому, Старосинявському та Ярмолинецькому районах, а на Красилівщині та Полонщині є лише по чотири види археологічних пам'яток.

У видовому аспекті археологічні пам'ятки найчисельніше в області представлені житловими комплексами – 1 034 артефакти (44 %), захороненнями – 496 (21 %) та скарбами – 479 (21 %). Значно менше репрезентовані окремі знахідки – 228 (10 %), культові місця – 57 (2 %) і майстерні – 39 (2 %).

Найгармонійніше поєднані усі наявні види пам'яток археології на Білогірщині, Ярмолиниччині та Городоччині, а найменша гармонійність – у Теофіпольському, Чемеровецькому і Кам'янець-Подільському районах.

Таблиця 1

Рекреаційно-туристські ресурси археологічних пам'яток Хмельницької області

Адміністративні райони	Кількість археологічних пам'яток, одиниць	Густина пам'яток археології, одиниць/100км ²	Міра видового різноманіття пам'яток археології, в значеннях ентропійних показників	Міра різноманіття пам'яток археології за станом вивченості, в значеннях ентропійних показників
Білогірський	98	13	2,231	1,4325
Віньковецький	38	6	1,9742	1,0583
Волочиський	40	4	1,8103	1,4266
Городоцький	146	13	2,1464	1,3539
Деражнянський	78	9	1,8601	1,2621
Дунаєвський	81	7	1,9484	1,386
Ізяславський	91	7	2,0015	1,3234
Кам'янець-Подільський	524	33	1,7902	0,8425
Красилівський	99	8	1,8425	1,0671
Летичівський	125	13	1,8901	0,8658
Новоушицький	118	14	1,962	1,2336
Полонський	77	9	1,8525	1,0652
Славутський	97	8	2,0055	1,5796
Старокостянтинівський	177	15	1,8324	1,3348
Старосинявський	67	10	2,0858	1,2966
Теофіпольський	27	4	1,7245	1,0453
Хмельницький	105	8	1,8726	1,0712
Чемеровецький	193	21	1,7829	1,152
Шепетівський	89	7	1,8736	1,0763
Ярмолинецький	63	7	2,165	1,2625

За станом вивченості переважна більшість археологічних пам'яток (1 491 артефакт або 64 % від загальної їх кількості) мають чітко визначену віково-епохальну приналежність і повністю досліджені; пам'ятки без встановленої віково-епохальної прина-

лежності, що потребують детального дослідження, представлені 652 артефактами (28 %), найменше пам'яток з визначеною віковою приналежністю, які є частково дослідженими – 190 артефактів (8 %).

Найгармонійніше поєднання пам'яток архео-

логії за станом вивченості – у Славутському, Білогірському, Волочиському та Дунаєвецькому районах. Найнижче різноманіття – у Кам'янець-Подільському та Летичівському районах.

Загальна оцінка рекреаційно-туристських ресурсів археологічних пам'яток Хмельницької області нами здійснена на основі бальної оцінювання чотирьох указаних параметрів.

Бальна оцінка кількості археологічних пам'яток Хмельниччини встановлена таким чином: 1 бал –

27-40 артефактів, 2 бали – 41-80, 3 бали – 81-120, 4 бали – 121-160, 5 балів – 161-524 артефакти.

Найвищий потенціал пам'яток археології (за їх кількістю) мають Кам'янець-Подільський, Старокостянтинівський, Чемеровецький, Городоцький і Летичівський райони (5-4 бали), дещо нижчий (3-2 бали) – мають 12 районів, найнижчий (1 бал) – у Віньковецькому, Волочиському та Теофіпольському районах (табл. 2).

Таблиця 2

Бальна оцінка рекреаційно-туристських ресурсів археологічних пам'яток Хмельницької області

Адміністративні райони	Оцінка кількості археологічних пам'яток, бали	Оцінка густоти пам'яток археології, бали	Оцінка міри видового різноманіття пам'яток археології, бали	Оцінка міри різноманіття пам'яток археології за станом вивченості, бали	Суми балів	Загальна оцінка рекреаційно-туристських ресурсів археологічних пам'яток, бали
Теофіпольський	1	1	1	2	5	1
Віньковецький	1	1	3	2	7	1
Полонський	2	2	2	2	8	2
Волочиський	1	1	2	5	9	2
Красилівський	3	2	2	2	9	2
Хмельницький	3	2	2	2	9	2
Шепетівський	3	2	2	2	9	2
Деражнянський	2	2	2	4	10	2
Летичівський	4	4	2	1	11	3
Кам'янець-Подільський	5	5	1	1	12	3
Дунаєвецький	3	2	3	5	13	3
Старосинявський	2	3	4	4	13	3
Ярмолинецький	2	2	5	4	13	3
Ізяславський	3	2	4	5	14	4
Новоушицький	3	4	3	4	14	4
Славутський	3	2	4	5	14	4
Чемеровецький	5	5	1	3	14	4
Старокостянтинівський	5	4	2	5	16	4
Білогірський	3	4	5	5	17	5
Городоцький	4	4	5	5	18	5

При встановленні оцінки густоти археологічних пам'яток виходили з того, що 1 бал – це 4-6 артефактів/100 км², 2 бали – 7-9, 3 бали – 10-12, 4 бали – 13-15, 5 балів – 16-33 артефакти.

Найвищим потенціалом густоти пам'яток археології (5-4 бали) характеризуються Кам'янець-Подільський, Чемеровецький, Білогірський, Городоцький, Летичівський, Новоушицький та Старокостянтинівський райони, середнім (3-2 бали) – 10 районів, найнижчим (1 бал) – Віньковецький, Волочиський та Теофіпольський райони.

Концентрація найвищих показників кількості та густоти археологічних пам'яток у північно-східній, східній, південній, південно-західній та північно-західній частинах Хмельницької області

пояснюється тим, що саме ці території споконвіку обиралися людьми для проживання. Найнижчі потенціали за параметрами кількості та густоти археологічних пам'яток повністю збігаються за місцями розташування (південний схід, захід та північний захід). Це обумовлено такими причинами: з південного сходу через центральну частину області проходив шлях з південних степів на захід; татари здебільшого нападали “Чорним шляхом” (з південного сходу – в центр, а тоді на захід і північ Хмельниччини).

Оцінювання видового різноманіття пам'яток археології зроблено таким чином: 1 бал відповідає показникам ентропії в діапазоні 1,7245-1,8000; 2 бали – 1,8001-1,9000; 3 бали – 1,9001-2,0000; 4 бали

– 2,0001-2,1000; 5 балів – 2,1001-2,2310.

Найвищим потенціалом різноманіття видів археологічних пам'яток (5-4 бали) характеризуються Білогірський, Городоцький, Ярмолинецький, Ізяславський, Славутський та Старосинявський райони (найгармонійніше видове поєднання пам'яток археології на Хмельниччині). Потенціал у 3-2 бали притаманний 11 районам, найнижчий (1 бал) – зафіксовано у Кам'янець-Подільському, Теофіпольському та Чемеровецькому районах.

Бальна оцінка різноманіття археологічних пам'яток за станом вивченості має таку градацію: 1 бал – 0,8425-1,0000; 2 бали – 1,0001-1,1000; 3 бали – 1,1001-1,2000; 4 бали – 1,2001-1,3000; 5 балів – 1,3001-1,5796.

Найвищий потенціал різноманіття пам'яток археології за станом вивченості (5-4 бали) мають 11 районів: Білогірський, Волочиський, Городоцький, Дунаєвецький, Ізяславський, Славутський, Старокостянтинівський, Деражнянський, Новоушицький, Старосинявський та Ярмолинецький (в межах області тут найбільша наближеність подій до однаково ймовірних). Середній потенціал (3-2 бали) зафіксований у 7 районах, найнижчий (1 бал) – у Кам'янець-Подільському та Летицькому районах

(тут частки археологічних пам'яток з визначеною віково-епохальною приналежністю та повністю досліджених становлять відповідно 81 та 79 %).

При порівнянні бальних оцінок за чотирма параметрами виявлено збіг у Полонському районі, за трьома параметрами (в будь-яких комбінаціях) – у 5 районах (Деражнянському, Красилівському, Теофіпольському, Хмельницькому, Шепетівському); за двома в довільних поєднаннях – у 12 районах (із них у Городоцькому, Кам'янець-Подільському та Новоушицькому зафіксовано по два випадки).

Загалом оцінка рекреаційно-туристських ресурсів археологічних пам'яток визначалася відповідно до суми балів за 4 параметрами: 1 бал загальної оцінки – 5-7 сумарних балів за параметрами; 2 бали – 8-10, 3 бали – 11-13, 4 бали – 14-16, 5 балів – 17-18 сумарних балів.

Найвищий потенціал рекреаційно-туристських ресурсів пам'яток археології (5-4 бали) характерний для 7 районів (Білогірського, Городоцького, Ізяславського, Новоушицького, Славутського, Старокостянтинівського та Чемеровецького). Потенціал у 3-2 бали мають 11 районів. Найнижчий потенціал (1 бал) – у Вінковецькому та Теофіпольському районах (рис. 2).

Рис. 2. Потенціал археологічних рекреаційно-туристських ресурсів

Висновки. Таким чином, у результаті здійсненого оцінювання рекреаційно-туристських ресурсів пам'яток археології Хмельницької області встановлено:

1. За видовою структурою археологічних

пам'яток у 16-ти районах більшість належить житловим комплексам. Їх мінімальна частка – у Білогірському районі, а максимальна – в Кам'янець-Подільському районі. У 4-х районах переважають інші види пам'яток археології: на Ізяславщині – це

житлові комплекси та захоронення, Славутчині та Теофіпольщині – захоронення, Шепетівщині – скарби.

2. У 18-ти районах більшість археологічних пам'яток мають чітко визначену віково-епохальну приналежність, повністю досліджені, мінімальна частка яких у Славутському районі, максимальна – у Кам'янець-Подільському районі. У Дунаєвському та Теофіпольському районах переважають пам'ятки археології без встановленої віково-епохальної приналежності, що потребують детального дослідження.

3. Найбільший потенціал археологічних рекреаційно-туристських ресурсів Хмельницької області

характерний для південного заходу та північного заходу області (Городоцький та Білогірський райони). У Теофіпольському та Вінковецькому районах – найнижчий потенціал рекреаційно-туристських ресурсів археологічних пам'яток.

4. Результати оцінювання археологічних рекреаційно-туристських ресурсів можна використати при визначенні найперспективніших районів для створення нових тематичних екскурсійних маршрутів, спорудження археологічних музеїв під відкритим небом на місцях розкопок (з безпосереднім правом доступу до пам'яток для науковців та копіями експонатів для широкого загалу).

Література і джерела

1. Григорій Н.Я. Поділля. Географічно-історичний нарис / Н.Я. Григорій. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2003. – 92 с.
2. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К.: Наукова думка, 1984. – 224 с.
3. Захар'єв В.А. Археологічно-екскурсійний потенціал Хмельниччини / В.А. Захар'єв // Туристичні ресурси України: зб. наук. статей / наук. ред. О.І. Лугова. – К.: Федерація профспілок України, Український ін-т туризму, 1996. – С. 88-99.
4. Ігошин М.І. Математичні методи й моделювання у фізичній географії: [підруч., практикум] / Ігошин М.І.; [за ред. проф. С.Д. Гопченка, проф. О.Г. Топчієва]. – Одеса: Астропринт, 2005. – 464 с.
5. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України: [монографія / відп. ред. М.І. Долішній] / В.І. Мацола. – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 1997. – 259 с.
6. Мудрак В.О. Охорона та збереження культурних ландшафтів екологічної мережі Поділля в контексті збалансованого розвитку / В.О. Мудрак, В.І. Мокрий // Науковий вісник НЛТУ України. – Львів, 2008. – Вип. 18.12. – С. 90-101.
7. Хто є хто на Хмельниччині. Видатні земляки 2007. – Електронний ресурс [режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/book/hmelnsk2007/243.html>].

Стаття надійшла 19.06.2012 р.

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 911,2:630 (292.452)

Павло Теліш

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИВЧЕННЯ ЛІСОВОГО ПОКРИВУ ВЕРХНЬОДНІСТРОВСЬКИХ БЕСКИДІВ

Проведено історичний аналіз літературних та фондових матеріалів про ліси та лісові ресурси у Верхньодністровських Бескидах. Головно проаналізовано праці біологів, географів та лісівників. За хронологією виокремлено 4 періоди дослідження лісів.

Ключові слова: ліси, лісові ресурси, лісокористування, Верхньодністровські Бескиди, історичний аналіз.

Pavlo Telish. An historical analysis of forest cover studies of the Upper-Dnister Beskyds. A historical analysis of literature and archival materials about forests and forest resources in the Upper-Dnister Beskyds was conducted. Mainly analyzed were the work of biologists, geographers and foresters. Chronologically, 4 periods of forest research were differentiated.

Key words: forests, forest resources, forest use, Upper-Dnister Beskyds, historical analysis.

Вступ. Лісову рослинність Українських Карпат вивчали багато природодослідників. Цей інтерес пояснюється тим, що гірські системи мають найскладнішу ландшафтну структуру, і їхні ресурси відіграють важливу роль в економіці держави. Також є чимало праць, які висвітлюють особливості лісів та лісових ресурсів окремих частин Карпат (найчастіше Сколівських Бескидів, Чорногори, Горган, Покутських гір). Верхньодністровські Бескиди з цього погляду досліджені дещо слабше, хоча відомості про ліси регіону також є досить численними. Інтерес до цієї частини Карпат може бути підсилений ще й тим, що завдяки невеликим абсолютним висотам та легкій транспортній доступності ліси тут найбільше трансформовані.

Найчастіше ліси та лісові ресурси регіону досліджували ботаніки, географи та лісівники. Часто такі дослідження здійснювалися згідно з програмами в рамках окремих наук. Проте для успішного вивчення рослинних багатств регіону необхідна координація зусиль дослідників.

З огляду на це наше дослідження мало за мету проаналізувати літературні та фондові матеріали, які стосуються лісів та лісових ресурсів у Верхньодністровських Бескидах.

Відомості про природничі дослідження лісів регіону наведено у дослідженнях К. Малиновського, С. Стойка, (2000), К. Гафтанюка, (2001), К. Мали-

новського, (2005), Я. Гудовського, (J. Gudowski) (2007) та ін.

Результати досліджень. Перші наукові дослідження у Верхньодністровських Бескидах проводили географи. Першим, хто дослідив і детально описав верхню частину басейну Дністра був Вінсент Пол, який неодноразово відвідував її у 1840 – 1844 рр., систематично досліджуючи ріку та прилеглі заліснені хребти. Результатом цих досліджень стала праця „Opis Dniestru” (1852), опублікована в Щорічнику Наукового товариства Ягеллонського університету (Краків) [22, с. 11]. Наприкінці XIX ст. Верхньодністровські Бескиди почали досліджувати австрійські вчені. Професор Львівського університету Кароль Беноні у 1878 р. вперше описав розташування витоків Дністра [22, с. 11].

Перші доволі детальні, як на той час, відомості про стан лісів Верхньодністровських Бескидів знаходимо в матеріалах Йосифінської (1785 – 1788 рр.) та Францисканської (1819 – 1820 рр.) метрик. Це були перші поземельні кадастри Галичини. Обміру й оцінці підлягали орні землі (Acker role), перелоги (Trischaeker und Rattaeker), стави (Teuche), луки (Wiesen), городи (Garten), пасовища (Hutweiden und Alpen), чагарники (Gestrippe), ліси (Waldungen). Ліси таксувалися у відповідності до щорічного приросту твердих і м'яких порід. Під час оцінки лісів вимагалася подача 9-річних зведень [7, с. 4].

Синтез тогочасних знань про ліси досліджу-

ваної території знаходимо у „*Slowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*” (Варшава, 1881) [21]. У ньому є відомості про більшість сіл у Верхньодністровських Бескидах. Подається структура земельних угідь (рілля, луки й городи, пасовища та ліси). Також тут знаходимо відомості про кількість населення (з розподілом за національністю та віровизнанням).

Спеціальних досліджень лісової рослинності у той час не проводилося, проте є результати численних досліджень флори і рослинності Карпат загалом, на основі яких можна мати уявлення про особливості флори і лісової рослинності у Верхньодністровських Бескидах. За хронологією С. Стойко згадані дослідження поділяє на три періоди: австрійський (1772 – 1918), польський (1918 – 1939) і український (з 1939 р). [11, с. 192]. Зважаючи на появу останніми роками цілої низки праць, які в тій чи іншій мірі стосуються лісової рослинності досліджуваного регіону, вважаємо доцільним виокремити радянський (1939 – 1991 р.) та український (з 1991 р.) періоди дослідження лісів у Верхньодністровських Бескидах.

Австрійський період вивчення флори та лісової рослинності був досить продуктивним. У цей час вивчення лісів Верхньодністровських Бескидів пов’язане з діяльністю ботаніків Львівського університету.

В опублікованих Б. Гакетом (*Haquet*, 1790 – 1796) результатах досліджень північних схилів Карпат відомостей про ліси дуже мало, проте наведені назви близько 120 видів рослин, але без точної вказівки на їх місцезнаходження [22, с. 11]. У третій частині роботи, присвяченій Покутським Карпатам, Бескидам і Прикарпаттю, проведений чіткий розподіл рослинності на чотири висотні пояси [10, с. 10]. Наприкінці XVII – поч. XIX ст. ботанічні дослідження у Верхньодністровських Бескидах проводив В. Бессер (*Besser*, 1809). Їх результатом стала публікація у Відні двотомне видання “Флора Галичини” [22, с. 12]. У першій половині XIX ст. дослідження флори в регіоні здійснював Ф. Гербіх (*Herbich*, 1860, 1864) [22, с. 12]. Флору околиць Стрия, Дрогобича, Самбора вивчав Е. Гюккель (*Hückel*, 1868) [22, с. 12].

До кінця 70-х рр. XIX ст. відомості про флору регіону настільки збагатилися, що виникла необхідність узагальнення досліджень. Його виконав Й. Кнапп (*Knapp*, 1872), праця якого стала визначною подією у ботанічних дослідженнях Галичини [22, с. 12].

Серед дослідників флори регіону важливе місце належить працям Г. Запаловича, та Е. Волощак. Відомості про лісову рослинність Верхньодністровських Бескид знаходимо у праці „*Krótuszy przeglad roślinności Galicji*”, окремі видання якої виходили протягом 1904 – 1914 рр. у Кракові [22, с. 13]. Професор Львівської політехніки Е. Волощак з метою порівняння рослинності Східних і Західних Карпат спершу досліджував рослинність Буковини,

Чивчин, Чорногори, а потім поширив свої дослідження на захід у Сколівські та Верхньодністровські Бескиди [22, с. 13].

Польський період ознаменувався узагальненнями досліджень лісової рослинності Верхньодністровських Бескидів як частини Східних Карпат. Однак спеціальних досліджень лісів у Верхньодністровських Бескидах не проводилося. Головними осередками, в яких були сконцентровані дослідження, були: Інститут ботаніки Польської Академії Наук у Кракові, кафедри ботаніки й географії Львівського і Краківського університетів. Більшість наукових пошуків стосувалися Карпат загалом, проте у них в тій чи іншій мірі розкривалися особливості лісової рослинності Верхньодністровських Бескидів (дослідження таксономії та поширення бука (східна межа), смереки В. Шафера [11, с. 194]. Лісова рослинність регіону в польський період вивчалася недостатньо. Лісам цієї території присвячено лише декілька праць. Вони стосувалися рослинності околиць Перемишля і правого берега Сяну [11, с. 195]. У цей період були розгорнуті геоботанічні дослідження окремих рослинних формацій, вивчався вплив на рослинність кліматичних та едафічних чинників, велися роботи щодо використання лісів та їх охорони. Дослідження рослинних ресурсів у ці роки краще було розвинуте на Закарпатті, проте і в Передкарпатті цим питанням приділялася увага. Головні напрями досліджень стосувалися удосконалення лісового господарства та заготівель рослинної сировини. Ряд учених займалися питаннями поліпшення стану лісів, раціонального використання лук і пасовищ (М. Микита, 1923, І. Гарт, (*J. Hart*, 1924), В. Сви́дєрський, Б. Шафран (*W. Swiderski*, *B. Shafran*, 1932). Дослідження лісів проводились також у зв’язку із заготівлями лікарської сировини (Велігорський, 1922, 1928, К. Домін, (*K. Domin*, 1923) [22, с. 13].

У 20-ті роки XX ст. польськими дослідниками проведена значна робота з охорони рослинності Карпат. Тимчасова Державна комісія охорони природи Польщі опрацювала в 1920 р. відповідну програму, згідно з якою збирались відомості про наявність цінних об’єктів і відводились ділянки для створення національних парків і заповідників. Матеріали про охорону природи друкувались у виданнях “*Kosmos*”, “*Spravozenia komisii fizjograficznej*”, “*Sylwan*”, “*Ochrona przyrody*”.

Радянський період (1939 – 1991 рр.) відзначився значною активізацією досліджень лісової рослинності Карпат загалом та Верхньодністровських Бескид зокрема. У 1941 р. група науковців Інституту ботаніки АН СРСР досліджувала луки гірської частини Дрогобицької області. Почали працювати щорічні експедиції для вивчення природних ресурсів. У 1946 – 1948 рр. у верхів’ї Дністра працювала експедиція відділу географії квіткових рослин Інституту ботаніки АН СРСР під керівництвом М. Попова [16, с. 254].

Чимало праць у радянський період присвя-

чено дослідженню лісів, лук та пасовищ, їх реконструкції та розробці раціональних методів використання лісових ресурсів. Значення лісів цієї частини Карпат для господарства висвітлено в роботах М. Горшеніна (1953, 1954), П. Пастернака, А. Солдатова (1960), С. Генсірука [2, с. 148-163; 15, с. 154; 11, с. 192].

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. у лісівничих дослідженнях часто починають використовувати ландшафтно-водозбірний підхід. Відомості про особливості використання відновних ресурсів у басейні Дністра, відтворення екологічної рівноваги у басейні знаходимо у спільній публікації К. Геренчука та С. Стойка (1974) [18, с. 24].

Надмірна експлуатація лісів у повоєнні роки викликала необхідність опрацювання науково обґрунтованих заходів щодо раціонального ведення лісового господарства на типологічній основі, введення нових екзотів і розроблення ефективних методів створення культур і раціональних методів рубок, охорони лісів від пошкоджень шкідниками. Класифікацію типів лісорослинних умов та типів лісу для Бескидів розробив І. Федець [20, с. 12-20].

У повоєнні роки у Верхньодністровських Бескидах масово почали культивувати сосну звичайну (*Pinus sylvestris* L.). Особливо високий відсоток похідних сосняків у другій половині XX ст. було створено у лісовому фонді Мінагрополітики. Невибачливість до умов середовища, швидкість росту і досить висока продуктивність обумовили створення штучних соснових насаджень. Проте, як зазначає ряд авторів, такі культури виявилися нестійкими проти шкідників і хвороб [13, с. 19].

У 1983 р. вийшла друком фундаментальна праця колективу авторів під керівництвом М. Голубця „Биогеоценотический покров Бескид и его динамические тенденции”, яка присвячена структурно-функціональній організації біогеоценотичного покриву Бескидів як одного з найбільш антропогенно трансформованих регіонів Українських Карпат. У ній досить детально досліджені ліси регіону, зокрема структура і продуктивність букових лісів [1, с. 20-101], екологічна сутність букових біогеоценозів [1, с. 104-147], корінний лісовий покрив регіону [1, с. 179-182], зміни ентомологічної та фітопатологічної ситуації під впливом господарської діяльності людини [1, с. 195-206].

Характерною рисою українського періоду (з 1991 р.) є велика кількість геоботанічних досліджень, продовження вивчення різних систематичних груп лісової рослинності. Флору Прикарпаття в цей час вивчав В. Ткачик (1992), який виявив тут 1 342 таксони (правда, це разом з видами, поширеними поза басейном Дністра) [19, с. 12].

У досліджуваному регіоні з кінця XIX століття, а найбільш масово у повоєнний час починають вводити у культури інтродуковані породи. Найбільш поширеними є деревостани з перевагою червоного дуба (*Quercus rubra* L.). При вирощуванні виду в мішаних насадженнях практикували способи,

розроблені для дуба звичайного, що часто не приносило очікуваних результатів. Таку проблематику висвітлено у дисертаційному дослідженні А. Івченка “Дуб червоний (*Quercus rubra* L.) у лісових насадженнях Львівщини” (2002) [6, с. 11].

Останнім часом в Україні вийшло друком чимало праць присвячених охороні рослинного світу. Серед них слід відзначити Червону книгу України (1996). За даними цієї книги на території досліджуваного регіону росте 132 види рідкісних судинних рослин, 7 видів мохів та 11 видів рідкісних лишайників [11, с. 196].

Значна антропогенна трансформація лісових ландшафтів у Верхньодністровських Бескидах зумовила активізацію тут несприятливих фізико-географічних процесів. Відомості про поширення таких явищ у лісових ландшафтах регіону знаходимо в монографії А. Мельника (1999) [12, с. 168-184].

В останні десятиріччя почали приділяти належну увагу розширенню мережі заповідних об'єктів. Характеристика найважливіших об'єктів викладена у монографії С. Стойка “Система охорони природи у верхів'ї басейну Дністра” (2004) [18].

У 2003 р. виходить спільна монографія науковців Інституту екології Карпат НАН України, у якій детально розкрита суть екологічного потенціалу лісових екосистем регіону, оцінені антропогенні зміни і перспективи використання екологічного потенціалу для господарських потреб [5]. Подальші дослідження в цьому напрямі дозволили окреслити концептуальні засади сталого розвитку гірського регіону [7].

Ліси досліджуваного регіону в цей період досить детально вивчали науковці Національного лісотехнічного університету України. В їхніх працях висвітлено вплив лісоексплуатаційних робіт на формування поверхневого стоку та розвиток ерозійних процесів (І. Кульчицький-Жигайло та ін., 2005), проведено статистичну інвентаризацію насаджень Верхньодністровських і Сколівських Бескидів (С. Миклуш та ін., 2006), проведено дослідження всихання смереки (*Picea abies* (L) Karsten.) у Бескидах (П. Слободян, 2006) [9, с. 111-117; 14, с. 117-127; 17, с. 235-241].

Останніми роками лісові ресурси регіону стають об'єктом дослідження науковців у рамках держбюджетних та госпдоговірних проектів. Серед таких досліджень, які безпосередньо стосуються Верхньодністровських Бескидів слід назвати проект “Дослідження Дністра” (1988-1997) в рамках громадської екологічної експедиції, організованої Товариством Лева (Львів). Правда, головним об'єктом дослідження у ньому був екологічний стан вод Дністра, та його допливів [4]. Значно ширше лісова рослинність регіону висвітлена у матеріалах українсько-німецького проекту “Дністер” під егідою ЮНЕСКО. У збірнику наукових праць, який був опублікований у 2000 р. за матеріалами цього проекту, знаходимо детальні відомості про ландшафтну структуру досліджуваного регіону [3, с. 7-

22], клімат та його зміни під впливом діяльності людини [3, с. 22-34], стан і трансформацію ґрунтового покриву [3, с. 66-75], урбанізацію лісових ландшафтів та синантропізацію рослинності [3, с. 95-102], букові праліси як еталони майбутніх лісів [3, с. 164-184], охорону флори та заповідну справу у верхній частині басейну річки Дністер [3, с. 191-213].

Висновки. Історичний аналіз вивчення лісів Верхньодністровських Бескидів показав, що ліси цієї частини Карпат головню вивчали ботаніки, географи та лісівники. Загалом ліси регіону вивчені порівняно добре. Опрацювання літературних, фондових та інших джерел дозволило провести періодизацію згаданих досліджень і виокремити чотири етапи:

1) австрійський, пов'язаний з іменами Б. Гакета, В. Бессера, Ф. Гербіха, Е. Гюккеля, Й. Кнаппа, Г. Запаловича, Е. Волошака; 2) польський, визначними науковими постатями якого були В. Шафер, М. Микита, І. Гарт, В. Свидерський, Б. Шафран, К. Домін; 3) радянський (дослідження М. Попова, М. Горшеніна, П. Пастернака, А. Солдатова, І. Федця, С. Генсірука, Ю. Шеляг-Сосонка, К. Геренчука, С. Стойка, М. Голубця); 4) український (В. Ткачик, А. Мельник, К. Малиновський, С. Стойко, М. Голубець та ін.). Особливістю останнього етапу є перевага досліджень у рамках госпдогвірних та держбюджетних тем.

Література:

1. Биогеоценотический покров Бескид и его динамические тенденции / М.А. Голубец, Д.В. Борсук, М.В. Гаврилюк [и др.]. – Киев : Наукова думка, 1983. – 240 с.
2. Генсірук С.А. Ліси Українських Карпат та їх використання. – К. : Урожай, 1964. – 291 с.
3. Дослідження басейнової екосистеми Верхнього Дністра. Збірник наукових праць. – Львів, 2000. – 214 с.
4. Дослідження Дністра: 10 років громадської екологічної експедиції “Дністер” / М.І. Жарких. – Львів-Київ: 1998. – 216 с.
5. Екологічний потенціал наземних екосистем / М.А. Голубець, О.Г. Марискевич, Б.О. Крок [та ін.]. – Львів : Поллі, 2003. – 180 с.
6. Івченко А.І. Дуб червоний (*Quercus rubra* L.) у лісових насадженнях Львівщини. – Автореф. дис. ... канд. с/г наук. – УкрДЛТУ. – Львів, 2002.
7. Йосифінська і Францисканська метрики, перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / ред. П. Захарщина. – К.: Наукова думка, 1965.
8. Концептуальні засади сталого розвитку гірського регіону / М.А. Голубець, П.С. Гнатів, М.П. Козловський [та ін.]. – Львів: Поллі, 2007. – 288 с.
9. Кульчицький-Жигайло І.Є., Приболотна Н.С., Ошуркевич О.Є. Вплив лісоексплуатаційних робіт на формування поверхневого стоку та розвиток ерозійних процесів у Бескидах // Лісівництво і агролісомеліорація. – 2005. – Вип. 108. – С. 111-117.
10. Малиновський К.А., Стойко С.М. Охорона флори та заповідна справа у верхній частині басейну Дністра // Дослідження басейнової екосистеми Верхнього Дністра : зб. наук. праць. – Львів, 2000. – С. 191-213.
11. Мельник А.В. Українські Карпати: еколого-ландшафтознавче дослідження. – Львів, 1999. – 286 с.
12. Мельник Ю.С., Андрушків Ю.С. О культурах сосны обыкновенной в Верхнеднепровских Бескидах Карпат // Лесное хозяйство, лесная, бумажная и деревообрабатывающая пром-сть. – 1981. – Вип. 12. – С. 18-20.
13. Малиновський К.А. Історія ботанічних досліджень і бібліографія флори та рослинності Українських Карпат (до 1970 р.). – Львів, 2005. – 202 с.
14. Миклуш С.І., Вицега Р. Р., Черниш М. Статистична інвентаризація насаджень Верхньодністровських і Сколівських Бескидів // Лісівництво і агролісомеліорація. – 2006. – Вип. 109. – С. 117-127.
15. Пастернак П.С. Лісові ґрунти Українських Карпат / – Ужгород: Карпати, 1967. – 171 с.
16. Попов М.Г. Очерк растительности и флоры Карпат // Бюлл. Моск. об-ва испытателей природы. Отд. ботан. – 1949. – Т. 13. – № 5. – 303 с.
17. Слободян П.Я. Лісівничо-екологічні дослідження всихання *Picea abies* (L.) Karsten у Сколівських Бескидах // Лісівництво і агролісомеліорація. – 2006. – Вип. 110. – С. 235-241.
18. Стойко С.М. Система охорони природи у верхів'ї басейну Дністра. – Львів : Меркатор, 2004. – 55 с.
19. Ткачик В.П. Флора Прикарпаття: її аналіз, раціональне використання й охорона. – Автореф. дис. ... канд. біол. наук. – ЦРБС АНУ, 1992. – 24 с.
20. Федець І.П. Визначник типів лісу гірської частини Дрогобицької області. – Львів, 1957. – 24 с.
21. Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich [Електронний ресурс] / red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. Warszawa, 1880-1902. – Електронний ресурс [режим доступу: <http://www.mimuw.edu.pl/polszczyzna/SGKPi/>].
22. Z biegiem Dniestr / red. J. Gudowski. – Warszawa : Wydawnictwo Akademickie DIALOG, 2007. – 155 s.

Стаття надійшла 9.04.2011 р.

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.3

Юрій Кисельов

ДО ПРОБЛЕМИ ГЕОСОФІЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ЛАНДШАФТУ

У статті з геософічного погляду розглянуто проблему нових ландшафтознавчих концепцій. Наголошено, що буття ландшафту є проявом як Божественної, так і людської думки. Запропоновано ідею інформаційного поля ландшафту. Відзначено, що ідея духовності ландшафту має бути покладена в основу сучасної синтетичної ландшафтознавчої концепції.

Ключові слова: ландшафт, геософія, дух, свідомість, інформаційне поле.

Yuriy Kysel'ov. Towards a geosophical interpretation of landscape. *The issue of new landscape study concepts is approached from a geosophical point of view. It is stressed that the being of a landscape is a manifestation of the Divine and human thought. The idea of an information field of a landscape is proposed. It is noted that the idea of spirituality of a landscape must be placed into the foundation of modern synthetic landscape study concept.*

Key words: landscape, geosophy, spirit, conscience, information field.

Постановка проблеми та її актуальність. Поняття ландшафту є одним з основних у географії. Неоднозначність його тлумачення, що яскраво проявилася впродовж останніх двохсот років розвитку науки, на нашу думку, лише засвідчує фундаментальне значення цього поняття, його ключову роль у пізнанні земної поверхні як надзвичайно строкатої й багатогранної реальності. З наявного різноманіття бачень ландшафту досить чітко виокремлюються дві основні концепції. Суть однієї з них зводиться до розуміння ландшафту як певної абстракції, суб'єктивного відображення геопросторової дійсності. З протилежних позицій ландшафт розглядається як реально існуючий природний матеріальний об'єкт, що характеризується генетичною однорідністю, наявністю вертикальної й горизонтальної структури та має виразно окреслені межі. Співіснування згаданих ландшафтознавчих концепцій і пошук можливостей їх поєднання ми вважаємо однією з важливих теоретичних проблем сучасної географії.

На нашу думку, зазначена проблема набуває особливої ваги на сьогодишньому етапі розвитку знання, позначеному Великим Синтезом – єднанням природного й людського, матеріального та духовного, реального й ідеального. Одним з виявів згаданого синтезу на межі XX – XXI ст. став новий виток розвитку започаткованої ще сто років тому

геософії – теорії людського простору. Притаманні геософії, як і деяким іншим новітнім напрямкам географії, постнекласичні ідеї, виникнення яких викликане екологічною та, ширше, антрополого-гуманітарною кризою, передбачають відмову від погляду на ландшафт як арену виробничих відносин, що було властиво традиційному радянському ландшафтознавству. В постіндустріальному суспільстві дедалі більшу цінність являють естетичний, Етнокультурний, сакральний та інші виміри сутності ландшафту. Разом із тим, невід'ємними його складовими об'єктивно є матеріальні компоненти. Необхідність пояснення з геософічних позицій співвідношення матеріального й духовного, реального й ідеального в ландшафті зумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз попередніх публікацій з проблеми.

Упродовж останнього часу вийшла низка капітальних праць українських ландшафтознавців, присвячених проблемі буття й пізнання ландшафту, серед яких варто відзначити монографії В.М. Пашенка [7], М.Д. Гродзинського [2], О.П. Ковальова [5], В.М. Петліна [8] та ін. Зокрема, перші два вказаних автори намагаються поєднати в одному геопросторовому феномені матеріальні й ідеальні прояви буття ландшафту, причому В.М. Пашенко робить це з деяким наголосом на традиційно досліджувані матеріальні компоненти, а М.Д. Гродзинський особ-

ливо наголошує на ідеальних складових його сутності. У згаданій праці О.П. Ковальова простежується абсолютизація ідеального й духовного в ландшафті, тоді як В.М. Петлін фактично продовжує традиції радянської фізичної географії, роблячи наголос на емпіричних дослідженнях ландшафту й критикуючи новітні течії в ландшафтознавстві, вважаючи їх недостатньо науково доведеними.

Метою статті є обґрунтування геософічної інтерпретації ландшафту як матеріально-спіритуального природно-антропічного феномену.

На шляху досягнення мети ми ставили перед собою такі **завдання**:

- проаналізувати основні географічні концепції ландшафту;
- з геософічних позицій застосувати щодо поняття „ландшафт” категорії духу та свідомості;
- сформулювати діалектичні відношення між деякими поняттями, що утворюють поняттєво-термінологічну систему „ландшафт”;
- обґрунтувати ідею інформаційного поля ландшафту;
- довести принципову несуперечливість концепцій ландшафту як “загального рисунка місцевості” та об’єктивно існуючої природної матеріальної геосистеми.

Виклад основного матеріалу. Упродовж кількох останніх десятиріч географи, поряд із дослідженнями будови, функціонування, генези й розвитку ландшафту як матеріального природного феномену, активно розробляють і різноманітні проблеми його духовності. Дух, за Г.В.Ф. Гегелем, – це абсолютна ідея, що здатна розвиватися й визначає буття матерії. Тому, на нашу думку, вивчення духовних основ буття ландшафту має вагоме значення для пізнання всього багатоманіття об’єктів на земній поверхні в контексті творення ними геопросторових образів.

Протилежність духовної та матеріальної складових (мегакомпонентів) ландшафту ґносеологічно виражена у формуванні двох основних згаданих нами вище його концепцій – класичної, яка започаткована ще О. фон Гумбольдтом і відроджується в наш час на постнекласичній методологічній основі, та некласичної, виявом якої стало традиційне радянське ландшафтознавство, представлене працями Л.С. Берга, Л.Г. Раменського, М.А. Солнцева, В.М. Сукачова та ін. Особливостями цього напрямку є визнання об’єктивності (реальності) ландшафту, наявності в ньому вертикальної й горизонтальної структури, невиключення до числа компонентів людини. Натомість, як сам О. фон Гумбольдт, так і його послідовники вже в ХХ ст., наголошували на існуванні, крім об’єктивного, ще й суб’єктивного аспекту ландшафту. Деякі дослідники, зокрема Й. Шмітгюзен, відверто проголошували слабку, нестійку й мінливу “духовну впорядкованість” компонентів [12], протиставляючи її жорсткій де термінованості зв’язків між ними, що визнавалася більшістю радянських фізико-географів. Лише з кінця

80-х рр. ХХ ст. погляд на ландшафт як суб’єктивно створений конструкт став поступово поширюватися й на просторі колишнього СРСР [1; 4 та ін.].

Уявлення про суб’єктивну й одухотворену сутність ландшафту нерозривно пов’язане з визнанням людини як його компоненту (отже, людина – суб’єкт не лише пізнання, а й формування ландшафту). На нашу думку, суто природні компоненти “бергівсько-солнцевського”, “ззелюдненого” ландшафту утворюють лише його “тіло”, тоді як людська (антропічна) складова становить його “душу”, яка, залежно від конкретного виду й способу діяльності людини в ландшафті, може бути “світлою” або “темною”. Оскільки “тіло” і “душа” являють собою протилежності (тезу й антитезу), то, відповідно до закону єдності й боротьби протилежностей, вони утворюють синтез, яким є дух ландшафту, що інтегрує в собі риси всіх його складових (насамперед “суто природного” та антропічного мегакомпонентів). Через дух ландшафт стає втіленням гегелівської “абсолютної ідеї”.

Поряд з охарактеризованою вище категорією духу, ми також застосовуємо щодо ландшафту поняття “свідомість”. Під свідомістю ландшафту ми розуміємо думку, напрацьовану в ньому як абсолютним духом, який є іманентним проявом у ньому Вищих Сил, так і людиною як його матеріально-спіритуальною мислячою субстанцією. Свідомість ландшафту в цьому разі виступає синтезом думки Божественної та людської. Отже, йдеться про аспект ландшафту як певного горизонтального (територіального) фрагменту ноосфери. Людина та дух є його невід’ємними складовими; отже, й думка (як людська, так і Божественна) не принесена до ландшафту ззовні, а сформована всередині нього. Відповідно, й свідомість ландшафту, виражена в усьому різноманітті думки, є його іманентною властивістю.

Якщо свідомість ландшафту – принаймні, деякою мірою – є предметом раціонального пізнання (бо людська думка має досить конкретний зміст), то дух являє собою, передусім, ірраціональний феномен, що піддається, в основному, чуттєвому сприйняттю та значно меншою мірою – осмисленню. Це не унеможливує проявів ірраціонального у свідомості, адже цілком логічно суб’єктивній свідомості протистоїть об’єктивне буття. Водночас дух ландшафту, що є синтезом природного й людського в ньому, піддається – хоч і далеко неповною мірою – раціональному пізнанню, вираженому, зокрема, в дослідженні формування його особливостей через характер впливу наділеної душею та думкою людини на “тілесні”, матеріальні компоненти.

Взагалі, повністю пізнати ландшафт, на нашу думку, неможливо (пізнаваними є лише його “тіло” та – частково – свідомість); натомість, його – через перцепцію й суб’єктивне осягнення духовної сфери – можна відчутти.

Ми вважаємо, що свідомість ландшафту

визначає його інформаційне поле, яке можна трактувати як свідомість у просторі. Тобто, ін формаційне поле виступає синтезом свідомості й простору. Видимими проявами його в матеріальних геокомпонентах є реліктові елементи, що зберігають пам'ять про минуле даного ландшафту, достатньо схарактеризовані в ландшафтознавчих працях традиційного змісту [6]. Ретроспективну інформацію містять і відносно давні пам'ятки людської душі (археологічні артефакти, етнографічні елементи в архітектурі тощо), що є чинниками формування духу ландшафту. З іншого боку, новоутворені форми рельєфу або нещодавно здійснена забудова являють собою прогресивні (що лише вказує на можливий напрям майбутнього розвитку й не має жодного якісно-оціночного значення) елементи ландшафту й, відповідно, містять деяку прогностичну інформацію щодо його подальшої еволюції.

Інтегруючи людину до ландшафту, ми беремо до уваги, насамперед, етнічно самоусвідомлену людську спільноту. Саме для етносу, як стверджував П.М. Савицький [10, с. 30-31], ландшафт виступає "місцерозвитком", а сам етнос, на нашу думку, є суб'єктом людського "буття-у-просторі". Як результат ландшафтно-етнічної взаємодії, формується дух геопростору, який ми розглядаємо як більш загальне поняття, що стоїть вище за дух ландшафту. При цьому іманентні природні риси ландшафту (тобто, морфологія гумбольдтівського "рисунка місцевості", відображена етнічною свідомістю) зумовлюють духовні риси етносу, який, у свою чергу, своїм "буттям-у-просторі" посилює духовну сферу ландшафту (тобто "душа" взаємодіє з "тілом"). Отже, як ми відзначали вище, цей дух, формуючи Божественну думку та співтворячи з раціональним антропосферним (отже, – й ландшафтним) атрибутом – людською думкою (зокрема, етнічною ментальністю), формує свідомість геопростору. Останній при цьому набуває рис, властивих ноосферній стадії розвитку "олюдненого" ландшафту.

Крім П.М. Савицького, в етносі складову ландшафту вбачали й такі вчені та мислителі, як Е. Банзе [11] й Л.М. Гумільов [3]. Згаданий німецький географ, будучи послідовником О. фон Гумбольдта, також розумів ландшафт як загальний малюнок місцевості, з чого, на його погляд, і випливає відчуття ландшафту людською спільнотою. Ця

думка присутня в Е. Банзе, зокрема, при описі ним типово "германського" ландшафту [11, с. 62-63]. Л.М. Гумільов генерував ідею ландшафту як "вмістилища" для етносу, який може поступально розвиватися лише у притаманному саме йому ландшафті, в якому він був сформований. Цей же вчений зауважував, що найпродуктивнішими для етногенезу є поєднання двох і більше ландшафтів, які є найсправжнішими "місцерозвитками" [3, с. 192].

На ландшафтній детермінованості характеру духовності народів наголошував і фундатор української національної наукової географії С.Л. Рудницький, який, зокрема, відзначав: "Іслам – це віра, що виросла в піщаній і скельній пустині пассатової смуги нашого глобуса. Вона шириться по пустинях і там пишно розцвітає. Коли вийде поза пустиню, трудно їй загніздитись" [9, с. 288].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дух і свідомість ландшафту належать до його нематеріальної сфери. Водночас дух є його субстанцією, що поєднує чуттєві аспекти сприйняття ландшафту, тоді як свідомість є вираженням раціональних засад його буття, виступаючи зосередженням у ньому як Вищої (Божественної), так і людської думки, конкретно (геопросторово) вираженої в етнічній ментальності. Через останню й уможливорюється наукове пізнання різноманітних проявів свідомості ландшафту.

Здійснена нами спроба пояснити низку важливих науково-філософських категорій, що стосуються поняття „ландшафт” і утворюють пов'язану з ним поняттєво-термінологічну систему, свідчить про принципову можливість поєднання в ньому духовної й матеріальної основ його буття, викликаного втіленням ідеї та самопізнаючою думкою. Окреслені нами тріади низки понять, що у своєму синтезі (здійсненому щодо ландшафту) утворюють категорії "дух", "свідомість", "інформаційне поле", концептуально поєднують духовну й матеріальну, ідеальну й реальну, суб'єктивну й об'єктивну складові в органічне ціле, увиразнюючи синтетичний характер природи ландшафту як геопросторового феномену. Зазначені діалектичні відношення можуть слугувати ґносеологічною основою для подальшого напрацювання на основі запропонованої нами геософічної інтерпретації ландшафту його синтетичної матеріально-спіритуальної концепції.

Література

1. Арманд А.Д. Ландшафт как конструкция / А.Д. Арманд // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1988. – Т. 120. – Вып. 2. – С. 120-125.
2. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : Монографія. У 2-х т. / М.Д. Гродзинський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. – Т. 1. – 431 с.; Т. 2. – 503 с.
3. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилёв. – Москва: Айрис-пресс, 2006. – 560 с.
4. Каганский В.Л. На пути к герменевтике ландшафта / В.Л. Каганский // Людина в ландшафті ХХІ століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій. – К.: Б. в., 1998. – С. 24-26.
5. Ковалёв А.П. Ландшафт сам по себе и для человека : Монография / А.П. Ковалёв. – Х.: Бурун книга, 2009. – 928 с.
6. Миллер Г.П. Ландшафтознание: теория и практика / Г.П. Миллер, В.М. Петлин, А.В. Мельник. – Львів:

- Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 172 с.
7. *Пашенко В.М.* Методологія постнекласичного ландшафтознавства / В.М. Пашенко. – К.: Б. в., 1999. – 284 с.
  8. *Петлін В.М.* Методологія та методика ландшафтознавчих експериментальних досліджень / Валерій Петлін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 400 с.
  9. *Рудницький С.Л.* До основ українського націоналізму / Степан Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 271-348.
  10. *Савицький П.Н.* Географический обзор России-Евразии / П.Н. Савицкий // Россия: Особый географический мир. – Прага: Евразийское книгоиздательство, 1927. – 75 с.
  11. *Banse E.* Die Seele der Geographie. Geschichte einer Entwicklung / Ewald Banse. – Braunschweig: Georg Westermann, 1924. – 96 S.
  12. *Schmithüsen J.* Allgemeine Geosynernetik: Grundlagen der Landschaftskunde / J. Schmithüsen // Lehrbuch der allgemeine Geographie. – B. 12. – Berlin – New-York: Walter de Gruyter, 1976. – 349 S.

Стаття надійшла 25.05.2012 р.

УДК 911.3:314(447)

Леся Заставецька

ТРАНСФОРМАЦІЯ НИЗОВИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ В ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті розкрито особливості розвитку систем розселення в нашій країні в пострадянський період. Процеси переходу українського суспільства на засади ринкової економіки, а особливо реформування сільськогосподарського виробництва зумовили зміни у системах розселення низового рівня, тобто їх трансформацію. Ліквідація колгоспів і радгоспів стала важливим чинником послаблення виробничих зв'язків між поселеннями, основними стали соціальні й адміністративні зв'язки, які також значно послабились. Проаналізовано особливості зміни кількості і людності низових систем розселення, а також основні фактори, які зумовили ці зміни.

Ключові слова: система розселення, населений пункт, трансформація, населення, розселення населення, територія.

Lesya Zastavets'ka. Transformation of grassroots settlement systems in the post-Soviet period. This article assesses the peculiarities of settlement systems in Ukraine's post-Soviet period. The transition of Ukrainian society to the principles of market economy, particularly in agricultural production, caused changes in the settlement systems at the grassroots level, ie their transformation. The elimination of collective and state farms was an important factor in weakening production linkages between settlements; social and administrative links assumed primacy, though they also were significantly weakened. Changes in the number and population of grassroots settlement systems were analyzed, and the main factors that led to these changes identified.

Key words: settlement system, settlement, transformation, population, population dispersion, territory.

Актуальність дослідження. Процеси в розселенні України, що склалися в пострадянський період, значною мірою відображають ті зміни, які відбуваються у життєдіяльності населення та є основою для обґрунтування просторової організації суспільства. Саме тому вони є об'єктом дослідження суспільно-географів. Зміна функцій поселень, напрямів та інтенсивності розселенських зв'язків робить актуальними дослідження систем розселення різних таксономічних рангів з метою оптимізації всієї розселенської мережі країни.

Стан вивчення проблеми. Суспільно-гео-

графічні дослідження розселення населення, а також питання його трансформації у перехідний до ринку період та питання взаємозв'язку систем розселення із одиницями нового адміністративно-територіального устрою держави знайшли певне відображення у наукових дослідженнях українських вчених В.О. Джамана, М.С. Дністрянського, А.І. Доценка, Я.І. Жупанського, Ф.Д. Заставного, С.І. Іщука, П.С. Коваленка, В.П. Круля, С.С. Мохначука, Л.М. Немець, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, Ю.І. Пітюренка, А.І. Степаненка, Д.В. Ткача, О.Г. Топчієва, М.І. Фашевського, О.І. Шаблія, Л.О. Шепотько та ін. Однак

недостатньо розробленими залишаються методологічні та методичні підходи до проблеми функціонування територіальних систем розселення у сучасний період, розробки дієвих механізмів територіального управління системами розселення, обґрунтування нових напрямів регіональної екстичної політики тощо. Це й зумовлює необхідність подальшого дослідження питань трансформації систем розселення.

Метою нашого дослідження є виявлення сучасного стану функціонування первинних систем розселення і напрямів їх трансформації в процесі зміни суспільних відносин у країні в пострадянський період.

Виклад матеріалу. Формування та розвиток систем розселення – це суспільно-географічний (суспільно-просторовий) процес, під яким розуміють “зміну у часі просторової організації людської діяльності у регіонах, що відбувається внаслідок впливу передумов, управлінських рішень, самоорганізації і характеризується закономірностями стадійності, циклічності, гетерохронної коеволюційності та комплексності” [1, с. 93]. У найбільш загальному розумінні процес – це послідовна зміна станів і стадій розвитку об’єктів і явищ, що має певну спрямованість. Відтак у розселенні – це послідовна і закономірна зміна ситуацій: виникнення поселень – формування мережі поселень – утворення систем розселення – їх трансформація.

Так званий розселенський процес належить до основних суспільно-просторових процесів (за класифікацією К. Мезенцева) [1, с. 93-94], а виникнення систем розселення є функціональною формою прояву територіального концентрування та агломерування. Водночас розселенський процес здійснюється у руслі т. зв. регіонального розвитку під яким розуміють “сукупність функціональних змін соціально-економічної та екологічної діяльності людей за певний відрізок часу” [2, с. 14]. Цей процес має різні стадії: розвиток, стагнацію (депресію), деградацію і залежно від цього може бути на певному часовому відтинку прогресивним чи регресивним. На явища депресивності у регіональному розвитку вказує С. Тархов, який вирізняє такі стадії: зародження, росту, стагнації, занепаду (деградації), повторного росту тощо [3, с. 24].

Відповідно на кожній стадії відбувається своєрідний вплив соціально-економічної діяльності на особливості функціонування поселень, зв’язки між ними. Системи розселення можуть перебувати на різних стадіях: формування мережі поселень, зародження систем, розквіт систем, трансформація систем, формування систем розселення на новій основі. В сучасний період системи розселення різних рівнів перебувають на стадії трансформації: трансформуються їх склад, функції, міжсистемні зв’язки та ін. Особливо ці зміни відчутні на рівні локальних систем, передусім низових.

До низових систем належать системи роз-

селення найнижчого таксономічного рівня, що сформувалися навколо великого сільського поселення, так званого “місцевого центру”. Такі системи утворилися у середині XX ст. під впливом колгоспно-радгоспної організації сільського господарства, внаслідок якої мережа поселень сільської місцевості “організовувалася” навколо центрів колективних господарств. Останні ставали не тільки центрами виробничих одиниць, але й місцями концентрації об’єктів виробничої і соціальної інфраструктури (школи, пошти, будинки побуту, ошадкаси, відділення зв’язку, спеціалізовані магазини, лікарні чи амбулаторії тощо). Завдяки цьому центри колгоспів (радгоспів) ставали вузлами розселенських зв’язків (виробничих, організаційно-господарських, соціально-побутових, трудових та ін.), тим самим об’єднуючи навколо себе сільські поселення, які належали до одного сільськогосподарського підприємства. Формування таких систем відбувалося в умовах строгої ієрархічності і значної залежності від територіальної організації виробничих систем. Тому такі системи включали села – центри колгоспу (чи радгоспу) і бригадні (чи прифермерські) села. Переважно низові системи були субординовані (центр колгоспу співпадав із центром сільради, виробничі зв’язки підсилювались адміністративними). У тих системах, в яких центр колгоспу і центр сільради знаходились у різних поселеннях, функції центру системи розселення перерозподілялись між двома селами, однак переважаючий розселенський потенціал знаходився у селі, де була контора сільськогосподарського підприємства. Як свідчать дослідження систем розселення різних регіонів України, проведені в 90-х роках XX ст. (Б. Заставецький, 1987; Т. Буличова, 1988; Д. Крисанов, 1988; М. Ковтонюк, 1990; І. Дудник, 1993; А. Доценко, 1998 та ін.), у складі таких систем були переважно одне велике і декілька середніх чи малих сіл, об’єднаних тісними розселенськими зв’язками.

Важливою особливістю територіальної організації розселення, що склалася в агропромислових регіонах України від середини до 90-х років XX ст., було посилення систематизації поселень, що відбувалася внаслідок все більшої концентрації виробничих і соціальних функцій у центрах колгоспів (радгоспів), посилення зв’язків між центром і периферією системи, а також наявність незначної кількості так званих “автономних поселень” (тих, що не входили до складу низових систем). Це добре ілюструє таблиця 1, складена для території Тернопільської області.

Процеси переходу українського суспільства на засади ринкової економіки, а особливо реформування сільськогосподарського виробництва зумовили зміни у системах розселення низового рівня, тобто їх трансформацію. Ліквідація колгоспів і радгоспів стала важливим чинником послаблення виробничих зв’язків між поселеннями, основними стали соціальні й адміністративні зв’язки, які також

значно послабилися. У багатьох випадках низові системи розпалися взагалі, або ж зменшилася кількість сіл, що до них входили, з'явилося більше автономних поселень. Так, якщо у 1989 році в Тернопільській області всі села входили до складу низових систем, то вже у 2011 році майже третина

сіл не утворювали низових системних утворень. Це виявилось у послабленні вертикальних розселенських зв'язків між поселеннями, поступовому перетворенні систем розселення у поселенську мережу.

Таблиця 1

Структура низових систем розселення у районах Тернопільської області у 1989 і 2011 рр.*

Райони	Роки	Кількість низових систем розселення	В них елементів				
			1	2	3	4	5 і більше
Бережанський	1989	22	-	8	3	5	6
	2011	16	9	9	5	1	1
Борщівський	1989	18	-	7	7	3	4
	2011	15	28	8	4	2	1
Бучацький	1989	17	-	10	2	4	1
	2011	14	24	10	3	1	-
Гусятинський	1989	15	-	7	3	3	2
	2011	16	25	11	4	-	-
Заліщицький	1989	16	-	6	5	5	-
	2011	15	20	13	2	-	-
Збаразький	1989	18	-	6	10	1	1
	2011	21	16	10	8	2	1
Зборівський	1989	22	-	3	9	4	6
	2011	26	16	18	3	3	2
Козівський	1989	17	-	10	6	1	-
	2011	16	15	12	4	-	-
Кременецький	1989	20	-	8	6	4	2
	2011	21	8	8	8	5	-
Лановецький	1989	11	-	4	6	1	-
	2011	18	9	11	7	-	-
Монастирський	1989	14	-	3	6	3	2
	2011	12	19	9	3	-	-
Підволочиський	1989	20	-	12	7	1	-
	2011	15	20	8	3	2	1
Підгаєцький	1989	-	-	-	-	-	-
	2011	8	13	2	5	1	-
Теребовлянський	1989	20	-	7	6	4	3
	2011	19	25	12	5	1	1
Тернопільський	1989	18	-	10	5	2	1
	2011	17	36	16	-	1	-
Чортківський	1989	19	-	12	4	2	1
	2011	7	22	7	-	-	-
Шумський	1989	16	-	3	7	4	2
	2011	17	15	7	9	1	-
Всього	1989	283	-	113	92	47	31
	2011	273	320	173	73	20	8

* Розраховано за матеріалами Управління статистики в Тернопільській області.

Практично у всіх районах області збільшилася кількість низових систем розселення з двома поселеннями у своєму складі (таких нині в області 173 проти 113 у 1989 р.). Натомість, кількість систем, що складалися з 3-х і більше поселень, скоротилась. Найбільше низових систем з трьох елементів – у Шумському (9), Збаразькому і Кременецькому

(по 8) районах. У Тернопільському і Чортківському районах тепер такі системи відсутні взагалі, а в 1989 р. їх було 5 і 4 відповідно.

Кількість систем, що мали в своєму складі 4 поселення, скоротилась більш як удвічі (20 систем у 2011 р. проти 47 – у 1989 р.). У більшості районів їх налічується по одній-дві, а в Гусятинському, Залі-

щицькому, Козівському, Лановецькому, Монастирському і Чортківському районах такі системи не збереглися.

На сьогоднішній день по 1-2 елементарні системи розселення, що мають у своєму складі 5 і більше поселень, збереглися в 7 районах області. Їх кількість за період з 1989 до 2011 року скоротилася майже в 4 рази (тепер їх залишилось 8).

Висновки. Функціонування низових систем розселення в аграрно-промислових регіонах України відзначається зменшенням кількості сіл та людності в них, звуженням сфер життєдіяльності населення у населених пунктах, послабленням розселенських

зв'язків та зміною їхньої спрямованості. Така ситуація може бути змінена тільки шляхом проведення радикальних соціально-економічних реформ, реформуванням адміністративно-територіальної системи України. За умови їх відсутності замість стадії формування нових низових систем розселення відбудуться негативні зміни у самій поселенській мережі: багато сіл деградує або й зовсім зникнуть. Тільки активізація соціально-економічного розвитку поселень може стати новим поштовхом до формування низових систем навколо нових або вже наявних "полісів зростання".

Література

1. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: монографія / К.В. Мезенцев. – Київ: НВЦ "Київський університет", 2006. – 253 с.
2. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: навч. посіб. [для студ. вищих навч. закладів] / М.Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
3. Тархов С.А. Представление о территориальном развитии и методология пространственного анализа / С.А. Тархов // География и проблемы территориального развития. – М.: ИГ АН СССР, 1989. – С. 23-30.
4. Шаблій О.И. Особенности пространственной организации территориальных систем расселения / О.И. Шаблій, М.З. Мальский, Б.И. Заставецкий // География населения. – Ленинград: ГО СССР, 1984. – С. 78.

Стаття надійшла 21.06.2012 р.

УДК 911.3

Тарас Кравець

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ПРОВІДНИЙ ЧИННИК ТРАНСФОРМУВАННЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ

Досліджено теоретичні та практичні проблеми чинників, що впливають на трансформаційні процеси аграрної сфери на регіональному рівні. Проаналізовано вплив природно-ресурсного потенціалу як провідного чинника трансформування. Обґрунтовано напрямок трансформування, що сприятиме виходу аграрної сфери з кризи.

Ключові слова: аграрна сфера, трансформація, чинник, природно-ресурсний потенціал.

Taras Kravets'. Natural resource potential as a leading factor in transforming the agricultural sector. *Theoretical and practical problems relating to factors that affect the processes of transforming the agricultural sector at the regional level were studied. The influence of natural resource potential as the primary factor in transformation was analyzed. The direction of transformation that would facilitate the agricultural sector's exit from its crisis was substantiated.*

Key words: agricultural sector, transformation, factor, natural resource potential.

Постановка проблеми. Дослідження особливостей і проблем геопросторової організації явища є неповноцінним без розгляду чинників, які впливають на його формування. Адже чинник (фактор) – це рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис. Саме у вивченні впливу чинників на трансформаційні процеси криється ключ до подальшого стимулювання розвитку аграрної сфери.

Аналіз публікацій. Дослідженню цих проблем присвячені праці багатьох визначних вчених-геогра-

фів, зокрема М. Книш, Ф. Заставного, О. Шаблія.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз впливу природно-ресурсного потенціалу на трансформування аграрної сфери, розробка рекомендації щодо оптимального напрямку трансформування. Для реалізації цієї мети необхідно дослідити динаміку впливу природно-ресурсного потенціалу та його складових на трансформування аграрної сфери.

Результати дослідження. Першочерговим завданням ми ставили перед собою опрацювання

літератури, щодо класифікації чинників, їх відповідність сучасним вимогам. Зокрема М. Книш вирізняє сім факторів формування функціонально-територіальної структури агропромислового комплексу (АПК) на прикладі Львівської області: 1) агрогеографічне положення; 2) рівень господарського освоєння території; 3) рівень розвитку інфраструктури території; 4) розміри та структура аграрно-ресурсного потенціалу та його територіальна диференціація; 5) потреби населення в продуктах харчування певної кількості та асортименту; 6) система розселення регіону та рівень забезпечення трудовими ресурсами; 7) природно-географічні фактори.

Ф. Заставний, розглядаючи фактори територіальної організації АПК, звертає увагу на індиві-

дуальну специфічність кожного з них. Зокрема, деякі з факторів (наприклад, транспортний, працересурсний, споживчий; за термінологією цього вченого, фактори прямої дії) характеризуються “гравітаційними властивостями”, тобто здатністю безпосередньо притягувати до себе економічну діяльність. Інші ж фактори опосередкованої дії, наприклад, чинник науково-технічного поступу, загалом не мають певних регіональних особливостей і впливають на територіальну організацію опосередковано.

О. Шаблій зазначає, що чинником територіальної організації (ТО) якогось явища є наявна територіальна організація господарства чи суспільства загалом.

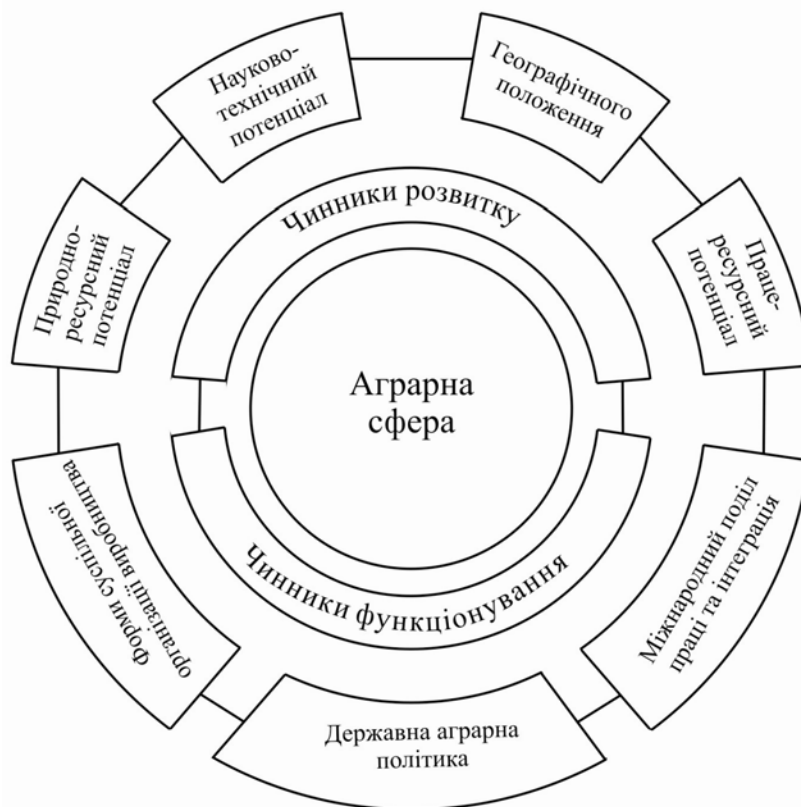

Рис. 1. Чинники розвитку і функціонування аграрної сфери

Спираючись на ці та інші позиції, зауважимо, при виборі чинників аграрної сфери враховано особливості аграрної сфери на сучасному етапі. На нашу думку, чинники, що впливають на АС, значною мірою відрізняються від чинників, що впливають на інші сфери, тому доцільно відхилитися від традиційної схеми, виділити чотири головні групи чинників за сферами суспільства, які найвагомніше впливають на АС. Це економічні, демосоціальні, історико-географічні чинники, та чинник географічного положення досліджуваного обласного регіону.

На нашу думку, доцільно вирізнити два типи чинників, які впливають на АС – чинники розвитку та чинники функціонування, ці чинники не мають

чітких меж і взаємопов'язані між собою. До чинників розвитку належать: 1) природно-ресурсний потенціал; 2) науково-технічний потенціал; 3) географічне положення; 4) працересурсний потенціал. Серед чинників функціонування: 1) міжнародний поділ та інтеграція праці; 2) державна аграрна політика; 3) форми суспільної організації виробництва.

Серед чинників становлення і розвитку найбільше значення і вплив має природно-ресурсний потенціал. На його прикладі ми аналізуватимемо вплив чинників на трансформування аграрної сфери.

Чіткого означення “потенціал” та “ресурси” немає. У різних тлумачних виданнях та наукових працях з економічної та соціальної географії можна

знайти таке формулювання: природно-ресурсний потенціал (ПРП) території – це сукупна продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання, яка виражається у їх сукупній споживній вартості. У такому розумінні ПРП території посідає цілком певне місце в системі “суспільство – природа”.

Сфера взаємодії природи й суспільства охоплює не лише безпосередньо експлуатовані, а й усі розвідані природні ресурси, що становлять природно-ресурсний потенціал території.

Потенціал природних ресурсів – це здатність природного комплексу або його окремих компонентів задовольняти потреби суспільства в енергії, сировині, здійсненні різноманітних видів господарської діяльності. Величина потенціалу природного і потенціалу ландшафтного, на відміну від природно-ресурсного, оцінюється в природних (натуральних) показниках.

Згідно з системним підходом, природно-ресурсний потенціал території – це цілісна система складноорганізованих об'єктів. Його цілісність визначається закономірним сполученням взаємозумовлених природних і соціально-економічних зв'язків і залежностей, що поєднують територіально усі природні ресурси. Природно-ресурсний потенціал – це об'єктивна дійсність і водночас – сукупність економічних відношень, що виникають на базі його використання.

Найважливішою властивістю природно-ресурсного потенціалу території як системи є те, що він становить природний комплекс, у якому існують тісний взаємозв'язок та ієрархічна підпорядкованість усіх компонентів. Зміни в одному з них викликають відповідні зміни в іншому, й навпаки. Для природно-ресурсного потенціалу території характерна наявність компонентної, функціональної, територіальної та організаційної структур.

Компонентна структура природно-ресурсного потенціалу – це внутрішні та міжвидові співвідношення природних ресурсів (лісових, земельних, водних тощо).

Щодо цього природно-ресурсний потенціал території може бути поділений на такі групи ресурсів: мінеральні (паливно-енергетичні й металеві корисні копалини, нерудна сировина, сировина для металургійної промисловості, гірничо-хімічна сировина, будівельні матеріали); водні (поверхневий стік, підземні води); земельні (з урахуванням сільськогосподарського призначення й характеру ґрунтового покриву); лісові (щорічний приріст деревини); природно-рекреаційні (рекреаційні території, придатні для створення санаторно-курортних закладів, баз відпочинку, туристичних маршрутів тощо).

Аграрна сфера тісно пов'язана з природними умовами регіону, оскільки, з одного боку, прибуток у сільському господарстві створюється у результаті життєдіяльності живих організмів, з іншого, – головним засобом виробництва є земля. Проте на

природні чинники накладаються й суспільні, зокрема, структура й особливості землеволодіння та землекористування, які в багатьох частинах Львівської області спричинили відмінний від зонального тип сільськогосподарської діяльності.

Крім земельних, важливими для АС є й інші природно-географічні чинники. Це *територіальні умови та ресурси* (територія як середовище сільськогосподарської діяльності з такими властивостями, як аграрна міскість та освоєність, вертикальна та горизонтальна розчленованість); *кліматичні умови та агрокліматичні ресурси* (сума активних температур, гідротермічний коефіцієнт, несприятливі метеорологічні явища); *гідрогеографічні умови та водні ресурси* (ступінь обводненості території, вода як технологічний ресурс у харчовій промисловості); *біогеографічні умови та біотичні ресурси* (умови поширення хвороб та шкідників, забезпеченість природними кормовими угіддями); *мінеральні ресурси* (сировина для аграрного будівництва, для меліорації ґрунтів – гіпсування, вапнування, піскування, глинування, торфування) тощо.

Зосередимо головну увагу лише на земельних умовах та ресурсах. Вони належать до природно-ресурсного потенціалу аграрної сфери, і визначаються земельною площею певного обсягу, яка відповідно до своїх природних особливостей і якостей та суспільних потреб використовується чи потенційно може використовуватися у різних видах аграрної діяльності, зокрема й у сільському господарстві, де земля в процесі її використання переходить в категорію сільськогосподарських угідь.

Сільськогосподарські угіддя – одна із складових земельного фонду. У Львівській області цей фонд становить 2183 тис. га, із яких на категорію сільськогосподарських угідь припадає 1030 тис. га, або 49 %. Ця частка помітно менша від середньоукраїнської (71 %). Питома вага сільськогосподарських угідь у площі території досліджуваного регіону (по суті, це *сільськогосподарська освоєність*) має свої географічні особливості. На Малому Поліссі та Розточчі-Поділлі вона становить в середньому 65-70 %, у Передкарпатті, а також в Яворівському районі, в якому значна частина земельного фонду під гірничими та військовими об'єктами – 40-50 %. Однак у Передкарпатті виділяються три райони (Мостиський, Городоцький і Самбірський) із найвищою в регіоні сільськогосподарською освоєністю – 73-77 %. Частка сільськогосподарських угідь у гірських територіях області становить 25-40 % (див. рис. 2).

Сільськогосподарські угіддя характеризуються значною територіальною диференціацією структури (співвідношення між ріллею, сіножатями, пасовищами та багаторічними насадженнями) та якісних параметрів кожної із цих категорій (зокрема, ґрунтового покриву). Систему залучення різних категорій угідь у ті чи інші види сільськогосподарської діяльності називатимемо сільськогосподарським землекористуванням.

Його структура в Львівській області має свої просторові закономірності. Пересічна частка ріллі в сільськогосподарських угіддях Львівської області становить 66 %; у районах північної половини області (Мале Полісся, Розточчя–Поділля) вона перевищує це значення, у Передкарпатті зменшується (до 50 % у Турківському районі і до 35 % у Сколівському). Загалом, частка сіножатей у структурі сільськогосподарських угідь вища від середньої

в області (12,6 %) у Малому Поліссі, а також у деяких передкарпатських і карпатських районах (зокрема, у Сколівському перевищує 34 %). Пасовища тяжіють до гірських районів, де займають понад 25 % при середньообласній частці 19,7 %. Загалом сукупна частка сіножатей і пасовищ обернено корелюється із ріллею. У гірських територіях ці категорії домінують у структурі сільськогосподарських угідь.

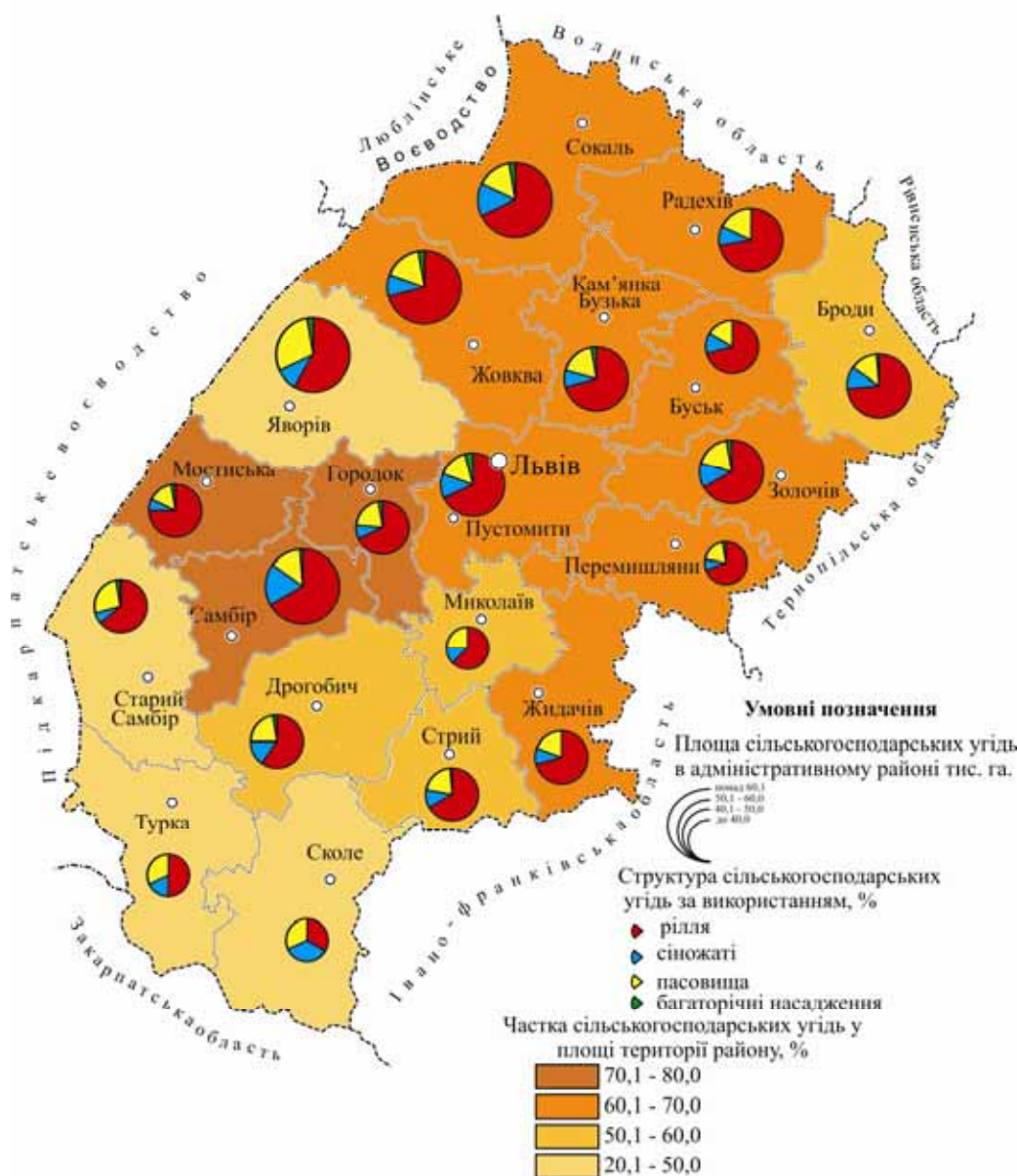

Рис. 2. Сільськогосподарське землекористування у Львівській області, 2010 р.

Найбільші масиви угідь під садами, ягідниками та іншими багаторічними насадженнями знаходяться у трьох прилеглих до міських агло-

мераций районах Львівської області: Пустомитівському, Городоцькому та Дрогобицькому, де їх частка в угіддях становить 3,0 % (при середньо-

обласній 1,8 %). Загальна площа багаторічних насаджень Львівської області, а це 23 тис. га, є суттєво меншою від тої, яка могла б задовольнити потреби населення у фруктах.

Зауважимо, що за роки економічних реформ при незмінній площі сільськогосподарських угідь частка ріллі зменшилася на 6 % внаслідок переходу більш ніж 40 тис. га ріллі в категорію сіножатей і пасовищ (це дорівнює площі ріллі пересічного адміністративного району). З екологічного погляду процес зменшення розораності слід оцінити позитивно, хоч причини, за яких зменшується площа ріллі, не завжди раціональні. Крім того, значна частина ріллі насправді не використовується, що кількісно оцінити непросто. Однак опосередковано це можна охарактеризувати на підставі деяких офіційних статистичних зведень: якщо в 1990 р. різниця між площею ріллі і посівною площею становила 16,8 тис. га, то в 2002 р. – 87,7 тис. га.

В умовах становлення ринку землі важливе значення для аналізу його перспектив має *землезабезпеченість сільськогосподарськими угіддями*, що впливає на формування попиту на угіддя тих чи інших категорій, а це важливо для визначення ринкової ціни на земельну ділянку. Загалом у Львівській області забезпеченість сільськогосподарськими угіддями більша від загальноукраїнської: 0,94 га / особу проти 0,79 га / особу (враховано і міське, і сільське населення).

Розрахунки і картування землезабезпеченості сільського населення досліджуваного регіону сільськогосподарськими угіддями різних категорій засвідчують наявність значних територіальних відмінностей. Наприклад, забезпеченість сільського населення ріллею змінюється від 1,1 га / особу в малополіських районах до 0,5 га / особу в Карпатах та Передкарпатті. Забезпеченість сіножатями та пасовищами висока не лише в малополіському субрегіоні (зважаючи на низьку щільність сільського населення), а й у Карпатах (з огляду на великі площі цих категорій угідь). Значними є територіальні відмінності у забезпеченості сільського населення багаторічними насадженнями: від 3,3 ара / особу в Золочівському р-ні до 0,5 ара в Турківському районі.

За нинішніх обставин становлення реальної ринкової ціни на сільськогосподарськими угіддя неможливе з огляду на подовження терміну дії мораторію на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Однак є підстави стверджувати, що інститут приватної власності на землю діє. Взагалі в умовах ринкової економіки земельний фонд складається із земельних ділянок, кожна з яких має реального власника – колективного чи індивідуального, приватного чи державного та ін.

Стосовно системи реалізації власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення вживатимемо термін *сільськогосподарське землеволодіння*.

Окреслена ситуація та тенденції у сільськогосподарському землеволодінні й землекористуванні тією чи іншою мірою є наслідками *земельної реформи*. На нинішньому етапі в досліджуваному регіоні практично завершено паювання землі.

Використання земельних угідь у період економічної кризи та економічних реформ мало певні негативні екологічні наслідки. Адже, з одного боку, зросла клаптиковість та багатоконтурність земельних наділів, з іншого, різко знизився технологічний рівень (поширилося немеханізоване внесення хімпрепаратів, занедбано системи сівозмін, недотримання вимог щодо правильного обробітку ґрунту тощо). Крім того, АС “успадкувала” і низку екологічних наслідків советського господарювання.

Висновок. Отже, серед головних чинників формування та розвитку АС регіону поділяються на чинники функціонування та чинники розвитку. Чинники розвитку включають: природно-ресурсний потенціал, науково-технічний потенціал, географічне положення, працересурсний потенціал. Чинники функціонування: міжнародний поділ праці та інтеграція, державна аграрна політика, форми суспільної організації виробництва.

Вирішальний вплив на територіальну організацію аграрної сфери має природно-географічний потенціал. У регіоні, що досліджується, чітко простежується зональна структура природного довкілля: по чергово змінюють одна одну поліська, лісостепова (височинна і рівнинна передгірська) та гірська зони, які мають різні умови для організації сільського господарства, напрямків і форм господарювання у секторі. Крім того, якість довкілля суттєво впливає на грошову вартість сільськогосподарських угідь, що характеризується значною територіальною диференціацією. У процесі земельної реформи відбулася докорінна реструктуризація землеволодіння та землекористування. Майже всі колективні угіддя розпайовані, однак видача держактів в Львівській області відбувається дуже повільно.

Усі чинники функціонування АС мають важливе значення. Міжнародний поділ праці та інтеграція впливає на вибір галузі аграрної сфери, яку потрібно розвивати саме в цьому регіоні, вибір форми організації виробництва, який є особливо актуальним у переробній промисловості, сприяє підвищенню продуктивності праці, або ж навпаки.

Отже, вплив чинників на розвиток аграрної сфери має надзвичайно велике значення, потрібно їх скорегувати таким чином, щоб вони були найсприятливіші для аграрної сфери.

Література

1. Аграрна реформа в Україні. Внесок церкви: Матеріали конф. – Львів: Свічадо, 1999. – 72 с.
2. Влах М. Регіональна агрогеографія: науково-теоретичні і методичні підходи // Сучасні проблеми і тенденції розвитку географічної науки: Матеріали міжнар. конф. – Львів, 2003. – С. 168-169.
3. Заставецька О.В. Комплексний економічний і соціальний розвиток території: Теоретичні і методичні

- основи дослідження. – Тернопіль: б. в., 1997. – 235 с.
4. *Заставний Ф.Д.* Депресивні регіони, поселення й галузі економіки України: Проблеми, оцінки, прогнози // Географія та основи економіки в школі. – 2004. – № 5. – С. 35-38; № 6. – С. 24-29.
  5. *Книш М.М.* Проблеми розвитку сільського господарства Львівської області в сучасних умовах // Економіко-, соціально- і еколого-географічні проблеми західноукраїнського прикордоння: Темат. зб. наук. пр. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 1997. – С. 115-122.
  6. *Шаблій О.І.* Математичні методи в соціально-економічній географії: Навч. посіб. – Львів: Світ, 1994. – 304 с.
  7. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 444 с.

Стаття надійшла 1.06.2012 р.

УДК 911.3: 332.2 (477.8) (091)

Костянтин Дарчук, Мирослав Заячук

СТРУКТУРА ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ ТА ЗЕМЛЕЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ МЕШКАНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

Розкрито особливості розвитку земельних відносин у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XXI століть. Охарактеризовано особливості здійснення земельно-кадастрових робіт за умов перебування цієї території під владою Австро-Угорської імперії. Розкрито особливості використання земельних ресурсів Східної Галичини. Досліджено компонентну структуру земельного фонду та особливості його територіальної диференціації. Визначено рівень забезпеченості населення досліджуваної території сільськогосподарськими угіддями та простежено динаміку даного показника за останнє 100-річчя.

Ключові слова: земельний фонд, землезабезпеченість мешканців, площі землеволодіння, Східна Галичина.

Kostyantyn Darchuk, Myroslav Zayachuk. Structure of land fund and land provision of inhabitants of East Galicia from the end of the XIXth to beginning of XXIst centuries. The development of the land relations in East Galicia are described from the end of the XIXth to the beginning of the XXIst centuries. The features of land cadaster carried out on this territory under the Austro-Hungarian empire are characterized. The features of land resource use of East Galicia are revealed. Component structure of the land fund and features of its territorial differentiation are investigated. The provision of the population with agricultural land in the region is identified and the dynamics of this index is tracked over the past century.

Key words: land fund, landprovision of inhabitants, areas of land ownership, East Galicia.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства в усі часи був пов'язаний із землею, яка й нині залишається основним засобом та предметом праці людства, джерелом його суспільного багатства. Саме тому важливими є дослідження ретроспективних аспектів розвитку і становлення земельних відносин не лише на загальнодержавному, але й регіональному рівнях.

В історії України було чимало історично-обумовлених подій, які суттєво вплинули на формування та розвиток земельних відносин. Основними з яких було постійне розчленування її західної частини, включно до середини XX ст.

Територія Східної Галичини пройшла складний і тривалий процес розвитку. Ця територія свого

часу входила до складу Київської Русі, Великого Князівства Литовського, Австро-Угорської імперії, Польщі та СРСР. Все це наклало певний відбиток на “психологію” населення, розвиток господарства та формування його структури. Поряд із цим, та чи інша держава, яка володіла цією територією або ж її окремими частинами, визначала не тільки структуру господарства, але і його організацію, які без посередньо позначались на законодавчо закріплених земельних відносинах та землеустрої. При цьому саме різноманітність культур і політичних систем підкреслюють унікальність даного регіону з-поміж інших на теренах України, створюючи передумови досліджень у різноманітних напрямках, в тому числі і землекористування.

Метою дослідження є аналіз формування земельного фонду території Східної Галичини наприкінці XIX – початку XXI століть та оцінка землезабезпеченості мешканців.

Аналіз попередніх досліджень. Зважаючи на актуальність та важливість формування земельних відносин, вивчення питань історичного розвитку землекористування займаються фахівці різних галузей наук: географії, економіки, аграрного бізнесу, тощо. Початковим етапом наукових досліджень історії та системи землеустрою слід вважати кінець XVIII – початок XIX століть, коли вийшли у світ перші наукові праці з даної проблематики. Розвиток та зміст землеустрою досліджували такі вчені та практики як В. Будзинський, П.А. Столипін, Я.І. Костецька, А.Я. Сохнач, В.В. Горлачук, А.М. Третьак, П.Т. Саблук, В.М. Ботушанський, І.С. Володін, М.О. Володін, М.Й. Малік, Л.Я. Новаківський, Д.С. Добряк та ін.

Виклад основного матеріалу. Перші кроки в земельних відносинах були зроблені людством ще в первісному суспільстві, коли племенами встановлювалися не тільки межі мисливських територій, але й розмежовувалися землі між скотарськими та землеробськими племенами. Власне на цьому етапі й виникла необхідність встановлювати межі територій та закріплювати їх відповідними межовими знаками.

Згідно літописних фактів, ще за декілька століть до моменту прийняття Християнства, у найбільших центрах Київської Русі проводилося індивідуальне вивчення писемності та певною мірою розвивався землеустрій. Саме в ті часи з'являються феодальна рента та трипільна система сівозміни, пізніше законодавство Київської Русі під назвою “Руська правда”, правові норми якого визначали і охороняли права на земельні ділянки, що знаходилися у господарському призначенні. Розвиток суспільно-виробничих відносин спричиняє класове розшарування суспільства й виникнення приватної власності, що кардинально змінюють земельні відносини. Землеустрій починає здійснювати земельну політику в інтересах певного (зазвичай панівного) класу, через закріплення права власності на землю та організацію її використання.

З переходом західноукраїнських земель до складу Речі Посполитої (1569 р.) почали відбуватися зміни на землях, що регулювалися “Руською правдою” та Литовськими статутами. Загально визнаним для частини територій стає збірник норм права західноєвропейського середньовіччя – “Саксонское зеркало” (1224 – 1230 рр.). У ньому відображався специфічний порядок регламентації суспільних, у тому числі земельних відносин, спрямованих на функціонування і підтримання німецької феодальної системи [3].

Період кінця XVIII – початку XIX століть можна вважати зародженням “цивілізованого” ринку земель. У Придністер’ї зберігалася перемінне землекористування. Щороку селянським дворам надавалося стільки землі, скільки вони могли обробити,

виходячи з наявності робочої сили та худоби. В деяких районах Східної Галичини, зокрема в Косівській волості, існувало закупне землекористування. При цьому закупний підданий мав право спадкового користування землею за встановленими примусами, а залежні українські селяни не мали права спадкового володіння та розпорядження землею. Вони лише користувалися наділом впродовж терміну виконання примусу на користь двору.

Давню історію має й землевпорядна діяльність на східногалицьких землях пов’язана із проведенням австро-угорського та польського кадастрів. Найбільш репрезентативним із них був перший земельний кадастр, принципи та порядок проведення якого були взяті за основу із центрально європейських кадастрів. Після захоплення Австрійською монархією західноукраїнських земель (1795 р.) та проведення певних адміністративних, фінансових та аграрних реформ при Імператорі Йосифі II розпочалися роботи, спрямовані на створення єдиного земельного кадастру, який згодом отримав назву Йосифіканської (1785 – 1788 рр.) та Францисканської (1819 – 1920 рр.) метрик. Саме цей етап у розвитку земельних відносин пов’язаний із проведенням опису земель у спеціальних реєстрах, в які заносили: дані про власника землі, розміри та місцезнаходження земельних ділянок, спосіб обробітку земель, їх якість та прибутковість.

Головна мета робіт, які проводились під егідою Міністерства землеробства і аграрних реформ полягала у більш ефективній експлуатації західноукраїнських земель шляхом перепису й оцінки земель для розподілу державного податку між землевласниками. При одночасному переводі всіх селянських повинностей із відробітків (панщини) і натурального оброку на грошовий податок, який селяни мали платити поміщику залежно від розміру та якості землі.

На початковому етапі австрійським урядом планувалося здійснювати оподаткування за так званими фаціями (фаційними ознаками) – статистичними даними про дохідність земель, встановленими самими землевласниками. Разом з тим податкові фації через суб’єктивні причини не достовірно відображали справжню дохідність земель і в подальшому спотворювали показники для яких здійснювалось оподаткування. Через це у 1785 р. австрійським урядом було розпочато перший загальний перепис і оцінку земель. Ці роботи зазвичай покладалися на місцеві комісії у складі обштинного старости (війта), присяжних і обраних общиною шести представників – мужів довіри. Комісія працювала під наглядом циркулярного комісара, економа та інженера. Контролювала обмір земель Генеральна урбаріальна комісія провінції. Робота починалася з опису меж території общини, після чого обмірювалися земельні ділянки, що входили до її складу. Не підлягали опису лише складно доступні землі гірських місцевостей, громадські та польові дороги. Виміри проводилися в

одинацях, прийнятих для даної провінції, які згодом переводилися в австрійські морги (що відповідає 0,56 га). Обмір і оцінка земель проводилися у присутності членів комісії та обов'язково власника земельної ділянки [2].

За результатами проведених робіт складався протокол обміру та дохідності земель, який перебував на зберіганні у старости общини або місцевого священика. З цими матеріалами міг ознайомитися кожен, хто прагнув перевірити достовірність записів. Проте, проведені Йосифом II земельнооціночні заходи викликали незадоволення серед заможної частини населення. Крупні та середні землевласники були зацікавлені в тому, щоб оцінка земель проводилася за даними, які вони самі повідомляли. Уже після смерті Імператора вони домоглися скасування податкової системи, в основі якої були матеріали оцінки земель.

Майже після двох десятиліть після завершення робіт Йосифіканського земельного кадастру австрійський уряд не відмовився від думки взяти за основу розрахунків поземельного податку достовірніші дані, ніж відомості самих оподатковуваних і в 1817 р. прийняв рішення про тимчасове використання, з метою, оподаткування матеріалів того ж таки Йосифіканського кадастру. При цьому передбачалося в Йосифіканську метрику внести зміни, що сталися з 1788 р. у власності, площах та дохідності земель. Коригування Йосифіканського кадастру загалом у Галичині було проведено у 1819 – 1923 роках, як наслідок виконання робіт стали матеріали тимчасового (так званого провізорного) францисканського кадастру.

У Східній Галичині в 1828 р. був введений новий земельний кадастр, відомий під назвою “дефінітум”. На відміну від попередніх кадастрів, в яких оцінка земель інколи проводилася за величиною валового доходу, кадастром “дефінітум” вона виражалася за показниками чистого доходу. Оцінці підлягали всі земельні угіддя, що поділялися на вісім класів залежно від генетичного виду ґрунтів та їх фізико-хімічних властивостей, висоти над рівнем моря, кліматичних умов, меліоративного стану, шляхів сполучення тощо. Класи земель встановлювалися залежно від розміру чистого доходу з різних за якістю земель за 15-річний період на підставі таких відомостей: пересічні ринкові ціни всіх продуктів землеробства; вартість робочої сили та ціна робочої худоби; ціна та орендна плата за окремі земельні ділянки, маєтки і господарства; звіти з господарських книг про валовий дохід і витрати на виробництво. Земельно-кадастрові роботи завершувалися складанням зведених таблиць площ і дохідності земельних ділянок общин, на основі яких визначалися площі земель, які підлягали оподаткуванню, і суми чистого щорічного доходу. Результати земельно-кадастрових робіт відображалися на кадастрових картах.

У середині XIX ст. гостро постало питання про реформування земельно-аграрних відносин. Причиною якого став занепад панщинно-кріпосної

системи господарства у Східній Галичині яка значно гальмувала економічний розвиток Західної України. За цих умов австрійський та угорський уряди взяли на себе ініціативу розв'язання селянського питання – скасувавши кріпосне право. Таким чином землевласники втрачали владу над селянами, які оголошувалися громадянами держави, за якими зберігалися землі, якими вони користувалися раніше. Проте, ще зберігалася земельна власність крупних землевласників – монастирів і держави. На початку XX ст. вона становила в Галичині 40,3 % [2].

З кінця XIX ст. посилювалась руйнація поміщицької власності, вона почала переходити до орендарів, купців, селян. Із 1868 по 1884 роках в Галичині діяв Рустикальний банк, який позичав селянам гроші під заставу землі та виконував функції посередника купівлі-продажу земель. За період 1881 – 1907 рр. зафіксовано 4 тис. випадків купівлі-продажу поміщицької землі. З 1852 по 1912 рік поміщицька власність у Східній Галичині зменшилася з 44,4 % загальної площі землі до 31,8 %. Проте українське селянство з 1852 по 1912 р. придбало близько 38 тис. га землі, а колоністи з Польщі та Західної Галичини — 237 тис. га [2].

Характерною ознакою аграрних відносин у Західній Україні була мобілізація земельної Власності. На початку XX ст. у Галичині 43 % великої земельної власності займало магнатські латифундії площею понад 10 000 моргів, 32,67 % усієї землі належало господарствам площею понад 1000 моргів.

Офіційна статистика, щодо характеристики земельного фонду в Галичині наприкінці XIX ст. досить детально подавала лише характеристику землеволодінь так званої “табулярної посілости” тобто земельної власності панів. Але з погляду соціально-економічної політики досить важливою була б і характеристика “хлопських відносин Власності” тобто простих селян. Зауважимо, що причиною таких дій була зосередженість всієї законодавчої влади в руках панів, навіть наукові дослідження державних і краєвих інституцій робились лише з зацікавленості і для користі панів та були дотичними до селянства лише з позиції здриництва і розбою. З іншого боку пани зацікавлені були у поданні саме такого статистичного матеріалу, адже правдива інформація передбачала і аграрну реформу з поверненням панам загарбаного майна. Досить репрезентативну інформацію щодо землевласників з 1893 р. побіжно подавала розроблена в Австрії податкова реформа, в т. ч. із ґрунтового податку [2].

Класифікація землевласників галицької землі за площею землеволодінь у 1893 році в основі якого кадастральний дохід (прибуток від землі) є дещо наближеною, адже була зацікавленість у зменшенні реального податку. З врахуванням існуючої статистики табулярної (панської) посілости та розрахунків на підставі податків та прибутків з землі можна вказати на пересічні землеволодіння, за якими всіх землевласників диференціюють на таких 13 груп (див. табл. 1).

Таблиця 1

Групування землевласників за величиною землеволодінь у 1893 р. [2]

Групи	Кількість власників	Частка від загальної поміщицької власності, %	Величина землеволодінь, га		Загальна площа власників у групі, га
			від	до	
1	1046	23,3	0	12	2888,8
2	126	2,8	13	24	2144,1
3	219	4,9	25	46	7457,5
4	384	8,5	47	93	27013,0
5	826	18,4	94	140	121999,8
6	785	16,5	141	280	260701,8
7	424	9,4	281	510	226806,2
8	211	4,7	511	740	167416,1
9	107	2,4	741	970	111018,2
10	204	4,5	971	2120	320755,7
11	76	1,7	2121	3090	2010989,1
12	32	0,7	3091	4060	124014,2
13	53	1,2	4060	і більше	887578,3
Всього	4493	100	-	-	2470783,7

В структурі землекористування 61,9 % займали поля, 14,9 % – сіножаті, 21 % – поселення, 14,8 % – пасовища, 7 % – ліси, менше 1 % – ставки, болота та невикористанні землі.

З реформуванням земельних відносин у 1890-х роках, вивільнено землі і зроблено їх товаром, який безперешкодно переходить з рук в руки. Відповідно відбулися зміни, що стосувалися зростання двох найдрібніших груп селянських земле-власників, а середні і великі землевласники дещо втратили свої позиції. Одночасно збільшилось і число землевласників, що було можливим лише за рахунок перерозподілу земель, з огляду на те що в попередні роки практично всі землі були розподілені (зайняті). Отже, згадане зростання відбулось внаслідок поділу дрібних землевласників, або цілко-виту ліквідацію поодиноких великих землеволодінь. Але в окремих випадках відбувався своєрідний процес дроблення дрібних землеволодінь та кон-центрації значних за площею у одноосібній власності.

Кількість найдрібніших землевласників, які мали до 1 га землі збільшилась на 250 %. Чим більші землеволодіння у власників тим більш сповільненим був їх ріст, а в групах власників з площею понад 10 га констатуємо зменшення чисельності. Відповідно, засвідчуємо тенденцію дроблення середніх за розмірами та одночасне незначне збільшення великих господарств (понад 50 га). Зріст числа дрібних землеволодінь і рівночасне зменшення кількості значних за площею землеволодінь було доказом економічної переваги дрібних господарств, але в подальшому відбудеться поглинання їх більшими, або ж концентрація декількох господарств у одне. Зріст числа дрібних землевласників спричинений збільшенням кількості «рілничого» населення, яке без ріллі не могло існувати. Зазначимо, що в цей час

існує потужний процес міграції населення до міських поселень де заробляли на прожиття.

Щодо динаміки земельного фонду в розрізі окремих повітів Галичини, то зазначимо, що окрім соціально-економічних чинників визначальними (величина ділянки) також є природні. Територіальні відмінності в пересічних площах землеволодінь подано в таблиці 2.

Аналіз вищезазначених показників засвідчує що в більшості адміністративних одиниць пересічні володіння від 1 до 2,0 га (30 з 52). Менша їх кількість (17) в яких пересічні землеволодіння мали розміри 2,1 до 3,0 га (рис. 1, а). Зі зростанням показника пересічної площі землеволодінь чисельність повітів значно зменшується, якщо пересічні розміри від 3,1 до 4,0 га властиві 5 повітам, то понад 4,0 га лише 2 повітам. Географічно найбільша кількість дрібних землеволодінь знаходилась вздовж східної межі краю, де природно землі є кращими ніж в південно-західній (гірській частині). Найменше значення даного показника спостерігалось у Самбірській (1,31 га/особу), Снятинській (1,37 га/особу) та Заліщицькій (1,39 га/особу) волостях, відповідно, Львівського, Станіславського та Тернопільського повітів. Дещо більші за пересічно крайові землеволодіння в центральній частині Східної Галичини, а найбільші у гірській частині, а саме Лешківській (4,62 га/особу) та Косівській (4,72 га/особу) волостей, відповідно, Перемишлянського та Станіславського повітів. Землеволодіння в гірській частині в основному використовували як пасовища та сіножаті, тут на менш родючих ґрунтах прибутки були також меншими: 10-моргова посілість у Косівщині могла бути гіршою, як 3,8-моргова посілість у Збаражчині, або Тернопільщині, які посідали найліпші землі Галичини.

Таблиця 2

Величина пересічних поміщицьких землеволодінь у волостях Галичини в 1883 і 1910 рр., га

№	Волості	1883	1910	№	Волості	1883	1910
1	Бережанська	2,13	1,66	27	Надвірнянська	2,4	3,28
2	Бібрська	2,36	2,01	28	Перемишлянська	1,85	1,99
3	Богородчанська	3,89	2,41	29	Перемишльська	2,7	1,67
4	Борщівська	1,21	1,43	30	Печеніжинська	1,33	1,72
5	Бродівська	1,68	1,7	31	Підгайцівська	2,31	2,25
6	Бучацька	2,05	1,7	32	Рава-Руська	2,19	1,66
7	Городенківська	2,3	1,56	33	Радехівська	1,6	1,83
8	Городоцька	3,24	2,37	34	Рогатинська	1,78	1,61
9	Гусятинська	1,9	1,58	35	Рудківська	1,96	1,8
10	Добромилівська	3,25	2,91	36	Самбірська	1,35	1,31
11	Долинська	1,51	2,62	37	Скалатська	2,28	1,83
12	Дрогобицька	2,11	2,48	38	Сколівська	1,54	2,65
13	Жидачівська	2,34	1,86	39	Снятинська	0,92	1,37
14	Жовківська	1,82	2,28	40	Сокальська	2,45	1,54
15	Заліщицька	1,32	1,39	41	Станіславська	1,32	2,03
16	Збаразька	1,99	1,75	42	Старо Самбірська	3,39	2,45
17	Зборівська	2	1,69	43	Стрийська	2,34	3,16
18	Золочівська	2	1,7	44	Сяноківська	2	3,68
19	Калуська	1,05	1,85	45	Теребовлянська	1,91	1,7
20	Кам'янка-Бузька	2,14	2,27	46	Тернопільська	1,62	1,76
21	Коломийська	1,2	1,52	47	Товмацька	1,62	1,55
22	Косівська	8,45	4,72	48	Турківська	4,09	1,9
23	Краснівська	1,68	2,8	49	Цешанівська	2,47	2,34
24	Лешківська	4,35	4,62	50	Чортківська	1,57	1,75
25	Львівська	3,11	2,1	51	Яворівська	2,49	2,13
26	Мостиська	2	1,77	52	Ярославська	2,4	2,18

Територіальні відмінності використання земель Східної Галичини прослідковуються при порівнянні Косівщини та Тернопільщини. Природні умови є основними у формуванні цих відмінностей, а саме переважанні пасовищ, сіножатей, лісів на Косівщині та переважанні ріллі на Тернопільщині (табл. 3).

Таблиця 3

Структура землекористування у Косівщині і Тернопільщині, % [4]

Види землекористування	Косівщина	Тернопільщина
Поля	6,96	84,00
Сіножаті	28,56	2,20
Городи	0,92	3,30
Пасовища	32,86	3,20
Ліси	27,75	1,10
Стави	-	0,20
Забудовані землі	2,98	6,00
Всього	100	100

Сільськогосподарське землекористування на теперішній час також посідає провідне місце в сучасній структурі природокористування Східної Галичини. При цьому площа земель зазначеної категорії станом на 1.01.2010 р. становила 2745,8 тис. га, або 61,1 % території досліджування. Крім того на території регіону спостерігаються суттєві територіальні відмінності у величинах вищезазначеного показника (рис. 2). Пересічна забезпеченість сільськогосподарськими угіддями одного жителя Львівської, Івано-Франківської та більшої частини Тернопільської областей на 1.01.2010 року становили 0,83

га (табл. 4). Спостерігаються досить різкі територіальні відмінності в показниках забезпеченості населення сільськогосподарськими землями. Найбільші показники у адміністративних районах Тернопільської області, а саме у Підгайцькому, Лановецькому та Зборівському районах – 1,67 га/особу. Найнижчий рівень землезабезпеченості притаманний для територій адміністративних районів розташованих в Українських Карпатах та Прикарпатті, а це Дрогобицький (0,27 га/особу), Калуський (0,32 га/особу) та Надвірнянський (0,33 га/особу) адміністративні райони Львівської та Івано-Франківської областей.

Загальна тенденція до зменшення показника рівня землезабезпеченості населення сільського сподарських угідь спостерігається із північного сходу на

південний захід, що пов'язано із геоморфологічними особливостями території.

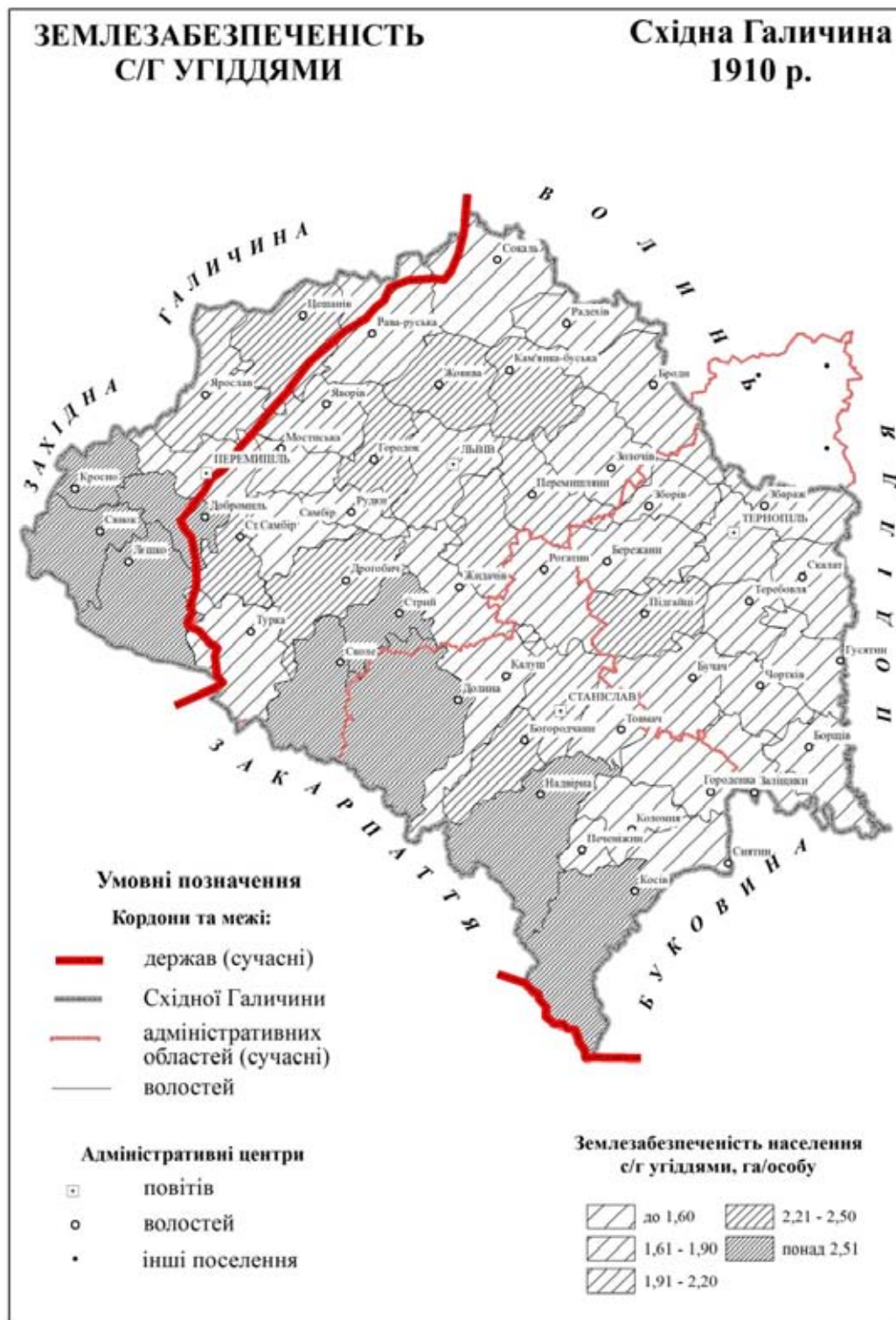

Рис. 1. Землезабезпеченість населення Східної Галичини сільськогосподарськими угіддями у розрізі повітів і волостей у 1910 р.

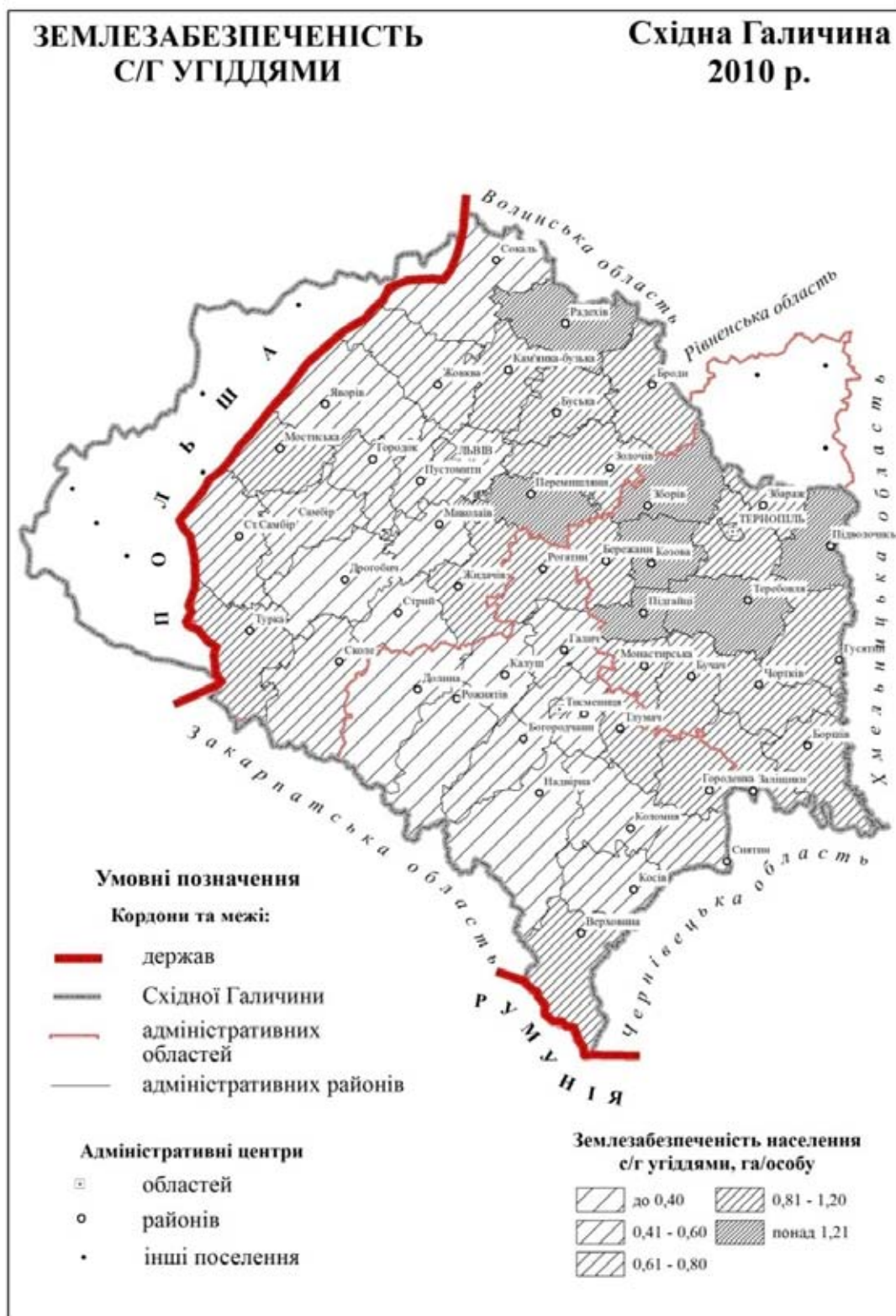

Рис. 2. Землезабезпеченість населення Східної Галичини сільськогосподарськими угіддями у розрізі адміністративних районів у 2010 р.

Таблиця 4

Землезабезпеченість населення сільськогосподарськими угіддями станом на 1.01.2010 р. [6, 7]*

№	Адміністративно-територіальна одиниця	га/ос.	№	Адміністративно-територіальна одиниця	га/ос.	№	Адміністративно-територіальна одиниця	га/ос.
1	Бродівський	1,10	18	Стрийський	0,36	35	Тлумацький	0,96
2	Буський	1,18	19	Турківський	0,86	36	м. Ів.-Франківськ	0,02
3	Городоцький	0,78	20	Яворівський	0,55	37	Бережанський	0,86
4	Дрогобицький	0,27	21	м. Львів	0,002	38	Борщівський	1,00
5	Жидачівський	0,90	22	Богородчанський	0,46	39	Бучацький	0,95
6	Жовківський	0,79	23	Верховинський	1,07	40	Гусятинський	1,17
7	Золочівський	1,04	24	Галицький	0,79	41	Заліщицький	0,97
8	Кам'яно-Бузький	1,00	25	Городенківський	1,03	42	Збарзький	1,20
9	Миколаївський	0,44	26	Долинський	0,39	43	Зборівський	1,67
10	Мостиський	1,04	27	Калуський	0,32	44	Козівський	1,44
11	Перемишлянський	1,32	28	Коломийський	0,42	45	Монастирський	1,10
12	Пустомитівський	0,62	29	Косівський	0,44	46	Підволочиський	1,61
13	Радехівський	1,47	30	Надвірнянський	0,33	47	Підгаєцький	1,68
14	Самбірський	0,68	31	Рогатинський	1,17	48	Теребовлянський	1,36
15	Сколівський	0,76	32	Рожнятівський	0,39	49	Тернопільський	0,99
16	Сокальський	0,58	33	Снятинський	0,70	50	Чортківський	0,88
17	Старосамбірський	0,76	34	Тисменицький	0,49	51	м. Тернопіль	0,01

Висновки. Проаналізовано історичні умови розвитку земельних відносин у Східній Галичині дозволяє зробити висновок про те, що на кожному етапі розвитку регіону застосовувалися різноманітні правові та господарські методи щодо регулювання земельних відносин. Більшість із них спрямовувалися на забезпечення комфортного життя панівних верств населення: шляхти, поміщиків, магнатів, які в свою чергу примножували власні здобутки, нехтуючи загальносуспільними інтересами.

Проте, зазначимо і позитивні риси: по-перше, зацікавленість землевласників у раціональному та найпродуктивнішому використанні земельних ресурсів;

по-друге, зосередженість значних площ угідь у незначній кількості землевласників. Тобто, саме той поділ певною мірою є виправдано раціональним щодо використання земель. Крім того, проводячи паралелі реформуванням земельних відносин у 90-і роки XIX та XX століть, внаслідок поділу дрібних землевласників та майже цілковитої ліквідації великих землеволодінь можна прослідкувати загальну тенденцію, щодо вивільнення земель. Внаслідок цього відбулися позитивні зміни, що стосувалися зростання найдрібнішої верстви – селянських землевласників та формування власне ринку земель.

Література

1. Грушевський М.С. Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М.С. Грушевський. – К., 1991. – 560 с.
2. Будзинський В. Хлопська посілість / В'ячеслав Будзинський. – Львів: Друкарня нар. Ст. Манецького, 1991. – 194 с.
3. Костецька Я.І. До історії земельних відносин і земельних реформ в Україні / Я.І. Костецька // Вільний аграрник. – 1996. – № 1. – С. 136-142.
4. Малік М.Й. Розвиток сільського господарства в регіоні Карпат : монографія / М.Й. Малік, С.І. Белей. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 248 с.
5. Муравйов А.В. Историческая география эпохи феодализма / А.В. Муравйов, В.В. Самаркин. – М.: Просвещение. – 1973. – 143 с.
6. Облікова картка Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей, від 1.01.2010 р. – офіційний веб-сайт Верховної Ради України: <http://gska2.rada.gov.ua/pls/z7502/A005?rdat1=16.11.2011&rf7571=13163>.
7. Розподіл земель між власниками землі та землекористувачами по формах власності (станом на 1.01.2010 року): форма 6-зем. Державної звітності / Головне управління земельних ресурсів у Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2010. – 480 с.
8. Сухий П.О. Історія розвитку земельних відносин у Західній Україні / П.О. Сухий, К.В. Дарчук. // Історія української географії: Всеукр. наук.-теорет. часопис. – Тернопіль, 2011. – Вип. 23. – С. 78-82.
9. Третяк А.М. Історія земельних відносин та землеустрою : навч. посібник / А.М. Третяк. – К.: Аграрна наука, 2002. – 208 с.

Стаття надійшла 3.03.2012 р.

УДК 911.52:550.424(477.85)

Клавдія Кілінська

РЕТРОСПЕКТИВНА ХАРАКТЕРИСТИКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ РІЗНОМАНІТНОСТІ КАРПАТО-ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

У публікації прослідковано економічні, політичні, суспільні аспекти розвитку сільсько-господарського природокористування на території Карпато-Подільського регіону, виявлені історично сформовані види сільськогосподарського природокористування та передумови розвитку сільського господарства.

Ключові слова: сільськогосподарське природокористування, сільське господарство, сільськогосподарські угіддя, аграрний сектор, ф'ючерні угоди.

Klavdiya Kilins'ka. Retrospective characteristic of agricultural diversity in the Carpathian-Podill'ya region of Ukraine. *In this article we analyze the economic, political and social aspects of development of agricultural uses of natural resources in the Carpathian-Podill'ya region. We identify historically established types of agricultural uses of natural resources and preconditions for the development of agriculture.*

Key words: agricultural use of natural resources, agriculture, agricultural land, agricultural sector, futures agreements.

Вступ. Перші примітивні сільськогосподарські угіддя – ядра землеробського типу – почали формуватися 7 – 10 тис. років тому. Характерним для них було чергування землеробських (ріллі), пасовищних (часом з чагарниками) угідь, що розділялися поселенськими комплексами, присадибними ділянками, садами. Сільськогосподарські угіддя існували на основі підсічно-вогневого обробітку і первинно приурочувалися до річкових долин. Із появою тяглових тварин і використанням металевих наконечників людина поширила орні землі на вододілі. Як результат – у лісостеповій зоні різко зменшилася залісненість. Підсічно-вогневе землеробство стало однією з найстійкіших землеробських систем. У перші два-три роки, після спалювання попередньо підрубаної деревно-чагарникової і трав'яної рослинності, прослідковувалася висока продуктивність орних земель. Після трьох років експлуатації, при відсутності внесення добрив, рілля використовувалася (в кращому випадку) як сіножаті та пасовища, чи (в гіршому) ставала закинутими землями, часом заростала лісом. При підсічно-вогневному та перелоговому землеробстві закинуті землі слугували пасовищами.

Пасовища із сіножатями формувалися одночасно з орними землями. Їх появі передували штучні пожежі. Водночас розчищалися і розорювалися нові землі. При значних площах ріллі і щільності населення заліснених територій залишалося дуже мало: до відновного типу за допомогою дрібнолісся вони поверталися тільки через 20 – 40 років.

У другій половині XIX – на початку XX століття сільськогосподарське природокористування значно активізувалося завдяки розвитку торгівельних шляхів, ринкової системи, конкуренції, натуральних і гро-

шових податків. Зрозуміти історичні засади виникнення і формування сільськогосподарської просторової ситуації у Карпато-Подільському регіоні України дозволяє ретроспективний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Подільська губернія у 1850 – 1890-х роках серед інших губерній Правобережної України традиційно посідала перше місце за загальним обсягом збору зернових культур, які складали основу економіки регіону [1]. В цей час вперше запроваджується використання мінеральних добрив (фосфорних) і нових методів обробітку ґрунту (глибока оранка плугом, сівба сівалками), що призвело до збільшення (пересічно на 20-30 пудів) збору озимої пшениці та озимого жита [4]. Диференціація процесів сільськогосподарського природокористування у господарствах регіону чітко простежується, починаючи з 60-х років XIX ст.: у поміщицьких господарствах постійно зростає збір зернових культур; у селянських через відсутність робочої сили та засобів праці урожайність була низькою. Не зважаючи на такий стан справ, більша частина вирощуваного врожаю надходила у продаж. Цьому сприяло географічне положення території, зокрема близькість до чорноморських портів, наявність судноплавних річок, будівництво залізниць як відносно дешевого засобу транспортування хліба тощо. В аграрному виробництві було зайнято близько половини населення, що проживало на території Подільської височинної області [2]. Однак формування та укрупнення маєтків, виникнення заводів, знецінення праці окремих селян і перехід їх на роботу до власників заводів і фабрик частково призупинили інтенсивне використання сільсько-господарських угідь.

Вирощування і переробка цукрових буряків

стали другою складовою економіки подільських земель. Завдяки сприятливим природним (клімат, ґрунти) та економічним (прийняття урядом пільгової політики щодо власників цукрових заводів) умовам наприкінці XIX ст. з території Подільської височини експортуються до Російської імперії та Західної Європи цукор і його сировина. В цей час відбувається перша хвиля міграції з Північної України та Росії на подільські землі.

Одним із чинників відродження сільськогосподарського природокористування у XIX ст. стає купівля та продаж маєтків і земельних ділянок за “ф’ючерними” угодами – своєрідними формами кредитування. Рівень технічного оснащення залишався низьким: основним знаряддям праці й надалі був плуг, видом обробітку землі – парова оранка [9].

Третьою складовою господарства території Подільської височинної області було вирощування картоплі. В кінці 60-х років XIX ст. її в регіоні збирали по 482 тис. четвертин [5].

Окремої уваги заслуговує садівництво. Сади набули статусу не тільки як присадибні ділянки селян, але й як окремий вид сільськогосподарського природокористування. Найкраще садівництво розвивалося в Літинському, Ямпільському, Могилівському, Ушицькому, Кам’янецькому повітах. Основними плодовими деревами були сливи-угорки і груші-глеки. У Могилівському та Ямпільському повітах розвивалося також виноградарство. У 1911 р. площа виноградників складала близько 1 170 десятин [5].

Ринкові стосунки, насамперед, передача у власність землі селянам, інтенсифікували щорічне використання землі під вирощування переважно однієї культури, що погіршило природні властивості біоти. У зв’язку з такою ситуацією господарства Подільської губернії переходять на трипільну і багатопільну системи використання земельних ресурсів. Відповідно до цього зростає актуальність покращення природних умов меліоративними заходами, зокрема внесення фосфоритного борошна, томасшлаків, натрієвої селітри тощо. В цей час організовуються Земські експедиції, що займаються вивченням природних умов і господарської діяльності людини. Нові форми господарювання призвели до створення комітетів у земельних і лісових справах, губернських і повітових землепорядних комісій, що слідкували за відродженням селянського господарства, площами землеволодіння, покращенням побутових умов селян. Цьому сприяла Столипінська аграрна реформа. Так з 1910 по 1914 роки 48 % селян стали власниками землі. Цей показник був найвищим серед українських губерній [7].

Аграрний сектор в регіоні Українських Карпат, як і на території Подільської височинної області, залежав від розвитку дрібних селянських господарств і великих поміщицьких землеволодінь. За даними перепису сільських господарств, що проводився після Першої світової війни, на Галичині питома вага селянських господарств із площею до 2 га землі складала 54,1 %, 2-5 га – 33 %, 5-20 га – 12,1 %, 20-50 га – 0,4 %, 50-100 га – 0,1 % і більше 100 га – 0,3 %.

Хоча загальна частка поміщицьких господарств була невеликою, однак вони складали 52 % всіх угідь регіону [10]. Власне це пояснює їх стійкість в умовах тривалого процесу поляризації господарств. На території сучасної Чернівецької області безземельні селяни складали 17,2 % (для порівняння: на території Львівської області – 15,7 %); із земельною площею до 2 га – 53,2 %, від 2 до 5 га – 25,6 %, 5 га – 4,0 %.

Краєм бідності і голоду називали територію Закарпатської низовини, де 80 % населення займалося сільським господарством. Із них 90 % були безземельними (чи малоземельними), майже 80 % орних земель належали знаті, що призвело до розвитку безробіття. За офіційними даними у 1928 р. тільки на Галичині кількість безробітних становила 10,9 тис. осіб, у 1929 р. – 16,8, у 1933 р. – 21,1, у 1934 р. – 34,0, у 1936 р. – 38,0, у 1937 р. – 41,2 тис. осіб [3].

Докорінним чином ситуація почала змінюватися в кінці 40-х років XX століття. В цей час відбуваються суспільно-економічні процеси, що покращили життя населення гірських територій (конфіскація поміщицьких і монастирських земель, націоналізація банківських цінностей, передача фабрик, заводів, рудників, залізниць тощо). Особливо інтенсивно спостерігаються корінні зміни в сільському господарстві. Їх початковий етап означився розподілом державних земель серед безземельного і малоземельного населення. Але Друга світова війна знову “відкинула” населення на далекі невітні позиції. Втрати, що були завдані господарствам регіону, становили: для Львівської області – 100 млн. крб. (у цінах 1941 р.), Івано-Франківської – 25 млн., Чернівецької – 39 млн. крб.

Зміна виробничих сил у сільському господарстві припадає на початок другої половини XX століття. В цей час створюються колективні господарства: в 1959 р. у Закарпатській області на один колгосп припадало 408, у Львівській – 309, Івано-Франківській – 336, Чернівецькій – 567 селянських дворів.

Збільшуються площі сільськогосподарських угідь. У Львівській області в 50-ті роки загальна кількість сільськогосподарських угідь збільшилася на 50 %, в Івано-Франківській – на 80 %. Дуже швидко ручна праця замінюється машинною (табл. 1), рівень механізації сільського господарства зростає на 50-60 %. Поряд із цим, збільшується парк зернових комбайнів, докорінно змінюється структура сільського господарських угідь, зростає частка технічних культур. Колгоспи і радгоспи використовують колісні трактори на гумових шинах низького тиску, які менше розрихлюють ґрунт, на 15-20 % мають вищий коефіцієнт корисної дії і є всюдихідними (рис. 1).

Процес механізації сільського господарства залежав від багатьох причин, в тому числі від виробничої спеціалізації колгоспів, наявності кваліфікованих кадрів і робочої сили, тому розвивався неоднаково. Зростала частка технічних (цукрові буряки, льон-довгунець, тютюн) і кормових культур за рахунок зменшення посівів малопродуктивних вівса, ячменю, жита і загалом зниження частки посівів зернових.

Таблиця 1

Рівень механізації основних видів сільськогосподарських робіт
у колгоспах Карпатського регіону в 1954 і 1957 рр., % [8, с. 324-327]

№ з/п	Види робіт	Області							
		Закарпатська		Львівська		Івано-Франківська		Чернівецька	
		1954	1959	1954	1959	1954	1959	1954	1959
1.	Оранка пару	50	100	100	100	81,4	100	100	100
2.	Оранка зябу	96,8	98	96,9	99	98	99	98,8	99,6
3.	Посіви озимих	70,2	93	85,8	100	97,1	99	95,2	99,6
4.	Посіви зернових	71,0	86	83,8	100	84,7	93	92,9	87
5.	Збір зернових	4	2	49	50	39	28	38	54
6.	Збір цукрових буряків	–	–	0,7	9	10	24	10	57
7.	Збір картоплі	2	5	2	5	6	15	7	25
8.	Збір сіна	3	7	5	17	5	5	25	51
9.	Силосування	69	90	39	75	45	90	55	80

У 60-х рр. ХХ ст. майже втричі збільшилася площа кормових культур, зросла врожайність зернових культур. Якщо у 1940 р. їх врожайність у Закарпатській області становила 9 ц/га, то в 1970 р. – 27 ц/га, в Івано-

Франківській області за цей період показники зросли з 11,2 до 20,0 ц/га, у Львівській – з 10,9 до 19,7 ц/га, а у Чернівецькій – з 10,1 до 24,0 ц/га.

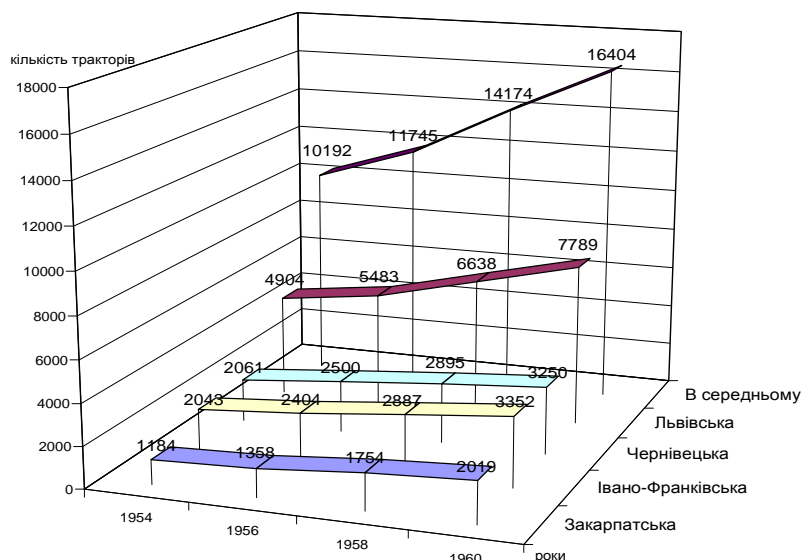

Рис. 1. Зміна парку тракторів у сільському господарстві областей Карпатського регіону в 1954 – 1960 рр., штук [8, с. 320]

В Українських Карпатах набагато пізніше, ніж на території Подільської височинної області започатковується перша хвиля пасовищного використання, яке з 1954 по 1995 рр. базувалося на освоєнні переважно закинутих земель. Максимального розвитку пасовищне господарство набуло в 70-80-х роках, а його послаблення (через соціально-економічні умови) припало на 90-і роки.

Незважаючи на всю деструктивність пасовищного використання земель, не можна не відзначити і його позитивні моменти, зокрема, нагромадження

органічної речовини, яка в літній час мінералізується і завдяки витоптуванню худобою транспортується у ґрунт. Однак тисячолітня практика використання території під пасовища перетворила гірські та передгірські ландшафти у своєрідний пасовищний ландшафт із порушеними природними механізмами стійкості, що постійно балансує між степовими і лісовими асоціаційними комплексами. Причому знищення рослинного покриву пов'язується з антропогенною діяльністю, а формування степових комплексів – із денудаційними процесами.

Література

1. Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К.: Національна Академія Наук України, 1998. – 334 с.
2. Высоцкий Г.Н. Ергеня. Культурно-фитологический очерк. – Пг., 1915. – С. 10.

3. Експериментальне обґрунтування гігієнічних регламентів використання в сільському господарстві комплексного мінерального добрива каїніту природного / Н.В. Анциферова, М.І. Мізюк, Л.Г. Савицька, С.І. Галаган, Л.І. Хананасва // Дослідження передкризових екологічних ситуацій в Україні. (Зб. наук. праць). – К.: Манускрипт. – 1994. – С. 79-83.
4. Городецкий С. Что дает и что может дать полеводство Подольской губернии // Экономическая жизнь Подольи. – 1914. – № 6. – С. 9-11.
5. Кругляк Б.А. Промисловий монополізм і внутрішня торгівля на Україні // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 62-69.
6. Маринич О.М. Природокористування // Географічна енциклопедія України. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана”, 1993. – Том 3. – С. 90.
7. Матисякевич З.М., Лановик Б.Д., Матейко Р.М. Історія господарства: Україна і світ. – К.: Вища школа. – 1995. – 480 с.
8. Народне господарство Української РСР у 1959 р. – К.: Статистика. – 1959. – С. 320.
9. Теличук П.П. Про поміщицьке господарство України на початку ХХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки. – 1974. – № 8. – С. 55-59.
10. Украинские Карпаты. Природа / Ред. коллегия: М.А. Голубец, М.Т. Гончар, В.И. Комендар, В.А. Кучерявый, Я.П. Одинак. – К.: Наукова думка, 1988. – 207 с.

Стаття надійшла 19.03.2012 р.

УДК 332.135

Оксана Рунців-Корольук

ДОЦІЛЬНІСТЬ ФОРМУВАННЯ КЛАСТЕРУ МЕДИЧНО-ОЗДОРОВЧОГО ТУРИЗМУ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ПРИДНІСТЕР'Я

В статті проаналізовано передумови організації такої форми регіонального розвитку, як кластер. Особливу увагу приділено проблемі формування кластеру медично-оздоровчого туризму на території Тернопільського Придністер'я у зв'язку із значним економічним та синергетичним ефектом, що може зумовити його поява та налагоджене функціонування, в тому числі й у масштабах України.

Ключові слова: кластер, медично-оздоровчий туризм, Тернопільська область.

Oksana Runtsiv-Korolyuk. The expediency of forming a cluster of medical-health tourism along the Dniester in Ternopil oblast'. The preconditions for regional development in the form of cluster formation are analyzed in this article. Particular attention is paid to the problem of medical and health tourism cluster formation on the territory along the Dniester of Ternopil oblast', due to the significant economic and synergistic effect, which can lead to its appearance and smooth operation, at both regional and national scales.

Key words: cluster, medical-health tourism, Ternopil oblast'.

Постановка проблеми. Кластерні об'єднання на сьогоднішній день є однією з найефективніших форм організації інноваційних процесів, форм регіонального розвитку, за якої на ринку конкурують вже не окремі підприємства, а цілі комплекси, які скорочують свої витрати завдяки спільній технологічній кооперації компаній. Об'єднання у кластери формують специфічний економічний простір з метою розширення сфери вільної торгівлі, вільного переміщення капіталу та людських ресурсів, а отже, виконують функції структуроутворюючих елементів глобальної системи. Проте

створення кластеру можливе за умов правильної оцінки ресурсів, що є основою для базової спеціалізації кластеру.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням проблеми кластерів в різний час займалися Вальдемар Крупа, Ясик Ольшевський, Кігнем Макела, Кшиштоф Кашуба та ін. Окремі питання стану готовності території до створення туристичного медичного кластеру в Тернопільському Придністер'ї висвітлювались у працях Ольги Заставецької, Іванни Бакушевич, Лариси Римар, Миколи Питуляка та ін. Проте додаткового вивчення

потребує питання загального аналізу феномену медично-оздоровчого туризму в депресивних регіонах з метою обґрунтування створення в них кластеру медичного туризму.

Таким чином, *метою даної статті* є висвітлення сучасного стану медичного туризму на українському ринку туристичних послуг та умов і економічної доцільності формування кластеру медичного туризму в Тернопільському Придністер'ї.

Виклад основного матеріалу. В умовах глобальної інформатизації та швидкого проникнення інноваційних технологій майже у всі сфери соціально-економічної діяльності людини виникає гостра потреба у пошуку і застосуванні нових підходів задоволення потреб людини на місцевому рівні. Підвищення конкурентоспроможності регіонів України базується на знаннях та інноваціях, тому необхідно, в першу чергу, створити локальні мережі обміну знаннями та технологіями або так звані “кластери інноваційної активності”.

Слово “кластер” має багато тлумачень в українській мові, але характерною ознакою його сутності є об'єднання окремих елементів у єдине ціле для виконання певної функції, або реалізації певної мети.

Економіка, що формується на основі кластерів, – це модель конкурентоздатної та інвестиційно привабливої економіки, що забезпечує високий рівень та якість життя населення. Кластери – сполучення конкуренції та співробітництва, “колективна ефективність”, “гнучка спеціалізація”; використання ефектів масштабу; частина більш широкої концепції конкурентоздатності.

Так, американський вчений Майкл Портер, фахівець в області кластерів, дає таке визначення: “Кластери – це зосередження в географічному регіоні взаємозалежних підприємств та установ у межах окремої області”. Далі М. Портер доповнює визначення тим, що кластери охоплюють значну кількість різного роду підприємницьких структур, важливих для конкурентної боротьби, а саме: постачальників спеціального оснащення, нових технологій, послуг, інфраструктури, сировини, додаткових продуктів тощо. Крім того, “...багато кластерів включають органи влади та інші установи – такі, як університети, центри стандартизації, торговельні асоціації, які забезпечують утворення, спеціалізоване перенавчання, інформацію, дослідження та технічну підтримку” [2, с. 26].

Кластери зазвичай розміщуються в регіонах, а іноді – в окремому місті. Розенфельд підкреслює, що кластери повинні мати активні канали для бізнес-транзакцій, діалогу та комунікацій.

Кластер – це локалізована територіально-виробнича форма інтеграції взаємодіючих суб'єктів господарювання, банківського, приватного сектору, освітніх закладів, органів влади та суміжних, допоміжних, конструкторських, інноваційних підприємств/організацій, об'єктів інфраструктури, що характеризується виробництвом конкурентоздат-

них товарів або послуг, наявністю погодженої стратегії розвитку, спрямованої на реалізацію інтересів кожного з учасників і території локалізації кластера, на якій вона перебуває, і що має істотне соціально-економічне значення для регіону.

Позитивні ефекти кластерної взаємодії: зростання продуктивності; підвищена чутливість до можливостей інновації та високої спеціалізації; розширений доступ до ринків збуту, спеціалізованих постачальників, послуг, кваліфікованої робочої сили, технологічних знань; підвищений рівень формування нових підприємств; більша гнучкість та ефект великого масштабу; спільна діяльність; колективна ефективність.

Можливі труднощі: недоліки фізичної інфраструктури; нестача доступного капіталу; слабка структура технологічних інститутів; регіональна ізолюваність і замкнутість; недолік кваліфікованої робочої сили; труднощі для постачальників “нижнього” рівня; “несвоєчасні” кластери можуть бути неконкурентоспроможні.

Для вирівнювання просторових диспропорцій у депресивних регіонах (яким є Тернопільська область), пріоритетне значення мають ті види діяльності, які можуть виробляти або надавати Інноваційно-орієнтовані товари та послуги, тобто такі, які, по-перше, відповідають міжнародним стандартам якості та задовольняють найбільш технологічні, економічні, інформаційно-комунікаційні потреби корпоративних споживачів та індивідуальних підприємств, по-друге, забезпечують побутові потреби бізнесу та місцевих жителів, і по-третє, можуть стати найбільш привабливою і доступною конкурентною перевагою для залучення іноземних інвесторів, ділових партнерів, гостей, туристів [1].

З огляду на це, медичний туризм є класично інноваційною сферою розвитку міжнародного туризму, в той час, коли у світовій практиці, на перший план виходить володіння якісно новим видом ресурсів, а саме інформацією, інноваціями та інтелектом.

Під медичним туризмом розуміють практику надання медичних послуг за межами країни проживання, що дозволяє поєднувати відпочинок за кордоном з отриманням висококваліфікованої медичної допомоги.

Розрізняють два основні потоки медичного туризму, причини появи яких зовсім різні. Перший – це виїзд на лікування пацієнтів з багатих і економічно розвинених країн у треті країни. Другий – це виїзд з відносно бідніших країн (наприклад, з країн колишнього Радянського Союзу) з невисоким рівнем медичної допомоги в країни з високим рівнем розвитку медичної допомоги.

Перший потік породжений високими цінами на медичні послуги в ряді країн (у першу чергу це стосується США). У цьому сегменті лідерами медичного туризму є південноамериканські й азійські країни. За прогнозами асоціації Deloitte

Center for Health Solutions із США, кількість американців, які планують поїхати за кордон для отримання медичної допомоги в інших країнах, у 2012 році зростає до шести мільйонів. Таким чином, за підрахунками експертів, економіка країн з невисокими цінами на медичні послуги отримає близько \$ 2,1 млрд.

В Україні послуги медичного туризму стали набирати популярність 4-5 років тому. В даний час туристичні фірми розвивають три види медичного туризму: діагностичного, оздоровчого та власне лікувального характеру, кожен з яких користується незмінно високим попитом.

Небажання клієнтів лікуватися в Україні у туристичних компаніях пояснюють тим, що у вітчизняних клініках недостатньо сучасне обладнання, а за кордоном лікуватися не так вже й дорого. За даними учасників ринку, практично всі туристичні компанії України надають послугу лікування за кордоном, однак лише кілька з них спеціалізуються винятково на цьому виді бізнесу. Серед них: “Крос МедТур” (<http://cross-medtour.com>), “Медвояж” (<http://www.medvoyage.com>), “Медасіст-України” (<http://www.medassist.kiev.ua>) і “Меделіс”. Проте чотири зазначених спеціалізовані фірми покривають близько 70 % ринку, решта 30 % клієнтів все ще користуються послугами звичайних туроператорів. Новий і одночасно динамічний напрям обіцяє високу прибутковість, а тому щойно відкриті фірми поспішають заявити про роботу зі 100 або 200 клініками за кордоном, що часто є перебільшенням.

Крім туристичних фірм, на ринку медичного туризму існує також невеликий сегмент ринку, представлений українськими медичними клініками (типу “Євролаб”), які пропонують організацію лікування за кордоном як додаткову послугу. Іноземні клініки часто самі виходять на український ринок з пропозицією своїх послуг. Це можуть бути як багатопрофільні лікувально-профілактичні установи (Центральна клініка м. Аугсбург, <http://www.klinikum-augsburg.com.ua>), так і спеціалізовані (Урологічна німецька клініка, <http://med-visit.com>).

Особливо активними в просуванні своїх послуг є клініки з півдня Німеччини. Прикладом іноземних немедичних фірм-посередників, які мають свого представника або посередника в Україні, може слугувати компанія Bavaria Med Service GmbH (<http://bavarmed.com>).

Який тип установ у галузі медичного туризму виявиться домінуючим у майбутньому і який вплив він зробить на потреби і переваги наших громадян, а також на страхові схеми, запропоновані українськими та зарубіжними страховиками, сьогодні важко сказати.

Часто медичний туризм ототожнюють з оздоровчим. Проте ці поняття не ідентичні. На відмінності між оздоровчим та медичним туризмом вказує у своїх дослідженнях Хелен Косбурн (табл. 1).

Оздоровчий туризм передбачає подорожі і

відвідування курортів та інших закладів, що пропонують в основному оздоровчі послуги, які включають широкий спектр – від терапевтичних до різноманітних фітнес- та релакс-програм [5, с. 83]. Ознаки оздоровчого туризму: перебування за межами дому, оздоровлення як найважливіший мотив подорожі, відпочинок у спеціально організованих умовах [7, с. 274]. Водночас медичний туризм передбачає першочергово отримання медичної допомоги для подолання цілком визначеної конкретної проблеми зі здоров'ям. У такому контексті він тісно інтегрований з системою медичних закладів. А оздоровчий туризм орієнтується на рекреаційно-туристичну інфраструктуру.

Отже, головною ознакою медичного туризму є бажання отримати неекстрене лікування гострих та хронічних захворювань, або проведення медичних маніпуляцій [4]. Підстав для лікування за кордоном чимало, серед яких: висока якість лікування, наявність найсучасніших технологій та застосування передових методів, які ще не використовуються у вітчизняній медицині, нижча вартість послуг, прагнення конфіденційності та бажання отримати нелегальний у своїй країні вид лікування [6].

Споживач медичної послуги, перетинаючи кордон іншої держави, занурюється в її природне, культурне, духовне середовище. Отже, у цьому сенсі такий пацієнт є повноцінним туристом. Як правило, не йдеться про виняткові ситуації, коли залучається реанімаційний супровід (для таких випадків Прем Джагасі вважає за доречний термін “медична евакуація”).

90% громадян ЄС отримують лікування в своїх країнах, проте 53% схильні до використання медичних послуг інших країн [5]. Щороку чисельність медичних туристів у Європі зростає завдяки таким причинам, як комерціалізація охорони здоров'я та територіальна диференціація цін.

У результаті впливу вказаних факторів, сформувалися кластери медичного туризму, за якими закріпилася певна спеціалізація. На основі дослідження Інтернет-джерел Reva Health Network, Placid Way визначимо найбільші [3], [5].

Україна, Росія, Білорусь, Молдова поки що мало інтегровані у процес розвитку медичного туризму. Хоча їхні наукові медичні школи мають всесвітньо визнані досягнення (Україна – у нейрохірургії, трансплантології, Білорусь – в дитячій онкології, Росія – у нейрохірургії та офтальмології). Певний поступ є у розвитку стоматологічного туризму у регіоні.

Проблема полягає в тому, що в Україні практично відсутня збалансована система державної фінансової підтримки розвитку регіональних туристичних центрів, порушені основи взаємодії різних регіонів у створенні і просуванні на міжнародний ринок комплексних українських туристичних продуктів і послуг. Разом з тим кожен регіон володіє значними туристичними ресурсами, унікальністю та істотною привабливістю яких створює

передумови для формування конкурентоздатного внутрішньорегіональних і міжрегіональних інноваційно-орієнтованих туристичних продуктів та послуг.

Різноманіття природних, кліматичних, ресурсних, історичних умов, що сприяють формуванню туризму в Дністровському каньйоні, у поєднанні з інноваційними технологіями лікування та оздоровлення можуть стати основою для створення нових рекреаційних зон оздоровчо-лікувального та туристичного призначення на зазначеній території.

У зв'язку з вище вказаним, заслуговує на більш детальне вивчення питання організації медично-оздоровчого та соціально-оздоровчого туризму в межах Дністровського каньйону для лікування, діагностування та оздоровлення за межами країни проживання іноземного та україн-

ського пацієнта. Відмінною особливістю цього напрямку є можливість поєднати відпочинок з отриманням висококваліфікованої допомоги в медичних, соціальних та оздоровчих центрах, які можуть сформуватись на базі туристичних, на території придністровських районів Тернопільської області. Іноземні туристи отримують можливість користуватися оздоровчо-лікувальними послугами, які на їх батьківщині є або відсутні, або менш якісні, або порівняно дорожчі. Вартість медичних послуг, що у різних країнах сильно відрізняється, спонукає людей часто виїжджати за межі своєї країни для уточнення діагнозу хвороби та, власне, лікування. Прикладом такого лікування можуть бути стоматологічні послуги, вартість яких значно менша в Україні, ніж в європейських державах.

Таблиця 1.

Зміст оздоровчого та медичного туризму [4]

	Оздоровчий туризм		Медичний туризм
	Велнес-туризм	Терапевтичний туризм	
Клієнти	Зацікавлені у здоровому відпочинку та отриманні послуг для загального покращення самопочуття	Хронічно хворі та ті, хто прагне оптимізувати здоров'я	Особи з гострими і хронічними захворюваннями
Потреби	Велнес-промоції	Комплементарна (доповнююча) і альтернативна медицина	Традиційна медицина
Послуги	Релаксація, медитація, масаж, спа-послуги, натуропатія, йога, тай-ші, пілатес, фітнес і коучинг, контроль ваги, стрес-контроль, консультації та навчання, здорове харчування і приготування їжі, перебування в умовах дикої природи, екотуризм, духовні практики та культурні заходи, косметичні процедури	Альтернативна терапія, гомеопатія, фізіотерапія, рейкі, хіропрактика, акупунктура і рефлексотерапія, лікувальний масаж, водні процедури, остеологія, програми по зниженню ваги, фітнес-консультування, професійна терапія, реабілітація	Хірургія та хірургічна допомога (загальна, ортопедична, нейрохірургія, кардіохірургія, косметична хірургія, трансплантація та ін.), стоматологічні процедури, діагностика, пластична хірургія, лікування безпліддя, хіміотерапія і лікування раку, діаліз, стаціонарне лікування, лікарські консультації, лікування та медична допомога
Засоби	Вітаміни, натуральні і рослинні продукти		Медикаменти
Заклади	Спа/Курорти/Велнес-готелі	Клініки	Лікарні
Провайдери	Терапевти і представники суміжних професій, пов'язаних зі сферою здоров'я		

Окрім того, територія багата на різноманітні туристично-рекреаційні ресурси може слугувати місцем психологічної та соціальної реабілітації та оздоровлення.

Туристичний кластер Дністровського каньйону може розвиватись у рамках загальносвітових тенденцій, коли медичний туризм розвивається швидкими темпами, перетворившись в інноваційну лікувально-курортну галузь. Поширюються нові види курортів та послуг – морські та SPA-курорти (SPA-готелі), розміщені в рекреаційних зонах туристичного призначення та в історичних місцях з найсучаснішими лікувально-технологічними ба-

зами, або клініки з wellness-програмами (оздоровчими, антистресовими, косметологічними), репродуктивними, стоматологічними центрами тощо.

Ринок медичного туризму придністровських районів Тернопілля може стати масовим і популярним серед іноземних туристів, переважно з числа української діаспори та мешканців країн СНД.

Водночас новизна застосування кластерного підходу в сучасних умовах розвитку економіки, що базується на знаннях, полягає в першу чергу в оптимізації просторового розміщення та організації мережевої взаємодії потенційних членів кластеру (із

залученням учасників з більш розвинених територій сусідніх держав), в процесі формування та використання регіональних інтелектуально-інноваційних ресурсів, в мінімізації транзакційних витрат, пов'язаних з максимально швидким доступом до знань та інновацій.

Тому розробка інноваційної кластерної моделі розвитку медичного туризму на півдні Тернопільської області як складової загальнонаціональної політики кластерного розвитку індустрії туризму повинна ґрунтуватись на стратегічному аналізі інноваційно-інтелектуального потенціалу та наявного інфраструктурного забезпечення можливостей створювати та впроваджувати нові технології у сфері лікувально-оздоровчих та туристичних послуг. На сьогодні цей чинник для Тернопільської області можна віднести до сильних сторін. Підґрунтям такого висновку є розвиток в регіоні мережі навчальних закладів і науково-дослідних установ медико-соціального спрямування, продукція і послуги яких є конкурентними на ринку освітніх та інтелектуальних послуг. Існує достатньо розвинений інноваційно-інтелектуальний потенціал (винаходи, патенти, авторські свідоцтва, зразки приладів та проектні пропозиції в галузі медицини, екології, соціального обслуговування), відповідна навчальна і науково-дослідна база (Тернопільський державний медичний університет ім. І.Я. Горбачевського, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, Тернопільський інститут соціальних та інформаційних технологій, Тернопільський національний педагогічний та Тернопільський національний економічний університети), також елементи інноваційної інфраструктури (Бізнес-інкубатор Тернопільщини, Центр трансферу технологій при ТНТУ, Тернопільський обласний інформаційно-туристич-

ний краєзнавчий центр, Торгово-промислова палата).

Розвиваючи загальне поняття туристичної інфраструктури, під інноваційною інфраструктурою медико-туристичного кластеру будемо розуміти сукупність освітньо-наукових, лікувальних та оздоровчих закладів, які сконцентровано розміщуються неподалік історичних та культурних пам'яток, а також виробничих, торгових, логістичних, інформаційно-комунікаційних та інших підприємств, які створюють і реалізують послуги і супутні товари оздоровчого, спортивно-розважального, пізнавального, ділового та іншого призначення, а також організації, які здійснюють туроператорську і турагентську діяльність, надають екскурсійні послуги і послуги гідів-перекладачів.

Висновки. Таким чином, на сьогоднішній день застосування кластерного підходу в галузі туризму є необхідною умовою для підвищення ефективності інноваційного розвитку Тернопільської області, досягнення високого рівня економічного розвитку та конкурентоспроможності.

В останнє десятиріччя кластери та регіональна політика, що заснована на них, слугують найбільш успішним інструментом економічного розвитку регіонів у західних країнах. Кластерні ініціативи, що підтримують форми кооперації між підприємствами, державним сектором та інституціями (університетами, дослідницькими центрами), є рушійними силами економічного зростання та зростання зайнятості в багатьох регіонах світу, а економічний ефект від розвитку медичного туризму за оцінками міжнародних спеціалістів може досягати 20 % щорічно. В умовах економічної кризи такий напрям розвитку туризму в Дністровському каньйоні може стати додатковим важелем подолання депресивності регіону.

Література і джерела

1. Бакушев І. Досвід та перспективи впровадження інноваційних кластерів в розвиток економіки знань транскордонних регіонів України та Польщі // Вісник Інституту регіональних досліджень НАНУ. – Львів, 2007. – С. 251-264.
2. Семенова Г.А., Богма О.С. Національний кластер – новий шлях для прискорення економічного та інноваційного зростання України // Вісник економічної науки України. – 2006. – № 1(9). – С. 127-133.
3. Bayerisches Staatsministerium für Umwelt und Gesundheit. – Mode of access: <http://www.state-ofhealth.bayern.de/index.php?site=willkommen>
4. Cosburn Helen K. Health Tourism. A Continuum of Care. [Electronic resource] // Medical Tourism Magazine. – Jul 15, 2009. – Mode of access: <http://www.healthtourismmagazine.com/article>
5. Gerl R., Boscher L., Mainil T. European Competence Centers for Health & Medical Tourism. [Electronic resource] // Medical Tourism Magazine. – Oct 1, 2009. – Mode of access: <http://www.medicaltourismmag.com/issue=13>.
6. Horowitz M., Rosensweig J., Jones C. Medical Tourism: Globalization of the Healthcare Marketplace. [Electronic resource] // MedGenMed. 2007; 9(4): 33. – Mode of access: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2234298/>
7. Sport and adventure tourism / Edited by Simon Hudson. – New York, London, Oxford: The Haworth Hospitality Press, 2002. – 325 p.

Стаття надійшла 20.03.2012 р.

УДК 913:314.93(477.83)

Олеся Бегень

ПРОСТОРОВО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЗАСЕЛЕННЯ ГІРСЬКИХ РАЙОНІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізовано природно-географічні особливості розміщення населення гірських районів Львівської області та виявлено залежності між просторовим розподілом гірських поселень та їхньою висотністю і доступністю до обласного і районного центрів.

Характер орографії значною мірою визначив особливості заселення цього гірського регіону. Населення порівняно рівномірно розселене у межах Верхньодністерського низькогір'я і Стрийсько-Сянської верховини. У найбільш заселених давніх поздовжніх Турківській, Боринській і Сянській долинах густота населення сягає 180-200 осіб/км². Велика скупченість населення властива поперечним річковим долинам басейну Дністра, Стрия й Опору. Поздовжні та поперечні долини перетинаються майже перпендикулярно, визначаючи гратчасту систему розселення. Найменш заселеними є гірські території у Сколівських Бескидах, де щільність населення падає до 28-30 осіб/км².

Середня людність сільських населених пунктів становить 680 осіб. Сітка населених пунктів досить щільна – чотири-п'ять сіл на 100 км². Середня віддаль між селами становить приблизно 4 км, хоча між окремими з них вона не перевищує й декількох десятків метрів. Чисельність населення зменшується із висотою, однак інтенсивність цього процесу на різних висотних рівнях відрізняється. Водночас виявлено чіткі залежності зміни щільності проживання населення із висотою гірського поселення. Середня висота гірських населених пунктів у Львівській області становить 510,8 м. Найвище поселення розміщені у Турківському і Сколівському районах. Найвищим населеним пунктом є с. Тисовець Сколівського району (910 м). Ще 34 сільські поселення розміщені на висоті понад 700 м над р. м. Всі міські населені пункти розміщені нижче цієї висоти.

Середня відстань від гірських населених пунктів Львівщини до обласного центру становить 125,3 км. Саме гірські поселення є найвіддаленішими у Львівській області. Від окремих сіл Турківського району (здебільшого лемківських) віддалі перевищують 150-170 км. У просторовому розташуванні гірських населених пунктів досліджуваної території виявлено пряму залежність між їхньою висотою і відстанню від обласного центру. Віддалені села розміщені значно вище від ближчих до центру поселень регіону. Більшість населених пунктів тягнє до долин Дністра, Стрия, Опору та їхніх допливів, які беруть початок у вододільній частині гір. У верхів'ях цих водотоків якраз розміщені найвищі і найвіддаленіші поселення.

Ключові слова: гірське населення, міське поселення, сільське поселення, висотність, доступність.

OlesyaBehen'. Some spatial-territorial aspects of settlements in the mountain district of the L'viv oblast'. The natural-geographical characteristics of population distribution in the mountain districts of the L'viv region are analyzed and the relationships between spatial distribution of mountain settlements and their elevation and accessibility to regional and district centers are revealed.

Orography significantly defines the settlement characteristics of this mountainous area. The population is relatively evenly distributed within the Upper Dnister hills and the Stryi-Syan highland. In the most populated ancient longitudinal Turka, Borynya and Syan valleys, the population density reaches 180-200 persons/km². Big population concentrations are characteristic of transverse river valleys of the Dnister, Stryi and Opir river basins. Longitudinal and transverse valleys intersect in a perpendicular fashion, defining a latticed population pattern. The least populated are mountain areas in the Skole Beskyds, where population density falls to 28-30 persons/km².

The average population of rural settlements is 680 persons. Settlement network is relatively dense – 4-5 villages to 100 km². The average distance between villages is close to 4 km, while between some of them the distance is less than several tens of meters. Population decreases with higher elevation, but the rate of this trend at different elevations differs. Clear relationships between population density and elevation of mountain settlements are observed. The average elevation of mountain settlements in the Lviv region is 510.8 m. The highest settlements are found in the Turka and Skole districts. The highest

settlement is the village of Tysoverts' in the Skole district (910 m). Another 34 rural settlements are found above 700 m a.s.l. All urban settlements are below that level.

Average distance from the mountain settlements to their L'viv oblast' center is 125.3 km. In fact, mountain settlements are the most remote in the L'viv region. From some villages of the Turka district (settled mostly by the Lemkomountainfolk) distances exceed 150-170 km. In the spatial distribution of mountain settlements in our study area, there is a direct relationship between elevation and distance to the region center. Remote villages are located higher than the closer ones to the regional center. Most of the settlements gravitate to valleys of the Dnister, Stryi, Opir and their tributaries, whose headwaters are found at the mountain watershed. In the upper parts of these streams are found the highest and most remote settlements.

Key words: mountain settlements, rural settlement, elevation, accessibility.

Сучасна демографічна ситуація в Україні набула кризового характеру, що не дозволяє вирішувати нагальні соціально-економічні проблеми. Не минули кризові соціодемографічні явища й Карпатський регіон України, зокрема гірські райони Львівської області. Серед широкого спектру соціально-демографічних питань, варто виділити актуальні і цікаві аспекти просторово-територіального розміщення населення у цьому регіоні. **Метою** суспільно-географічного дослідження є виявлення особливостей територіального розподілу гірських поселень на прикладі Львівської області. Для цього вирішувалися такі основні завдання: 1) аналіз закономірностей розміщення населення; 2) виявлення залежностей просторового розміщення населення із висотою гірських поселень; 3) пошук зв'язків між розміщенням населення і доступністю до гірських поселень.

Розміщення населення. Система поселень Українських Карпат є складовою державної поселенської мережі. Орографічні, гідрологічні, ландшафтні та інші природно-географічні особливості гірських територій значно відрізняються від умов розселення передгірських, височинних і рівнинних районів. Площа гірських територій Львівської області становить 3,98 тис. км². Для гірських районів характерною є нижча, ніж в Україні щільність населення. Станом на 1 січня 2011 р. вона становила 41,1 осіб/км² (в Україні – 77,9, у Карпатському регіоні – 104,2).

Характер орографії значною мірою визначив певні регіональні особливості заселення цього регіону. Населення порівняно рівномірно розселене у межах Верхньодністерського низькогір'я і Стрийсько-Сянської верховини. У найбільш заселених давніх поздовжній Турківській, Боринській і Сянській долинах густота населення сягає 180–200 осіб/км². Велика скупченість населення властива поперечним річковим долинам басейну Дністра, Стрия й Ополу. Поздовжні і поперечні долини перетинаються майже перпендикулярно, визначаючи гранчасту систему розселення. Найменш заселеними є гірські території у Сколівських Бескидах, де щільність населення знижується до 28–30 осіб/км².

Ухвалення у 1995 р. Закону України “Про статус гірських населених пунктів” надало його лише для поселень шести адміністративних районів Львівської області, два з яких мають стовідсоткове гірське просторове положення. Це Сколівський і

Турківський райони. У гірських поселеннях Старосамбірського і Дрогобицького районів проживає відповідно 50,4 % і 19,9 % усіх їхніх мешканців. В свою чергу, тільки три населених пункти Самбірського району (села Воля-Блажівська, Звір і Сприня) і два населених пункти Стрийського району (села Верхня і Нижня Стинава) отримали гірський статус.

Найбільша кількість населення області проживає у Турківському (33,5 %) і Сколівському (30,1 %) районах. На ці адміністративні райони припадає практично 2/3 від усіх гірських жителів регіону. В свою чергу, у Турківському, Сколівському і Старосамбірському районах мешкає майже 90 % горян. Тоді як на жителів Стрийського і Самбірського районів припадає лише 2,1 % гірського населення. До основного документу, що визначає перелік гірських поселень, на сьогодні в межах Львівської області внесено 201 населених пунктів. Серед гірських населених пунктів виділяють три міста, п'ять селищ міського типу і 193 сіл. Згідно з результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в межах гірських територій регіону проживало 163,8 тис. осіб. Це становить 6,2 % від загальної кількості мешканців Львівщини.

Гірські райони Львівської області відносять до слабоурбанізованої території. Найбільшими населеними пунктами регіону є міста Турка (7,4 тис. осіб), Сколе (6,4) і Старий Самбір (5,6). Ці міста виконують функції районних центрів. Значно меншими є селища міського типу Верхнє Синьовидне (3,5 тис. осіб), Славське (3,2), Підбуж (2,8), Східниця (2,2) і Бориня (1,6). У міських поселеннях проживає 32,6 тис. осіб, що становить 20,5 % від усіх мешканців гірських районів. Для зручності соціодемографічного аналізу селище Східниця, яке входить до Бориславської міської ради, враховане до гірських поселень Дрогобицького району. Попри невелику чисельність населення і розміри, міста і селища виконують важливу роль місцевих центрів. За функціональними ознаками їх можна згрупувати таким чином: Турка, Сколе і Старий Самбір – адміністративні, торгівельні і агропромислові центри; Славське і Східниця – курортні, спортивні і туристичні центри; Верхнє Синьовидне, Підбуж і Бориня – агропромислові центри.

Загальний приріст міського населення гірських територій Львівської області порівняно з довоєнним періодом становив 134,6 %. Це сталося через те, що

після Другої світової війни чотири села отримали статус селищ міського типу. Водночас більшість міст й селищ втратили значну частину свого населення й на сьогодні досягли від 45,8 до 93,3 % від своєї довоєнної чисельності. Розвиток міських населених пунктів у регіоні здебільшого зумовлений вигідним транспортним положенням. З появою залізниць Львів – Сколе – Мукачево (1872 р.) і Львів – Старий Самбір – Турка – Ужгород (1904 р.) й транс карпатських автошляхів міста і селища стають центрами промисловості, торгівлі й рекреації. Нафтовидобування і лікувальні води стали основою розвитку селища Східниця.

Міське населення у соціально-професійному відношенні складають переважно працівники місцевих підприємств промисловості, транспорту, зв'язку, сфери обслуговування, освіти, охорони здоров'я, службовців державних органів управління. Велику частину зайнятих складають маятникові мігранти з навколишніх сіл. Порівняно з сільськими жителями вони отримують ширший спектр побутових і соціальних послуг. Середовище проживання жителів окраїнних частин міст і селищ наближене до сільського. Це зумовлює повільніший ритм соціокультурного життя та стримує процес урбанізації. За характером забудови тільки центральні частини міст і селищ мають справжній міський вигляд із багатоквартирними будинками, мережею підприємств сфери обслуговування, культовими спорудами, ринками, парками, асфальтовими дорогами тощо.

Основним типом поселень досліджуваного регіону є села. Мережа сільських населених пунктів відображена на рисунку 1. Більшість сіл має малу кількість жителів (до 1 000 осіб). Лише шість сільських поселень (3,1 %) мають понад 2 000 мешканців й відносяться до великих. Найбільшим селом регіону є Стрілки Старосамбірського району (2 375 осіб). Ще у 37-ми гірських селах (19,3 %) налічується понад 1 000 жителів. Є такі малі села, чисельність населення, яких не перевищує 50-60 осіб (Гута, Івашківці і Біньова).

Середня людність сільських населених пунктів становить 680 осіб, що на 140 осіб більше, ніж загалом в Україні. Сітка населених пунктів досить щільна – чотири-п'ять сіл на 100 км². Середня віддаль між селами становить приблизно 4 км, хоча між окремими з них вона не перевищує й декількох десятків метрів. У межах Стрийсько-Сянської верховини села ланцюгової форми часто непомітно переходять одне в одне, що зумовлюється щільною забудовою вздовж річкових долин.

Особливістю мережі гірських населених пунктів є те, що вона на 77,5 % складається з найменших, дуже малих і малих сіл. За кількістю домінують сільські поселення із чисельністю від 200 до 1000 жителів. Щодо розподілу населення, то більшість населення (77,3 %) живе у малих і середніх селах.

Сільська поселенська життєдіяльність відображає просторово-часову організацію життя горян. Їй властиві риси традиційності, які виявляються у формі й способі забудови сіл, особливостях

архітектури, розташуванні і структурі сільськогосподарських і лісових угідь. Сільський спосіб життя лежить в основі бойківської і лемківської етнографічної самотності. Якісно однорідне господарство створило адекватні йому форми розселення, які обумовлюються характером місцевості [3]. У регіоні переважає землеробський уклад господарства, тому поселення є здебільшого компактними. Характерною рисою великої кількості гірських сіл є відсутність спеціально виділеного й вираженого центру. Роль такого центру виконує церква або будинок громадського управління.

Для гірських територій Львівщини характерні два типи сільських поселень: село і присілок. Село є основним традиційним типом населених пунктів, яке історично склалося як об'єднання індивідуальних селянських господарств. Трудова діяльність більшості його мешканців пов'язана з сільським господарством. Як певна цілісна система, воно включає декілька елементів: селянські садиби, освітні, виробничо-побутові і культурні об'єкти [2].

Висотність гірських поселень. Одним із основних критеріїв віднесення того чи іншого населеного пункту до гірського вважають висоту його розміщення над рівнем моря, яка має перевищувати 400 м [1]. Цей критерій зрозумілий й повинен однозначно трактуватися у процесі надання статусу гірського поселення. Поряд з цим, сьогодні 21 гірський населений пункт у Львівській області розміщено нижче цієї межі. Це становить 10,71 % від загальної кількості гірських поселень. Найнижче розміщено с. Кобло Старосамбірського району. Середня висота його місцезонації складає лише 334 м. Чотири села цього ж району (Кобло, Созань, Поляна (Тарнавської сільської ради) і Рожеве) повністю знаходяться за межами Крайового бескидського низькогір'я та є передгірськими поселеннями. Зважаючи видовжену й хутірну планувальну систему розселення, визначення висоти кожного будинку й кількості в них жителів є надзвичайно складним завданням. А звідси виникає неоднозначність у трактуванні гірських населених пунктів. На жаль, аналіз особливостей просторової структури поселень із середніми висотами нижче 400 м над рівнем моря за допомогою топографічних карт масштабу 1 : 25 000 у більшості випадків (61,9 %) не підтвердив достовірність розміщення третини їхньої площі на передбаченій законодавством висоті.

Зрозуміло, що поряд з критерієм абсолютної висоти розташування гірських населених пунктів, враховуються й додаткові природні показники, згідно з якими місцевість зачисляють до гірської (розчленованість форм рельєфу, прояв небезпечних екзогенних процесів, несприятливість кліматичних умов тощо). Однак, сумніви щодо коректності їхнього виділення залишаються. Такі сумніви підтверджуються тим, що до переліку гірських населених пунктів не віднесено три поселення Самбірського району (Воля-Блажівська, Звір і Сприня), що розміщені в межах Крайового бескидського низькогір'я на висотах понад 400 м й відповідають іншим законодавчим критеріям.

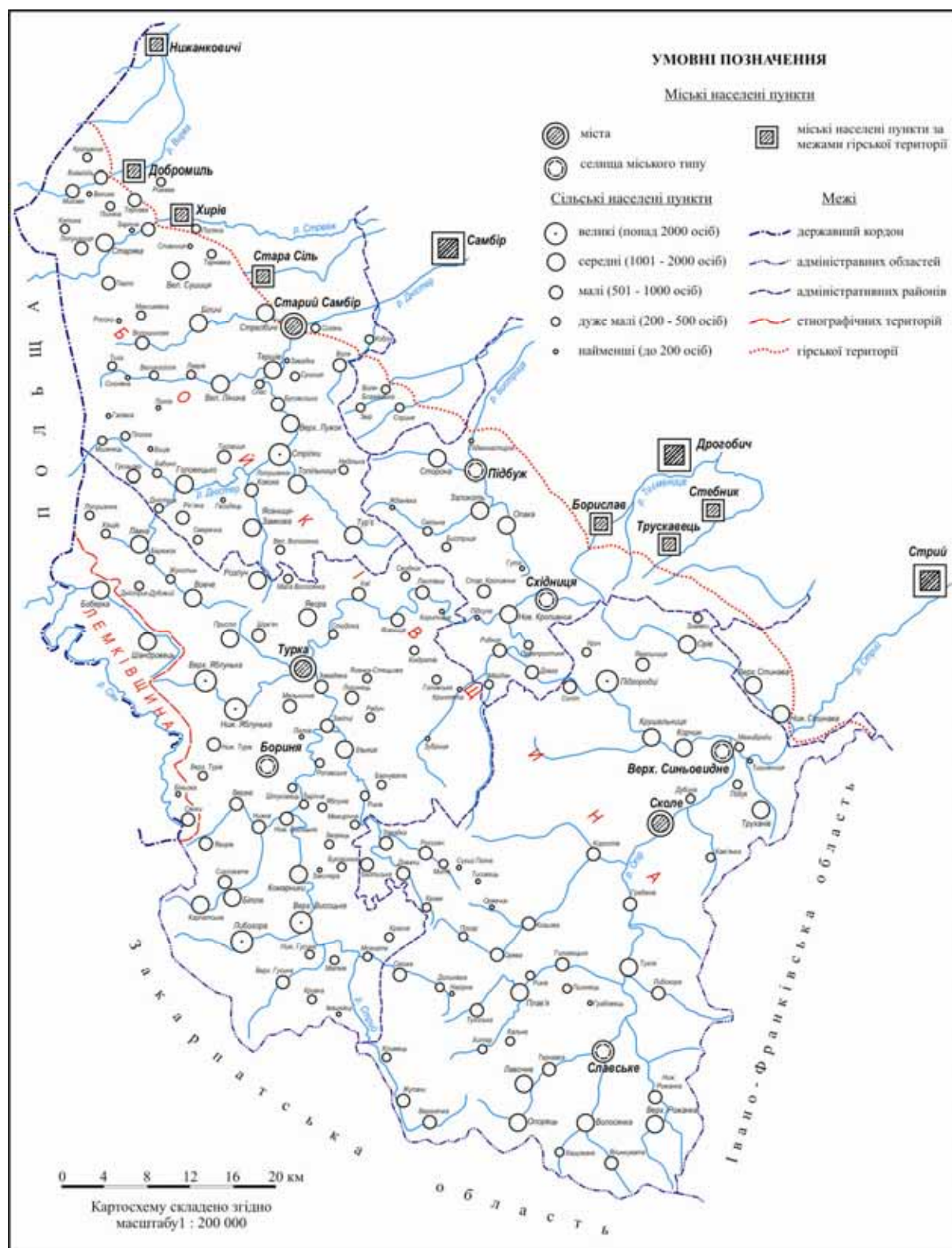

Рис. 1. Мережа гірських населених пунктів у межах Львівської області

Середня висота гірських населених пунктів у Львівській області становить 510,8 м. Найвище поселення розміщені у Турківському (636,5 м) і Сколівському (632,5 м) районах (табл. 1). Найвищим населеним пунктом у досліджуваному регіоні є с. Тисовець Сколівського району (910 м). Слід також

відзначити села Сянки і Біньова Турківського району та Орявчик і Верхнячка Сколівського району, які знаходяться на абсолютних висотах вище 800 м. Ще 32 населених пункти цих районів (23,19 % від загальної кількості) розміщені на висоті понад 700 м н. р. м.

Таблиця 1

Основні показники просторового розміщення гірських населених пунктів Львівської області

Адміністративні райони	Кількість поселень	Середні показники					
		висота над рівнем моря, м	відстань від обласного центру, км	площа населеного пункту, км ²	кількість населення, осіб	щільність проживання, осіб/км ²	дата заснування, рік
Дрогобицький	17	523,94	109,12	2,77	925,56	334,14	1452
Самбірський	3	416,67	94,67	1,15	434,00	377,39	1421
Сколівський	55	632,49	130,27	2,15	894,49	406,84	1550
Стрийський	2	403,00	100,00	1,87	1080,00	577,54	1311
Старосамбірський	57	452,46	111,68	1,76	722,54	438,56	1488
Турківський	67	636,46	145,28	1,83	819,49	452,73	1568
Гірська територія разом	196	510,84	115,17	1,92	812,68	431,20	1465

Для виявлення впливу природних умов і соціальних факторів на динаміку чисельності населення гірських районів Українських Карпат, досліджено висотні рівні з інтервалом 100 м та обчислено кількість населення, яке проживає у вказаних межах (табл. 2).

Всі міські населені пункти досліджуваного регіону розміщені на висоті до 700 м. Найнижче розміщене м. Старий Самбір, а найвище – смт Бориня. Половина усіх міст й селищ припадає на висотний рівень 501–600 м. Більшість сільських поселень сконцентровано у проміжку висот від 500 до 700 м (по 46 сіл – на кожен висотний рівень). Вище 800 м розміщені лише поодинокі й невеликі за чисельністю сільські населені пункти.

Загалом, чисельність населення зменшується із висотою. Однак інтенсивність цього процесу на різних висотних рівнях відрізняється. В інтервалі висот 400–700 м вона незначна, а на вищих інтервалах – темп спадання кількості населення суттєво зростає. Найбільша людність спостерігається на рівні 401–500 м й становить 44 372 особи (27,1 %). Дещо менша чисельність населення (41 755 осіб, 25,5 %) спостерігається у діапазоні висот 501–600 м. Значно меншу кількість населення, що проживає на висотах до 400 м, пояснюємо вужчим діапазоном висотного рівня. На висоті понад 700 м проживає лише 19 383 особи або 11,8 % від усієї їх кількості. Водночас, виявлено чіткі залежності

щільності проживання населення на різних висотних рівнях. Показники щільності у гірських населених пунктах змінюються від 295,5 до 543,1 осіб/км². Найвищі значення спостерігаємо на висотах до 400 м, а найнижчі – у діапазоні висот 701–800 м (переважає хутірня система розселення). Розташовані вище поодинокі поселення мають щільнішу поселенську структуру із густотою до 344,4 осіб/км².

Доступність гірських поселень. Пропонуємо, окрім показника висоти розміщення гірського населеного пункту враховувати їхню віддаленість від обласного і районних центрів. Власне транспортна доступність та відстань від осередків економічного й суспільного розвитку регіону може відігравати важливу роль у формуванні соціально-демографічного потенціалу гірських територій.

Середня відстань від гірських населених пунктів Львівщини до обласного центру становить 125,3 км. Саме гірські поселення вважають найвіддаленішими у Львівській області. Від окремих сіл Турківського району (здебільшого лемківських) віддалі перевищують 150-170 км. У свою чергу, найближче до Львова с. Бистриця Дрогобицького району розміщено на відстані лише у 83 км. Ще 13 гірських сіл мають віддалі до обласного центру, що не перевищують 100 км. Зв'язок зі Львовом здійснюється переважно автодорогами М-06 (Е-50) “Верещинський перевал – Сколе – Стрий – Львів” і Н-13 “Ужодзький перевал – Турка – Старий Самбір –

Самбір – Львів”. Саме ці дві дороги “відповідають” за транспортне сполучення з гірськими територіями. Магістральним шляхом М-06 краще добиратися до обласного центру з гірських поселень Сколівського і Стрийського районів, а автодорогою Н-13 – з Турківського і Старосамбірського районів. Водночас, з віддалених сіл Турківського району кращий транспортний зв’язок налагоджений через автотрасу

М-06. Прикордонна частина поселень у Старосамбірському районі має сполучення із Львовом через Самбір по автодорозі Т-14-18. Гірські населені пункти Дрогобицького району, головню, мають сполучення автодорогою Т-14-02 “Борислав – Трускавець – Меденичі – Пісочне”, а далі по автомагістралі М-06.

Таблиця 2

**Деякі показники розселення населення у гірській території Львівської області
на різних висотних рівнях**

Висотні рівні	Кількість населених пунктів, одиниць			Кількість населення, осіб	Частка від усього населення, %	Щільність проживання, осіб/км ²
	міста	селища міського типу	села			
до 400 м	1	–	22	23 474	14,34	543,06
400–500 м	–	2	42	44 372	27,09	476,86
501–600 м	2	2	46	41 755	25,46	420,45
601–700 м	–	1	46	34 858	21,27	400,30
701–800 м	–	–	32	17 462	10,66	295,52
801–900 м	–	–	4	1 764	1,08	344,44
понад 900 м	–	–	1	157	0,10	314,00
Разом	3	5	193	163 825	100,00	425,57

У просторовому розташуванні гірських населених пунктів досліджуваної території відзначимо пряму залежність між їхньою висотою і відстанню від обласного центру. Віддалені села розміщені значно вище від ближчих до центру поселень регіону. Перш за все, це зумовлено особливостями природних умов Бескидських і Вододільно-Верховинських Карпат. Більшість населених пунктів тяжіє до долин Дністра, Стрия, Опору та їхніх допливів, які беруть початок у вододільній частині гір. У верхів'ях цих водотоків й розміщені найвищі і найвіддаленіші поселення.

Поряд із доступністю до обласного центру, важливу роль у соціально-демографічному розвитку сільських поселень відіграє їхня віддаленість від районних центрів. На прикладі сільських населених пунктів Турківського району розглянемо залежність між відстанню від них до районного центру й їхнім відносним перевищенням. Ці показники визначають периферійність того чи іншого населеного пункту. Середня віддаль від сільських поселень становить 22 км. Від окремих сіл відстані перевищують 40 км, що

ускладнює транспортний зв’язок, особливо у зимовий період. Додатково ускладнюють зв’язок й значні відносні перевищення від окремих поселень, які досягають 250-270 м. Більшість сіл розміщено вище від м. Турки. Однак, найвіддаленішими поселеннями стали с. Ластівка і Коритище, що розміщені нижче за течією по р. Стрий. Саме ці населені пункти порушили загальну закономірність зростання висоти із віддаленістю від районного центру.

Висновки. Особливості просторово-територіального розміщення гірських поселень Львівської області залежать від багатьох природно-географічних і соціально-демографічних чинників. У статті ми розглянули спектр природно-географічних чинників, що впливають на динаміку розселення населення у гірських районах досліджуваної території. На основі цього виведено залежності між існуючою мережею гірських населених пунктів, чисельністю мешканців у цих поселеннях, висотою їх розташування й віддаленістю від адміністративних центрів.

Література і джерела

1. Про статус гірських населених пунктів в Україні : Закон України від 15 лютого 1995 р. № 56/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 9. – С. 58. – Режим доступу : <http://www.rada.kiev.ua>
2. Сілецький Р. Сільські поселення та садиби в Українських Карпатах ХІХ – початку ХХ ст. / Р. Сілецький. – К. : Наук. думка, 1994. – 136 с.
3. Сливка Р. Геопросторові аспекти життєдіяльності бойків / Роман Сливка // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. географ. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 1998. – Вип. 21. – С. 155-158.

Стаття надійшла 10.06.2012 р.

УДК 911.3

В'ячеслав Тодоров

ГЕОЕКОНОМІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРИДУНАВ'Я

Розглядаються суспільно-географічні чинники розвитку Українського Придунав'я. Особлива увага приділяється проблемі його інтеграції в транспортно-комунікаційну систему Чорноморського басейну. Виявлені основні причини слабкої інтеграції регіону в загально-український соціокультурний простір.

Проаналізовані геоелементні передумови розвитку Українського Придунав'я (географічне положення, особливості заселення та господарського освоєння території, фактори розвитку транспортного комплексу, сільського господарства та сфери рекреації і туризму тощо). Регіон розташований на крайньому південному заході України і займає територію північно-західного Причорномор'я від Дністровського лиману до гирла Дунаю. Південні адміністративні райони входять до складу євро регіону "Нижній Дунай" разом із сусідніми територіями Молдови і Румунії. Нижнім Дунаєм мають пройти траси міжнародних транспортних коридорів. Межі річчя Дунаю та Дністра вирізняється строкатим етнонаціональним складом населення. Етнічною батьківщиною основних діаспор є держави, які мають сухопутні та водні кордони з регіоном. Регіон традиційно вирізнявся найбільш сприятливими в обласному регіоні демографічними процесами. Однак, починаючи з 1994 р., тут також спостерігається стійка депопуляція населення.

Сучасне геоелементне положення Українського Придунав'я визначається невідповідністю між передумовами розвитку території та тим, як вони використовуються. Регіон є своєрідним "напіванклавом" відносно іншої території країни. Це зумовлено насамперед слабкою інтегрованістю території та населення в загальноукраїнський геоелементний простір. Цим вигідно користуються сусідні держави. Якщо Румунія акцентує головну увагу на соціокультурній експансії румунської ідентичності як головного чинника збільшення політичного впливу в межах річчя, то Молдова – на економічних проектах, які спрямовані на покращення її власної інфраструктури.

Ключові слова: Українське Придунав'я, геоелементне положення, транспортно-комунікаційна система, міжнародні транспортні коридори, етноелементні системи.

Vyacheslav Todorov. Geo-economic situation of the Ukrainian Danube region. *We consider the socio-geographical factors in the development of the Ukrainian Danube region. Particular attention is paid to its integration into the transport and communication system of the Black Sea basin. Basic reasons for weak integration of the region into the Ukrainian social and cultural space are revealed.*

Some geo-economic preconditions for the development of the Ukrainian Danube region are analyzed (geographical location, population characteristics and economic development of territories, factors for the development of transport, agriculture, recreation and tourism). The region is situated in the extreme south-west of Ukraine and occupies the territory of the North-Western Black Sea region from the Dniester estuary to the Danube. International transport corridors follow the Lower Danube. The region is amotley population of ethnic groups, many of whose home lands are adjacent states that border the region. The region has experienced the most favorable demographic situation.

The current geo-economic position of the Ukrainian Danube region is characterized by the discrepancy between the preconditions for the development of the territory and how they are used. The region is a "semi-enclave" in relation to the rest of Ukraine. This is due to weak integration of its territory and population in the Ukrainian geo-economic space. This fact is exploited by neighboring states. Romania focuses its attention on the socio-cultural expansion of the Romanian identity to increase its political influence. Moldova focuses on economic projects, so as to improve its own infrastructure.

Key words: Ukrainian Danube region, geo-economic position, transport and communication system, international transport corridors, ethno-economic system.

Актуальність дослідження. Сучасні зміни глобального геоелементного простору ставлять перед країнами нові завдання. Для забезпечення стійкого суспільного розвитку вони мають зайняти вигідне місцеположення відносно ресурсів інших країн. За цих умов жодна держава не може собі дозволити фактично виключати окремі території з загальнонаціонального соціокультурного простору.

Однак такі регіони є в Україні. До їх переліку належить насамперед південно-західна частина Одеської області – Українське Придунав'я.

Регіон Українського Придунав'я (межіріччя Дунаю та Дністра), за своєю суттю є своєрідним “напіванклавом” відносно іншої території країни. Це зумовлено насамперед слабкою інтегрованістю території та населення в загальноукраїнський гео економічний простір. Вказані чинники обумовлюють актуальність дослідження. За визначенням В.А.Дергачова Українське Придунав'я є геополітичним “островом” – територією, яка за відносно незначний час входила до різних геополітичних платформ. Для них характерна найбільша трансформація при зміні геополітичного простору, яка часто супроводжується етнопатрістичними та етноконфесійними конфліктами.

Вклад основного матеріалу. Гео економічні передумови розвитку території визначаються дією різних економічних, соціально-демографічних, екологічних чинників у тісній взаємообумовленості з її просторовим положенням, природними ресурсами та умовами. При аналізі гео економічного положення необхідно розглядати вплив всіх суспільно-географічних чинників на сучасну ситуацію. Має бути врахований історико-географічний підхід до аналізу просторових процесів.

Українське Придунав'я розташоване на крайньому південному заході нашої держави і займає територію Північно-Західного Причорномор'я від Дністровського лиману до гирла Дунаю. Воно має прикордонне та приморське положення. Регіон розташований уздовж державних кордонів з Молдовою та Румунією. На півдні та південному сході омивається водами Чорного моря.

У серпні 1998 р. південні адміністративні райони регіону увійшли до складу єврорегіону “Нижній Дунай” разом із сусідніми територіями Молдови і Румунії. Нижнім Дунаєм мають пройти траси міжнародних транспортних коридорів (МТК), зокрема МТК № 7 – “Дунайський водний шлях” та МТК № 9 – “Тельсінкі (Фінляндія) – Александруполіс (Греція)”. Дунай розглядають як одну з ключових ланок МТК TRACECA – “Європа – Кавказ – Азія” та Євро-Азійського нафтотранспортного коридору (“САНТК”). Через регіон пройдуть ланки Єдиної транспортної системи країн Чорноморського економічного співробітництва. На Нижньому Дунаї активізується транскордонне співробітництво, організуються поромні переправи, зростає прикордонна торгівля, розробляються програми транскордонного співробітництва. Таке географічне положення дає широкі можливості для виходу регіону на світовий ринок, для розвитку зовнішньоекономічної діяльності та міжнародного співробітництва.

Протягом останнього десятиліття деякі політики роблять спробу переконати населення, що Україна складається з двох геополітичних блоків (плит). Тобто є дві частини території, які за принципом конструктора були зібрані в єдину державу, а

їх просторове поєднання не дає нову якість. Як доказ та територіальний прояв даного явища пропонується розглядати карту електоральних симпатій населення країни. Це не зовсім відповідає дійсності. Більша частина Північного Причорномор'я увійшла до складу Російської імперії тільки наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Межіріччя Дунаю та Дністра офіційно стало складовою одиницею імперії після підписання Росією та Туреччиною в 1812 році Бухарестського мирного договору. В різні періоди до цього воно (іноді його частина) знаходилося в складі однієї держави разом з іншими регіонами сучасної України, зокрема, в Київську Русь (X ст.), Галицьке (XII ст.) та Галицьке-Волинське (XIII ст.) князівства, Молдавське князівство (кінець XV – початок XVI ст.) тощо. Враховуючи, що регіон незначний період перебував у їх складі, навряд чи йтиметься про значну соціокультурну інтеграцію.

Життєдіяльність основних етнопатрістичних груп, які формують на території Українського Придунав'я моноетнічні поселення, в кінці XX – на початку XXI століття визначається, насамперед, зменшенням чисельності населення і погіршенням його вікової структури, трансформацією соціально-економічних основ життєдіяльності (що призвело до фактичного скорочення кількості робочих місць у сільськогосподарському виробництві і неконтрольованої трудової міграції), активізацією самоорганізації етнопатрістичних спільнот.

Українське Придунав'я виділяється унікальним етнопатрістичним складом населення. Історико-географічні особливості заселення та господарського освоєння межіріччя обумовили наявність як внутрішніх, так зовнішніх чинників, які впливають на етнопатрістичну ситуацію. Етнічною батьківщиною основних діаспор є держави, які мають суходутні (Молдова, Румунія) та водні (Туреччина, Болгарія та Румунія) кордони з регіоном. За даними перепису населення 2001 року найбільшу частку в структурі населення складали українці (40,2 %). Другою за людністю спільнотою були болгари (20,9 %). За останній міжпереписний період частка росіян зменшилася з 24,0 % у 1989 р. до 20,2 % у 2001 р. Серед інших етнопатрістичних груп найбільш чисельними є молдавани, гагаузи та албанці.

Українському Придунав'ю як етнорегіону властивий достатньо високий ступінь саморегулювання та самоуправління в процесі вирішення міжетнічних та внутрішньоетнічних проблем. Це проявляється не тільки в традиціях гармонічного міжетнічного спілкування, ефективного узгодження етнічних інтересів, але й у функціонуванні значної кількості етнічних об'єднань. Координація їх діяльності в межах обласного регіону здійснюється через Асоціацію національно-культурних організацій Одеської області. Зараз в обласному регіоні зареєстровані 2 національно-культурних товариства зі статусом міжнародних, 4 – всеукраїнських об'єднань та організацій (з яких дві болгарські), 1 – регіональна (албанська), 41 – обласна й численні

районні та міські спільноти [1].

Чисельність населення Українського Придніав'я станом на 01.01.2012 р. складала 577,5 тис. осіб або 24,2 % від загальної чисельності населення Одеської області. Історико-географічні особливості господарського освоєння і значний період локалізації в межах регіону адміністративно-територіальних одиниць різних ієрархічних рівнів обумовили відмінності його демографічних показників від загальнообласних. Південно-західна частина Одещини традиційно вирізнялася найбільш сприятливими в обласному регіоні демографічними процесами. Однак, починаючи з 1994 р., тут також спостерігається стійка депопуляція населення. Якщо до того часу тільки населені пункти українців та росіян вирізнялися від'ємним природним приростом, то після цього до них приєдналися болгарські та молдавські поселення. Лише в гагаузьких поселеннях середній показник приросту населення близький до нуля.

Економічна криза, яка розпочалася в березні 2008 року, була обумовлена недосконалою структурою світового господарства. Надмірне збільшення частки сфери послуг в структурі економіки та свідоме нехтування потребами розвитку реального виробництва обумовили нічим не забезпечену ліквідність на основних світових ринках. Стійка етнотенічна та сучасна постіндустріальна системи, в основу якої покладена техногенна складова, або взаємно знищуються, або переможцем вийде більш стійка. Людство має шукати резерви для пошуків чинників стійкого розвитку в етнічних основах життєдіяльності населення [2].

Однак важко буде поєднати на окремій території більше 10 варіантів етнотенічних систем. Про можливість їх утворення свідчать особливості життєдіяльності основних етнотенічних спільнот регіону, які були характерні для них у XIX – на початку XX століття. Так, в поселеннях задніавських колоністів переважав унікальний зрівняльно-перерозподільний тип землекористування. Найбільш строката господарсько-управлінська ситуація склалася в селах російських селян. У старообрядців визначальний вплив на уклад життя мала релігійна община, у збіднілих селян з Курської губернії переважало подвірнотенічне землекористування, а вихідці з Рязанської і Орловської губерній, більша частина яких належала до категорії втікачів, вимушені були створювати власний тип сільської общини. Російські селяни, які встигли попрацювати в правовому полі Молдовського князівства, продовжували індивідуальну діяльність.

Одним зі стратегічних завдань розвитку України як незалежної держави є вирішення проблеми інтеграції в світову транспортно-логістичну систему. Сучасні зміни в світовій геоекономічній системі значною мірою обумовлені збільшенням ролі азійських країн (насамперед Китаю та Індії) в міжнародній економіці. Не вирішеним залишається питання якнайшвидшої та

найдешевшої доставки вантажів з Європи до Південної, Південно-Східної та Східної Азії. У цьому контексті особливе місце відводиться міжнародним транспортним коридорам (МТК). МТК являють собою складну технологічну систему, яка концентрує на генеральних напрямках транспорту загального користування і телекомунікацій величезні матеріальні, фінансові та інформаційні ресурси [3]. Економічний ефект для кожної країни досягається завдяки проходженню її територією якнайбільшої кількості вантажів, а якісною логістикою за безпечується прискорена їх доставка до споживачів.

У контексті вирішення вказаного питання неможливо переоцінити роль Українського Придніав'я. Тут проходить південно-східна вісь внутрішніх вод ЄС. Її основу складає річка Дунай, яка пов'язана з Рейном через канал Майн – Дунай. Саме приморське положення Українського Придніав'я сприяє створенню тут водних міжнародних логістичних терміналів. Вони можуть бути створені в основних портах (Рені, Ізмаїл, Уст'є-Дніавський, Білгород-Дністровський) [4].

Українське Придніав'я характеризується поліцентричним приморськотенічним типом територіальної структури господарства, основними секторами якого є морегосподарський, транспортний, рекреаційний і агропромисловий комплекси. В береговій зоні, що виділяється значним рекреаційно-антропогенним навантаженням на навколишнє середовище, концентруються головним чином портово-промислові (Рені, Ізмаїл, Кілія, Уст'є-Дніавський, Білгород-Дністровський), промислові (Болград, Татарбунари) центри і курортно-рекреаційні (Затоцькотенічний-Сергієвський, Татарбунари-ський) райони. Однак і в приморській смузі курортно-рекреаційних зон інтенсивно розвивається сільськогосподарське виробництво. Тут основними господарськими суб'єктами є рибогосподарські підприємства. За часів Радянського Союзу єдиним промисловим центром периферійної частини межиріччя з відносно стійкою зоною економічного тяжіння було місто Арциз. Значення вигідного транспортно-географічного положення нівелюється низьким рівнем розвитку транспортної інфраструктури в центральній (периферійній) частині регіону.

У межиріччі найбільшим пріоритетом є розвиток галузей морегосподарського і транспортного комплексу (міжнародного транзиту, зовнішньоторговельного, морепромислового циклів). У складі господарства Українського Придніав'я можна виокремити такі міжгосподарські комплекси: 1) агропромисловий, 2) транспортний, 3) біосферно-природоохоронний, 4) водогосподарський, 5) рибогосподарський, 6) рекреаційний.

Транзитний потенціал значно ослаблений відсутністю стаціонарного транспортного переходу через Дунай та низькою якістю інфраструктури в периферійній частині регіону. Зараз транзитні потоки, які проходять територією Українського

Придунав'я, перетинають гідрологічну мережу Дунай – Прут у районі молдовського міста Кагул. Межіріччя з'єднане з обласним центром однією автомобільною дорогою (Рені – Монаши – Білгород-Дністровський – Одеса) і однією залізницею (Ізмаїл – Одеса), які повністю проходять територією Одещини. Однак низька пропускна здатність та низька якість покриття не дозволяють розглядати їх як ефективні складові міжнародних транспортних коридорів.

Усе це може свідчити про те, що існування приморсько-фасадного типу структури господарства значною мірою зумовлено невідповідністю між вигідним транспортно-географічним положенням і низькою якістю інфраструктури периферійної частини. Вона буде дещо зглажена після завершення робіт зі створення суднового ходу Дунай – Чорне море, втілення в життя проекту будівництва нового автомобільного мосту через Дністровський лиман як складової частини нової автодороги Одеса – Рені та створення двох паромних переправ: Ізмаїл – Ісакача (Румунія) та Орлівка (Ренійський район) – Тулча (Румунія).

Однак це не дасть змоги комплексно вирішити проблему. Відстань від будь-якої ключової точки чорноморського басейну (окрім м. Одеса) до входу у Сулинський і Георгіївський канали менша, ніж до гирла Прорва. Головним конкурентом українського маршруту транспортування вантажів є румунський шлюзовий канал Чорновода – Констанца. Ця водна артерія має настільки вагомі транспортно-географічні переваги, що жодний демпінг з боку нашої держави не в змозі кардинально змінити ситуацію. Шлях від Босфору та Дарданелл до дунайських портів, що знаходяться вище Чорноводи, на 397 км менший у порівнянні з трасою через Сулинський канал. Відзначимо, що біля входу в цей канал знаходиться найбільший у чорноморському басейні порт Констанца.

Соціокультурна рубіжність регіону, яка зумовлена багатовіковими історико-географічними процесами в Північному Причорномор'ї, є безпосереднім каталізатором сучасних геополітичних та гео економічних змін. Найбільший вплив на ці процеси мають взаємовідносини між Україною та Румунією.

У сусідній державі останнім часом проходить спроба відродження геополітичного проекту “Велика Румунія”. Йдеться про бажання деяких радикально налаштованих румунських політиків відновити державу в кордонах 1940 року. Відзначимо, що за часів короля Міхая до складу Румунії входили також сучасна Молдова, Північна Буковина і Дунай-Дністровське межиріччя України, а також деякі угорські та сербські землі [5].

Сусідня держава веде цілеспрямовану політику з якнайбільшого втягнення Бессарабії, у тому числі її південної частини – історико-географічної області Буджак (сучасне Українське Придунав'я), в румунський соціокультурний простір. Зараз основ-

ним ідеологом цієї політики є політична партія “Велика Румунія”, яка в останні два десятиліття набирає все більшої популярності. Вона виступає також з антиугорськими, антициганськими та анти-семітськими гаслами.

Першим етапом створення цієї держави мало б стати приєднання Молдови до Румунії. На користь цього варіанту розвитку подій – зубожіння населення Молдови (впродовж останніх років це найбідніша країна Європи) та значні дезінтеграційні процеси в межах її кордонів. До останніх слід віднести невирішену проблему з існуванням Придністровської Молдавської Республіки та перманентно тліючу проблему з автономією “Гагауз Ері”. В місцях компактного розселення молдаван (румун) в Одеській та Чернівецькій областях активно проходить процес румунізації місцевого населення. Офіційний Бухарест витрачає значні фінансові ресурси (в тому числі гроші ЄС) для досягнення двох взаємопов'язаних цілей – збільшення кількості громадян Румунії та збільшення кількості румун в межах адміністративно-територіальних одиниць, які, за задумом, мають увійти до складу “Великої Румунії”. При цьому керівництво сусідньої держави ототожнює ці два процеси, не дивлячись на те, що дуже часто під таким приводом громадянами Румунії стають представники інших етнічних спільнот. Їх приваблює можливість працевлаштування в країнах ЄС. Безумовно, основною рушійною силою цих явищ є низька якість життя населення, насамперед сільської місцевості. Після отримання румунського громадянства людина має можливість більш вдало працевлаштуватися в країнах Євросоюзу. В останні роки збільшилась кількість мешканців Бессарабії та Північної Буковини, які вступають до провідних вищих навчальних закладів Румунії. Відзначимо, що зараз ця проблема для Українського Придунав'я дещо менш актуальна, ніж для Чернівецької області. Це зумовлено тим, що жодна політика румунізації (в тому числі найбільш агресивна) за існуючих політико-адміністративних умов у державі не зможе привести до збільшення частки румун у структурі населення Одеської області в цілому до рівня 20 %.

Першим реальним тривожним дзвінком для України мало би стати рішення Міжнародного Суду в Гаазі від 3 лютого 2009 року. Була вирішена багаторічна суперечка між двома державами щодо меж морської економічної зони та континентального шельфу в Чорному морі. Україна зберегла за собою острів Зміїний, але вимушена передати Румунії 79,4 % спірної акваторії і шельфу, де за оцінкою спеціалістів у надрах знаходяться 70 млрд. кубометрів газу та 12 млн. тонн нафти. В результативній частині рішення записано, що “через географічну конфігурацію острів Зміїний не має ніякого впливу на можливе розширення виняткової економічної зони України” [6]. З нашого погляду, йдеться не стільки про параметри острова, як про констатацію неспроможності нашої країни за роки незалежності

інтегрувати стратегічно важливу територію у свій соціально-економічний простір.

Ключова роль у питаннях соціокультурної експансії румунської ідентичності на територію Бессарабії відводиться Румунської православної церкви. Група священнослужителів провела 14 вересня 1992 року єпархіальну асамблею і заявила про створення окремої Бессарабської митрополії і про її перехід до складу Румунської православної церкви. Митрополію очолив єпископ Бельцький Петро (Педурару). В 1995 р. він отримав сан митрополита. У 2007 році синод Румунської православної церкви вирішив створити нові єпархії на території Одеської та Чернівецької областей. Дунай-Дністровське межиріччя мало потрапити до складу єпископату Південна Бессарабія з центром у місті Кантемир (Республіка Молдова). Відзначимо, що з 1922 по 1944 рік існувала Аккерманська (Білгород-Дністровська) єпархія.

У середині липня 2011 року в селі Камишовка Ізмайльського району був відкритий храм Румунської православної церкви. Таким чином, на території України з'явилася друга після Російської православної церкви (у вигляді своєї дочки – Української православної церкви Московського патріархату) канонічна православна церква.

Нарешті зазначимо, що на території Дунай-Дністровського межиріччя немає жодного вагомого українського військового з'єднання, яке б мало відігравати роль стримуючого чинника у зовнішній політиці сусідньої держави.

Проекти інтегрування Дунай-Дністровського межиріччя в загальноукраїнський комунікаційний простір не дадуть бажаних результатів без вирішення геополітичних проблем, які виникли після обміну територіями між Україною і Молдовою. Отримавши 400 метрів берега річки Дунай в околицях поселення Джурджулешти, Молдова зобов'язувалася передати нашій державі ділянку автомобільної дороги Рені – Одеса біля села Паланка. Однак, на відміну від України, вона не ратифікувала Договір про державний кордон, який мав регламентувати порядок передачі вказаної ділянки автодороги. Тільки літом 2011 року цей шлях перейшов у власність нового господаря. В будь-якому разі це не зможе остаточно вирішити проблему зв'язку регіону з іншою частиною держави. Згідно з пунктом 1.2 додаткового протоколу до Договору між двома країнами ділянка, що передається, є власністю України на території Республіки Молдова [7].

Необхідно відзначити, що Молдова інтенсивно проводить облаштування отриманої території. В Джурджулештах функціонує найбільший на Дунаї зерновий термінал. Через місцевий нафтотермінал щомісячно імпортується 3 – 4 тис. тон нафтопродуктів. Завершується будівництво контейнерного терміналу. Усе це розглядається як складові елементи формування сучасної інфраструктури регіону. На верфі румунського Галацу закупляються баржі.

Молдова пробує створити власний флот. Будується сучасна автомагістраль Джурджулешти – Крива з півдня на північ Молдови. В подальших планах – електрифікація всієї Молдовської залізниці, будівництво за європейськими стандартами другої ділянки залізниці Унгень – Кишинів. Це може значно здешевити послуги залізниці.

Водночас робота українського порту Рені практично паралізована відсутністю залізничного сполучення з основною частиною країни. Зараз із цього районного центру можна доїхати тільки до прикордонного молдовського села Етулія. У складі єдиного транспортного комплексу Радянського Союзу порт Рені спеціалізувався на експорті в країни Дунайського басейну сипучих вантажів (в основному з Російської Федерації) та продукції Рибницького металургійного комбінату, що в Молдові. В умовах інтенсивного розвитку порту Джурджулешти, якому вдалось перехопити основну частину цих вантажів, українська держава не має ресурсів для забезпечення ефективного функціонування свого порту.

Збереження і втілення транзитного потенціалу Українського Придунав'я в реальних логістичних ланцюгах потребує переходу від декларації до інтенсивного розвитку транспортної інфраструктури регіону. Створення елементів інфраструктури, необхідність функціонування яких має першочерговий характер, було передбачено в рамках "Програми комплексного розвитку Українського Придунав'я на 2004 – 2010 роки" (термін дії програми продовжено). Ці заходи повинні були стимулювати комплексний розвиток регіону.

Для межиріччя Дунаю та Дністра особливою актуальністю вирізняється проблема визначення правового статусу і механізму використання берегової зони (у тому числі і земель, що охороняються). Відзначимо, що у Програмі комплексного розвитку Українського Придунав'я є пункт про розробку механізму регулювання правового статусу прибережної смуги Кілійського і Татарбунарського районів як курортних територій. Завершення будівництва суднового ходу Дунай – Чорне море як чинника відродження економічного потенціалу Дунайського портово-промислового комплексу, розвиток соціальної і виробничої інфраструктури, перш за все в периферійній частині регіону, ефективне використання курортних і природоохоронних територій повинні забезпечити збалансований регіональний розвиток і ефективне використання ресурсів регіону. Здійснення вказаних заходів необхідне для забезпечення переходу регіону до стійкого розвитку, який визначатиметься збалансуванням усіх компонентів соціально-економічної та суспільно-політичної систем межиріччя.

Висновки. Сучасне гео економічне положення Українського Придунав'я визначається невідповідністю між передумовами розвитку території (географічне положення, особливості заселення та господарського освоєння території, фактори роз-

виту транспортного комплексу, сільського господарства та сфери рекреації і туризму) та тим, як вони використовуються. Регіон є своєрідним “напів-анклавом” відносно іншої території країни. Це зумовлено насамперед слабкою інтегрованістю території та населення в загальноукраїнський геоекономічний простір. Цим вигідно користуються сусідні

держави (насамперед Румунія та Молдова). Якщо Румунія акцентує головну увагу на соціокультурній експансії румунської ідентичності як головного чинника збільшення політичного впливу в Дунай-Дністровському межиріччі, то Молдова – на економічних проектах, які спрямовані на покращення її власної інфраструктури.

Література і джерела

1. Офіційний сайт управління культури та туризму Одеської обласної державної адміністрації [Електрон. ресурс] : Режим доступу – <http://culture.odessa.gov.ua/Main.aspx?sect=Page&IDPage=39266&id=116>
2. Кочетов Э.Г. Геоэкономика (Освоение мирового экономического пространства): Учебник // Э.Г. Кочетов. – М: БЕК, 2002. – 480 с.
3. Институт геополитики профессора Дергачова В.А. [Електрон. ресурс] : Режим доступу – <http://www.dergachev.ru>
4. Смирнов І.Г., Шум І.В. Інтеграція у Європейську транспортно-логістичну систему – стратегічний вибір України (геопросторовий аспект) // Український географічний журнал. – 2005. – № 3. – С. 32-38.
5. Дугин А.Г. Основы геополитики. – М.: Арктогея, 1997.
6. Міжнародний суд. Офіційний сайт [Електрон. ресурс] : Режим доступу – <http://www.icj-cij.org/homepage/index.php?p1=0&lang=en>
7. Додатковий протокол між Україною і Республікою Молдова про державний кордон: додатковий протокол ратифіковано Законом України від 6 квітня 2000 р. № 1633 – III [Електрон. ресурс] – Режим доступу : http://www.uapravo.net/data/base31/ukr31458=498_047.Htm

Стаття надійшла 15.06.2012 р.

УДК911.9

Інна Поплавська

СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГОТЕЛЬНОГО БІЗНЕСУ

Розглянуто діяльність міжнародних готельних “ланцюгів” на ринку готельних послуг та їх вплив на розвиток готельного бізнесу. Визначено мету, яку передбачає об’єднання готелів, основні переваги формування готельних мереж та проаналізовано переваги і недоліки франчайзингу.

Ключові слова: готельна мережа, готельний бізнес, франчайзинг, транснаціональні готельні корпорації, індустрія гостинності.

Inna Poplav's'ka. World trends in hotel business. Activities of international hotel “chains” on the market of hotel services and their impact on the development of hotel business are examined. The purpose of hotel association is identified; the main advantages of forming hotel chains and the advantages and disadvantages of franchising are analyzed.

Key words: hotel chain, hotel business, franchising, multi-national hotel corporations, hospitality industry.

Постановка проблеми. Глобальний характер туризму як суспільного явища обумовив глобальність готельного бізнесу як складової гостинності із забезпечення туристичного процесу та вивів його на провідні позиції світового ринку послуг, де він став однією з найбільш динамічних складових. Тільки протягом другої половини ХХ ст. у цій царині відбулися кардинальні зрушення, що змінили розуміння готелю як не тільки місця для ночівлі, а й вивели готельний сегмент на передові позиції складових туристичної індустрії як суб’єкта процесу обслуговування. В індустрію гостинності на онов-

лення матеріально-технічної бази були спрямовані значні інвестиції, впроваджено сучасні технології та форми обслуговування [1]. Радикальні зміни вимог до готельної справи відобразились не тільки в оновленні матеріальної бази та посиленні уваги до підготовки кадрів, а й у фактично революційних змінах щодо форм контролю та управління якістю готельного продукту, форм організації готельного бізнесу.

Виклад основного матеріалу. У структурі світового готельного бізнесу виокремлюють два сегменти: 1) незалежні підприємства, 2) операційні

ланцюги (мережі) [7]. Незалежне підприємство перебуває у незалежному володінні, розпорядженні й користуванні власника, що отримує прибуток від цієї власності. Операційна мережа – група підприємств (два й більше), які здійснюють колективний бізнес і перебувають під безпосереднім контролем керівництва мережі.

Готельні мережі або “готельні ланцюги” – “форма об’єднання готельних підприємств з метою забезпечення економічної ефективності діяльності та конкурентоздатності на ринку послуг за рахунок високої якості обслуговування (на основі розробки та дотримання власного стандарту якості)” [3]. Тобто, будь-які форми об’єднання в готельному бізнесі є результатом інтеграційних процесів з метою забезпечення конкурентоспроможності на ринку готельних послуг як національного, так і міжнародного рівня. Інтеграційні процеси можуть здійснюватися як за “горизонтальним принципом”, тобто охоплювати підприємства тільки готельного господарства, так і за “вертикальним”, коли готельний ланцюг “вливається” до складу транснаціональної корпорації індустрії туризму [2] (рис. 1).

Трансформація форм готельного бізнесу за післявоєнний час сформувала три організаційні моделі:

- 1) модель Рітца. Отримала назву на честь Цезаря Рітца, який один з перших запропонував і здійснив саму ідею інтеграції в готельному бізнесі. Основна ставка в цій моделі робилась на дотримання європейських традицій вишуканості та аристократизму як стандарту життя. Однак в даний час ця модель переживає кризу, і кількість її прихильників постійно зменшується, переходячи на інші моделі;

- 2) модель Кемонса Уїлсона. Представлена ланцюгом готелів “Холідей Інн”, де ставка робиться на гнучкість у задоволенні потреб клієнта, незалежно від країни перебування, у поєднанні з підтримкою досить високих стандартів обслуговування. Основна концепція базується на єдності стилю, інформаційного забезпечення і навіть знакування, єдності систем управління, маркетингу та комунікацій, значна увага приділяється інтер’єру готелю, починаючи з холу (має бути обов’язково просторий і функціональний), швидкості реєстрації гостей. Характерними рисами є наявність номерів для постійних клієнтів, сніданок “шведський стіл”, конференц-хол, гнучка система тарифів;

- 3) модель “добровільних об’єднань” типу “Best Western”, яка під однією торговою маркою об’єднує готелі, що мають якусь однорідну ознаку, витримують певні стандарти і набори послуг, незалежно від країни знаходження. Готелі – члени ланцюга платять внески до єдиного фонду, який витрачається на об’єднану рекламну та маркетингову кампанію, просування продукту тощо. При цьому повністю зберігається фінансово-економічна та управлінська самостійність таких підприємств. По суті, така модель подібна до асоціації готелів на основі певної угоди [8].

Готельні мережі (ланцюги) набули важливого значення у розвитку сучасного готельного бізнесу та є найбільш поширеними формами управління готелями у світі. Вони дозволяють просувати на світовий туристичний ринок високі стандарти обслуговування, а також сприяють підтримці готельного бізнесу. Досвід свідчить, що об’єднане ведення справ у готельному бізнесі економічно набагато ефективніше, ніж управління незалежними готелями. Об’єднання готелів під єдиним управлінням у кінцевому результаті дає колосальну вигоду як власникам об’єктів, так і їх операторам. Дослідження, проведені британськими фахівцями, показали, що при об’єднанні готелів у ланцюги, прибутковість одного номера в 7 разів вища, ніж у незалежних готелях [6]. Головна перевага, яку отримує готель, що входить до ланцюга, – зниження загальних витрат, а це, у свою чергу, дозволяє активніше проникати на міжнародні ринки, розширюючи сферу свого впливу. На комерційний успіх “ланцюгових” готелів працює багато чинників: від об’єднаної системи бронювання до централізованого постачання витратних матеріалів. Готельні мережі сприяють поширенню і значному підвищенню рівня організації виробництва й обслуговування туристів, створенню певного “образу” готельного обслуговування. У таких готелях у незнайомих країнах турист почувається у знайомій і комфортній обстановці [4].

Об’єднання готелів передбачає дві основні мети:

- 1) забезпечення конкурентоздатності на ринку послуг гостинності завдяки високій якості обслуговування, що підтримується станом основних фондів (якість споруд, оформлення інтер’єрів, оснащення), кваліфікацією персоналу, безпекою клієнта та його майна;

- 2) забезпечення економічної ефективності діяльності шляхом стабільного завантаження готелів. Мережа дозволяє зменшити витрати на резервування, маркетингові дослідження, рекламу, підготовку кадрів.

Ефективність готельного бізнесу сьогодні залежить від наявності концепції закладу, раціонального менеджменту, цінової політики, бездоганного сервісу, що й забезпечують готельні мережі.

Основними перевагами формування готельних мереж (ланцюгів) є:

- економія витрат на товари і послуги, пов’язані з основною діяльністю (можливість придбання великих партій товарів і послуг за гуртовими цінами і їх подальший розподіл). Крім того, участь у ланцюзі робить доступними для його членів послуги високооплачуваних фахівців-експертів у визначених областях (маркетинг, ризики та ін.);

- економія витрат на підготовку персоналу. Як правило, ланцюг здійснює централізовану підготовку кадрів, що значно скорочує витрати і дозволяє витримувати в майбутньому відповідний стандарт

обслуговування;

– ефективне просування готельних послуг на ринок і економія на рекламних заходах: по-перше, рекламну функцію виконує торгова марка ланцюга, по-друге, готельні ланцюги надають можливість своїм членам розподіляти між собою витрати на рекламу і просування, так що усі можуть скористатися результатами рекламної кампанії;

– використання централізованої системи бронювання дозволяє підвищити завантаженість номерного фонду всіх підприємств-членів ланцюга;

– використання централізованої системи статистичного та бухгалтерського обліку, проведення загальних маркетингових досліджень, будівництво, здійснення операцій з нерухомістю істотно скорочує відповідні витрати кожного члена ланцюга;

– інвестування, оскільки групі готелів, що здійснюють колективний бізнес, легше обґрунтувати одержання інвестицій, мобілізувати капітал і направити його на розширення і підвищення ефективності своєї діяльності.

Рис. 1. Принципова схема організації ТНК в туризмі та місце в ній готельних мереж [3]

Успіх готельних ланцюгів на ринку послуг розміщення базується передусім на досить високому рівні та сталій якості обслуговування, його ідентичності на різних підприємствах ланцюга і доступності цін (за рахунок більш гнучкої цінової політики). Високі доходи в масштабах готельного ланцюга дозволяють вкладати значні кошти в розвиток матеріальної бази, удосконалення виробничих технологій та формування власних стандартів обслуговування, які більшістю готельних мереж розглядаються як основа власного готельного продукту. Спрощується (стандартизується) контроль за якістю послуг. Все це формує певний “образ обслуговування”, притаманний конкретній мережі, серед клієнтів, забезпечуючи їх очікування, що спрощує систему залучення клієнта та зменшує витрати ланцюга.

Стандартизація продукту спрощує управління якістю процесу обслуговування та сприяє формуванню управлінської політики ланцюгом, а в окремих випадках – економії на накладних управлінських витратах. Наприклад, управлінська підтримка щодо маркетингу, фінансів тощо може здійснюватися зі штаб-квартири корпорації, управлінські помилки та недоліки можуть бути знівелювані та виправлені за рахунок значних доходів і підтримки інших підприємств ланцюга і т.д. Раціональна ідея, яка народжується в одній ланці готельного ланцюга, оперативно впроваджується в інші, що приносить одразу ж значні результати. Але в цій стандарт-

зованій системі є й зворотній бік, який породжує проблеми. Зокрема, підприємства, що входять до складу ланцюга, обмежені у створенні власного іміджу, оскільки їх продукт набуває знеособленого характеру через уніфікацію обслуговування незалежно від місця розташування готелю. Намагаючись уникнути надмірної уніфікації своєї пропозиції, готельні ланцюги створюють підсистеми зі своїми оригінальними брендами, урізноманітнюють типи закладів, переглядають стратегію, щоб диверсифікувати свій продукт і не тільки не втратити клієнтуру, а й задовольнити потреби різних верств населення з різним статком, метою подорожування тощо [9].

Розвиток готельних мереж призводить до формування національних і міжнародних об'єднань. Національні та міжнародні (транснаціональні) готельні ланцюги (мережі) – це групи підприємств, що здійснюють колективний бізнес і знаходяться під єдиним керівництвом і контролем. Крім постійних членів корпоративних ланцюгів, до них можуть підключатись асоційовані члени на основі договорів франшизи.

Розширення мереж відбувається на основі маркетингового аналізу відповідного ринку (галузевого та регіонального), де “фокусами зростання” є великі та особливо столичні міста, курортні, культурні та спортивні центри, де туристичними потоками формується відповідний попит.

Формами організації готельних мереж є фран-

чайзинг, угоди оренди, менеджерські, партнерські та інші угоди [2].

Франчайзинг (франшизна угода) – це форма підприємництва, завдяки якій власник готелю може об'єднатися з діючим великим ланцюгом. Сутністю угоди є продаж/придбання торгової марки на певний термін (найчастіше на 10-20 років). Компанія-власник торгової марки (франчайзер) надає франшизу (право використовувати свої логотипи, напрацьовані технології обслуговування та маркетингові процедури, системи резервування та пільг, отримуючи за це ліцензійні,

орендні платежі та певну частину прибутку) компанії-партнеру (франчайзі). Таким чином, готельний франчайзинг – це метод підприємництва, завдяки якому підприємець, який має готель, може об'єднатися з великою діючою мережею. Франчайзер дістає можливість глибше проникнути на ринок з мінімальними інвестиціями та отримує додаткове джерело доходів, а франчайзі може розгорнути свою діяльність з меншим ризиком. Тому така форма організації та управління бізнесом є дуже популярною у світовій індустрії гостинності (таблиця 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз франшизи

Переваги		Недоліки	
для франчайзера	для франчайзі	для франчайзера	для франчайзі
1. Можливість глибокого проникнення на ринок, розширення бізнесу з мінімальними інвестиціями	1. Пакет планів і специфікацій, допомога в початковий період діяльності. 2. Централізована система бронювання. 3. Можливість користування знижками при придбанні товарів та послуг, які застосовуються в процесі обслуговування	1. Дохід може обмежитись тільки виплатами від франчайзі в разі помилок при аудиті та маркетингу. 2. Небезпека отримання негативного іміджу у випадку недотримання франчайзі встановлених стандартів якості. 3. Додаткові витрати на контроль якості обслуговування	1. Необхідність здійснення виплат франчайзеру. 2. Ризик отримання негативного іміджу у випадку незадовільної роботи франчайзера

За організаційними формами франчайзинг поділяється на:

- торговий, коли передається право франчайзі лише на використання бренду (торгової марки);
- продажу продукту, коли франчайзі передається право продажу продукту на підставі ліцензії;
- “чистий”, який передбачає не лише торговий франчайзинг та франчайзинг продажу, а й надання консультативної допомоги [10].

Франшиза сприяє ефективній діяльності на ринку як власників, так і користувачів. Останні на контрактній основі ніби впливають у вже функціонуючу систему, зберігаючи при цьому формальну незалежність. Великі міжнародні ланцюги дотримуються не тільки власних стандартів якості обслуговування, а й створюють централізовані

постачальницькі підприємства, навчальні центри, фабрики ремонту і виробництва меблів, устаткування тощо. Незважаючи на ризики, форма управління підприємствами індустрії гостинності через угоди франчайзингу є однією з найбільш перспективних. Дослідження, проведені американськими вченими, свідчать, що половина нових компаній припиняє своє існування вже через 2-3 роки після відкриття, а через 5 років рівень банкрутств сягає 70 %. Для компаній, які працюють у системі франчайзингу, закриття підприємств-франчайзі в перші п'ять років їхньої роботи складає 4 %. Сьогодні найбільшою компанією, що займається франчайзингом у готельній індустрії, вважається Wyndham Hotel (Group Cerdant Corporation (таблиця 2).

Таблиця 2

Готельні ланцюги, які працюють на основі франчайзингу і контракту на управління*

Готельна мережа	Всього готелів	Готелі на франчайзингу	Готелі на контракті управління
CerdantCorp.	6513	6513	–
ChoiceHotelsInternational	4664	4664	–
InterContinentalhotelsGrp.	3333	2834	310
HiltonHotelsCorp.	2084	1721	201
MarriottInternational	2557	1612	838
Accor SA	3829	897	484
CarlsonHospitalityWorldwide	847	813	–

* За даними ВТО, 2005 рік.

У 1970-х роках поширилась така форма управління підприємствами індустрії гостинності, як управління за контрактом [11]. Контракт на управління передбачає письмову угоду між власником готельного підприємства і готельним ланцюгом або компанією, яка спеціалізується на професійному управлінні підприємствами такого типу. Існують два типи управлінських компаній: перший тип – готельні ланцюги, які самі здійснюють управління. Наприклад, корпорація “Хілтон Хотелз” із штаб-квартирою у Беверлі-Хіллз (Каліфорнія, США) управляє близько 300 готелями із загальною кількістю номерів понад 100 тис. у 219 містах США. Одна з найбільших у світі корпорацій “Холідей Іннз”

зі штаб-квартирою у Мемфісі (Тенессі, США) управляє більш, ніж 2000 готельних підприємств у США, Канаді, країнах Європи, Азії, Південної Америки. Такі великі американські ланцюги, як “Шератон”, “Редіссон Хотелз Інтернешнл”, “Інтерконтінентал Хотелз” мають контракти на управління готелями у країнах Східної Європи. Другий тип – незалежні управлінські компанії, які здійснюють управління підприємствами у різних готельних ланцюгах. На практиці багато компаній, що володіють готелями класу “люкс” і готелями середнього класу, укладають контракти на управління з професійними управлінськими компаніями (таблиця 3).

Таблиця 3

Переваги та недоліки управління за контрактом

Переваги		Недоліки	
для власника готелю	для керуючої компанії	для власника готелю	для керуючої компанії
1. Керуюча компанія чи менеджер не володіє часткою майна. 2. Свобода вибору керуючої компанії чи менеджера. 3. Можливість здійснення інвестицій у підприємство, незалежно від думки керуючого. 4. Максимальний прибуток, за вин. управлінської винагороди	1. Розширення сфери впливу. 2. Збільшення доходів з мінімальними витратами. 3. Повна відсутність необхідності виплат власнику	1. Відсутність оперативності контролю. 2. Максимальний ризик і необхідність виплати управлінської винагороди. 3. Відсутність права втручатися у процес управління. 4. Труднощі з достроковим розірванням контракту	1. Обмеження доходу сумою управлінської винагороди. 2. Залежність від фінансового положення власника. 3. Припинення діяльності, втрата роботи по закінченні терміну контракту (у випадку не поновлення контракту)

Оренда як організаційна форма управління підприємствами індустрії гостинності стала популярною в 1950 – 1960-і роки. Сьогодні вона застосовується рідко. Договір на неї передбачає передачу готельного підприємства власником-орендодавцем у тимчасову власність орендареві. Останній зобов'язується регулярно сплачувати орендну плату. В договорі обумовлюється строк дії оренди, інколи передбачається право викупу власності орендарем після його закінчення. Ця форма організації діяльності вигідна орендареві, тому що дозволяє розпочати справу без значних фінансових затрат і придбання власного майна. Проте вона повністю покладає на нього відповідальність за результати управління. Орендодавець отримує фіксовану оплату, яка, проте, може виявитися меншою за можливий дохід від самостійної діяльності. Усе ж такі вигоди від такої форми управління роблять її другою за значенням для європейських готельних підприємств після прямого управління.

Рідше зустрічаються такі форми управління готелями, як партнерство та синдиціювання. Партнерство передбачає внесення приватними особами значних коштів у підприємство (до половини його вартості), їх участь у управлінні підприємством на

правах співробітників та отримання відповідної частки доходу. Синдиціювання є формою залучення інвесторів у готель на партнерських засадах з відповідним розподілом як прибутків, так і ризиків [6].

З розвитком готельних мереж урізноманітнюються форми їх організації та ускладнюється структура, відбувається змішування форм, типів, методів використання власності і функціонування, що приводить до появи подальших різновидів організаційних засад формування готельних мереж. На початку XXI ст. під контролем найбільших готельних об'єднань і ланцюгів знаходилося понад 30 % усього світового готельного фонду. У США ця цифра перевищила 75 %. Статистика свідчить, що сьогодні обсяг операцій, які здійснюються готельними ланцюгами, у кілька разів перевищує обороти незалежних готелів [9]. На початок XXI ст. на світовому ринку готельних послуг налічується близько 300 готельних мереж у різних регіонах світу, які в свою чергу об'єднуються в готельні групи [11].

Серед найвідоміших готельних груп переважають американські. У США частка готельних ланцюгів становить 70-80 %, в Європі – 30-40 % (таблиця 4). Водночас у сфері готельного бізнесу

спостерігаються зараз кризові явища, які стали наслідком загальносвітової фінансової кризи, призвели до зменшення ділової активності, попиту на ділові поїздки і, як наслідок, зменшення попиту на послуги гостинності. Так, у 2008 році, порівняно з 2007, зменшилася кількість готельних номерів у багатьох мережах (Holiday Inn, Marriott Hotels Resorts, Hyatt Hotels, Best Western, Radisson Hotels Worldwide). Перші дві сходинки рейтингу за останні

роки незмінно займають Best Western та Holiday Inn відповідно, але саме ці мережі найбільше скоротили свій номерний фонд. Велика конкуренція на ринку готельних мереж, економічна криза спричинили послаблення позицій Best Western та Holiday Inn. Водночас відбувається посилення позицій таких готельних брендів, як Comfort Inns&Suites, Hilton Hotels, Hampton Inn, Super 8 Motels, тобто більш дешевих готелів середнього класу.

Таблиця 4

Найпотужніші міжнародні готельні групи та мережі у 2008 році*

№ п/п	Готельна група	Країна	Найбільші готельні мережі, які входять в групу
1.	Inter Continental Hotels Group	Великобританія	Holiday Inn, Holiday Inn Express, Inter Continental
2.	Wyndham Hotel Group	США	Days Inn, Super 8, Ramada
3.	Marriott International	США	Marriott Hotels, Courtyard, Residence Inn
4.	Hilton Hotels Corporation	США	Hilton Hotels, Hampton Inn, Hilton Garden Inn
5.	Accor	Франція	Motel 6, Novotel, Ibis, Sofitel, Mercure
6.	Choice Hotels International	США	Comfort Inns&Suites, Quality Inn
7.	Best Western International	США	Best Western (єдина мережа групи)
8.	Starwood Hotels	США	Sheraton, Westin, Four Points
9.	Carlson Hotels International	США	Radisson, Country Inn
10.	Hyatt Hotels	США	Hyatt Regency, Hyatt Place

* За даними MKG Hospitality.

Питаннями координації діяльності готельних ланцюгів і асоціацій незалежних готелів та ресторанів займається Міжнародна готельна асоціація (МГА) зі штаб-квартирою в Парижі (Франція), а в ЄС – Конфедерація національних асоціацій готелів і ресторанів (ХОТРЕК). МГА є членом UNWTO з 1979 р. Основна мета асоціації – представлення інтересів світової готельної індустрії на міжнародному рівні. Серед завдань МГА: створення умов для широкого співробітництва готельних підприємств; забезпечення інформаційного обслуговування організацій-членів з питань розвитку гуманітарних ресурсів, технології, автоматизації, захисті навколишнього середовища, марке-

тингу; контроль за виконанням міжнародного законодавства, координація і публікація досліджень з туризму; фінансування цільових програм тощо.

Отже, одним із шляхів розвитку готельного господарства України має стати широке залучення міжнародного досвіду у створенні як власних національних готельних мереж, так і відкриття внутрішнього ринку для транснаціональних готельних корпорацій. Деякі з зазначених готельних операторів вже розпочали співпрацю з українськими готелями, але їх частка на нашому ринку не перевищує 1 %. Такий напрям привабить іноземного туриста, який зрозуміє, що зможе отримати на території нашої країни відповідні послуги на належному рівні.

Література

1. Бирюков Е.С. Развитие туризма в мире и его влияние на экономику / Е.С. Бирюков. – М.: Экономика, 2002. – 168 с.
2. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О.О. Любіцева. – К.: Альтерпрес, 2003. – 436 с.
3. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг. Навчальний посібник / О.О. Любіцева. – [2-е вид., перероб. та доп.]. – К.: Альтерпрес, 2003. – 436 с.
4. Нечаюк Л.І. Готельно-ресторанний бізнес: менеджмент: Навчальний посібник / Л.І. Нечаюк, Н.О. Нечаюк. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 348 с.
5. Поплавська І.В. Діяльність транснаціональних готельних мереж в Україні / І.В. Поплавська // Географія та туризм: Наук. зб. / Ред. кол. Я.Б. Олійник (відп.ред.) та ін. – К.: Альтерпрес, 2010. – Вип. 7. – С. 116-119.
6. Рассохін О. Формування готельних ланцюгів: цілі, типологія, документи / О. Рассохін // Готельна справа. – 2005. – № 8. – С. 10-11.
7. Сенин В.С. Гостиничный бизнес: классификация гостиниц и других средств размещения / В.С. Сенин, А.В. Денисенко – М., 2000. – С. 26
8. Сенин В.С. Организация международного туризма: Учебник / В.С. Сенин. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 400 с.
9. Смірнова М. Формування готельної мережі: концепція, методи, практика / М. Смірнова // Готельна

- справа. – 2005. – № 11. – С. 18-21.
10. Сокол Т.Г. Організація обслуговування в готелях і туристичних комплексах: Підручник / Т.Г. Сокол. – К.: Альтерпрес, 2009. – 447 с.
11. Юрківський В.М. Програма і методичні вказівки до виконання практичних робіт і домашніх завдань з курсу “Географія сфери обслуговування” для студентів географічного факультету / В.М. Юрківський. — К.: ВПЦ “Київський ун-т”, 1993. – 13 с.

Стаття надійшла 2.02.2012 р.

УДК 658.014.1

Галина Баб'як

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДИСПРОПОРЦІЇ ФОРМУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ЕКОНОМІЧНО АКТИВНОГО НАСЕЛЕННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проведено аналіз величини і структури економічно активного населення Хмельницької області, його просторової диверсифікації. Здійснено аналіз територіальних особливостей його розвитку і використання. Обґрунтовано шляхи розв'язання проблеми формування і використання економічно активного населення.

Ключові слова: економічно активне населення, рівень економічної активності, зайнятості населення та безробіття, демографічна ситуація.

Halyna Babyak. Territorial disproportions in the formation and employment of economically-active population of Khmel'nyts'kyi oblast'. This article presents an analysis of the size and structure of economically-active population of the Khmel'nyts'kyi oblast' and of its spatial diversification. An analysis of the territorial characteristics of its development and employment is carried out. The means for problem-solving in the formation and employment of economically-active population are substantiated.

Key words: economically-active population, level of economic activity, employment of population and unemployment, demographic situation.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. У нинішніх умовах чинник економічно активного населення для розміщення виробництва в Україні та окремих її регіонах набув першорядного значення. Категорія економічно активне населення є для нас новою і недостатньо дослідженою.

Дослідження економічно активного населення важливе сьогодні як для формування концептуальних основ соціально-економічної політики, так і для обґрунтування шляхів вдосконалення системи охорони здоров'я, освіти, форм і методів регулювання соціально-трудових відносин у сфері праці та зайнятості, кращого використання трудового потенціалу підприємств, установ і організацій різних форм власності і господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Питання формування економічно активного населення та його збереження вивчають такі провідні вчені, як Н. Анішина, Д. Богиня, Б. Данилишин, В. Куценко, Е. Лібанова, В. Савченко та ін.

Актуальність дослідження економічно активного населення як сукупності працівників полягає у забезпеченні його кращого відтворення та викорис-

тання, розробці механізму, під впливом якого відбуватиметься збалансування його між регіонами та спеціальностями.

Мета статті полягає у вивченні територіальних диспропорцій формування і використання економічно активного населення Хмельницької області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний етап реформування та оновлення українського суспільства з його непослідовними та нерішучими кроками входження в ринкове середовище характеризується макроекономічною кризою, спадом виробництва, офіційним та прихованим безробіттям, значним погіршенням рівня життя населення держави та її окремих регіонів. Кризова соціально-економічна ситуація в країні кардинально змінює умови відтворення і функціонування людини.

Впродовж останніх 20 років загальна чисельність населення Хмельницької області постійно зменшується. Проте в останні 5 років намітилась тенденція до зниження темпів падіння чисельності населення завдяки зниженню рівня смертності, а також зменшенню міграції за межі області.

На 1 жовтня 2011 р. чисельність наявного населення області, становила 1323,3 тис. осіб.

Упродовж січня-вересня 2011 р. кількість жителів Хмельниччини скоротилась на 3,6 тис. осіб. Зменшення відбулось виключно за рахунок природного скорочення – 4,2 тис. осіб, водночас зафіксовано міграційний приріст населення – 0,6 тис. осіб.

Природний рух населення області в січні-вересні 2011 р. порівняно з відповідним періодом 2010 р. характеризувався зменшенням смертності при незмінному рівні народжуваності, а також сут-

тєвим перевищенням числа померлих над кількістю живонароджених: на 100 померлих припадало 72 дитини, народжених живими. Рівень народжуваності загалом в області становив 10,9 народжених на 1000 жителів. Цей показник значно відрізнявся по районах та містах області: від 7,6 народжених на 1000 наявного населення у Чемеровецькому районі до 13,6 у м. Шепетівці.

Таблиця 1

**Розподіл населення Хмельницької області за економічною активністю
у 2000 – 2009 рр., тис. осіб [3]**

Категорія населення	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Економічно активне населення						
у віці 15–70 років	652,7	641,9	640,2	641,1	646,0	640,1
у працездатному віці	617,3	571,5	570,6	573,3	578,3	576,0
Зайняте населення						
у віці 15–70 років	562,9	586,0	585,0	589,1	594,4	579,0
у працездатному віці	528,4	515,6	515,4	521,3	526,7	514,9
Безробітне населення (за методологією МОП)						
у віці 15–70 років	89,8	55,9	55,2	52,0	51,6	61,1
у працездатному віці	88,9	55,9	55,2	52,0	51,6	61,1

Рівень смертності зменшився з 15,5 померлих на 1000 наявного населення у січні-вересні 2010 р. до 15,1 у січні-вересні 2011 р. Найвищий рівень смертності зафіксований у Ярмолинецькому районі (24,5 ‰), найнижчий – у м. Нетішині (5,3 ‰). Серед причин смерті населення області у січні-вересні 2011 р., як і у попередньому році, перше місце посідали хвороби системи кровообігу, друге – новоутворення, третє – зовнішні причини смерті.

Таблиця 2

**Рівень економічної активності, зайнятості населення та безробіття
у Хмельницькій області у 2000 – 2009 рр. [5]**

	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Рівень економічної активності населення, % до всього населення відповідної вікової групи						
у віці 15–70 років	63,0	63,4	63,4	63,7	64,6	64,6
у працездатному віці	76,4	70,6	70,5	71,2	72,2	72,3
Рівень зайнятості населення, % до всього населення відповідної вікової групи						
у віці 15–70 років	54,4	57,9	57,9	58,5	59,4	58,5
у працездатному віці	65,4	63,7	63,7	64,7	65,7	64,6
Рівень безробіття населення (за методологією МОП), % до економічно активного населення відповідної вікової групи						
у віці 15–70 років	13,8	8,7	8,6	8,1	8,0	9,5
у працездатному віці	14,4	9,8	9,7	9,1	8,9	10,6

Структура населення за віком в області досить стабільна. У цілому міське населення має менший середній вік і значно більшу частку населення

працездатного віку. Також загальним є значне падіння частки чоловіків у віковій групі після 59 років, що говорить про високу смертність чоловіків,

зокрема серед сільського населення.

В останні 5 років за рахунок зростання кількості народжених та зменшення кількості померлих намітилась досить стійка тенденція до поліпшення коефіцієнта природного відновлення населення з 0,51 до 0,67 у 2009 році (ці показники гірші порівняно із середніми в Україні – 0,54-0,72). Разом з тим, цього недостатньо для відновлення чисельності населення області, але невелике зростання такого коефіцієнта в останні роки свідчить про незначне поліпшення демографічної ситуації в області. За показником тривалості життя область має дещо кращу ситуацію порівняно із середніми показниками в Україні.

На основі цих даних можна припустити, що в на найближчу перспективу демографічна ситуація в

області істотно не змінюватиметься, тенденції до скорочення темпів падіння чисельності населення та зростання прогнозованої тривалості населення збережуться, що, з одного боку, частково стабілізуватиме економічно активне населення, проте, з іншого, збільшуватиме демографічне навантаження на працездатних.

У Хмельницькій області економічно активне населення на початок 2010 р. становило 640,1 тис. осіб, у т.ч. у працездатному віці – 576,0 тис. осіб (див. табл. 1).

Відповідно рівень економічної активності, зайнятості та безробіття населення області характеризувався такими невтішними показниками (див. табл. 2).

Таблиця 3

Економічна активність населення (у віці 15–70 років) у регіонах України у 2000 – 2010 рр. [3]

	2000		2005		2009		2010	
	тис.	% до населення у віці 15–70 років	тис.	% до населення у віці 15–70 років	тис.	% до населення у віці 15–70 років	тис.	% до населення у віці 15–70 років
Україна	22830,8	63,2	22280,8	62,2	22150,3	63,3	22051,6	63,7
АР Крим	989,8	61,2	958,7	62,2	972,2	64,4	964,7	64,5
області								
Вінницька	919,1	72,1	775,4	61,8	776,1	63,6	771,2	
Волинська	540,0	72,0	471,8	63,1	472,5	63,4	474,1	63,6
Дніпропетровська	1735,8	63,7	1665,7	61,8	1666,5	64,2	1659,6	64,9
Донецька	2383,5	63,8	2265,1	62,6	2186,9	63,2	2166,6	63,7
Житомирська	624,8	61,9	632,5	64,2	621,8	65,3	621,1	65,9
Закарпатська	569,6	62,9	592,3	64,5	582,6	63,2	582,2	63,1
Запорізька	924,4	62,7	908,3	62,4	897,2	63,8	892,6	64,3
Івано-Франківська	653,3	64,6	572,8	56,5	578,1	57,0	577,8	57,0
Київська	847,2	62,8	846,9	62,8	821,2	62,8	817,6	63,2
Кіровоградська	511,1	61,5	501,5	61,9	480,3	62,4	473,5	62,4
Луганська	1135,3	57,5	1143,2	60,1	1111,6	61,5	1094,1	61,6
Львівська	1249,5	65,2	1167,0	61,2	1185,5	62,5	1190,0	62,9
Миколаївська	586,4	61,8	595,0	63,2	590,0	64,2	586,1	64,5
Одеська	1151,3	62,1	1086,4	58,7	1115,5	61,0	1112,5	61,3
Полтавська	748,2	62,5	744,5	62,9	721,0	63,2	714,0	63,4
Рівненська	491,7	59,2	511,1	61,2	528,4	63,5	532,0	64,0
Сумська	603,5	62,6	591,2	63,0	562,3	62,5	556,2	62,7
Тернопільська	475,1	58,1	467,4	57,9	475,9	59,6	482,1	60,6
Харківська	1463,5	65,9	1388,8	62,5	1371,1	63,3	1365,2	63,9
Херсонська	556,4	62,8	548,9	63,1	538,0	64,0	534,9	64,4
Хмельницька	652,7	63,0	641,9	63,4	640,1	64,6	635,5	64,7
Черкаська	605,9	59,3	641,6	63,2	629,8	64,3	627,3	64,9
Чернівецька	354,0	53,6	401,2	60,4	415,2	62,3	418,0	62,7
Чернігівська	586,9	64,8	562,3	64,9	540,0	65,6	536,2	66,2
міста								
Київ	1333,3	66,2	1412,6	66,2	1477,5	67,5	1473,7	67,5
Севастополь	138,5	64,1	186,7	62,7	193,0	65,4	192,8	66,0

З таблиці 2 видно, що рівень економічної активності у віці 15-70 років в 2009 р. залишився на рівні 2008 р., а в працездатному віці – зріс на 0,1 %. Рівень зайнятості зменшився приблизно на 1 %, а

рівень безробіття невпинно зростає – 9,5 % проти 8,0 %, причому у працездатному віці – відповідно 10,6 % і 8,9 %.

Найвищий рівень економічної активності був

характерним для осіб віком 30-49 років, але найнижчий у молоді віком 15-24 роки та осіб пенсійного віку.

На фоні інших областей України Хмельницька область займає середнє положення (див. табл. 3).

Чисельність зайнятого населення в Хмельницькій області постійно зменшується: за період з 2000 р. до 2009 р. цей показник зменшився з на 176055 осіб). Причому така ж ситуація характерна і для всіх регіонів Хмельницької області (див. табл. 4).

Таблиця 4

**Середньорічна кількість найманих працівників
у містах і районах Хмельницької області у 2000 – 2009 рр. [4]**

	2000	2005	2006	2007	2008	2009
По області	426976	297849	283660	272084	267523	250922
міста						
Хмельницький	78064	71947	73251	74862	78146	74772
Кам'янець-Подільський	27938	21582	21829	22380	22910	21317
Нетішин	12409	11540	11169	11090	10888	10115
Славута	9313	6783	7210	10426	9874	8865
Старокостянтинів	4708	4321	4788	7967	7831	7186
Шепетівка	11933	10462	11129	12719	12305	11850
райони						
Білогірський	9168	6053	5396	5006	4945	4796
Вінковецький	8636	4315	3834	3462	3013	2872
Волочиський	20295	12320	11223	10771	11030	10904
Городоцький	18024	9446	7949	7320	6646	6088
Деражнянський	10145	5416	4913	4806	4515	4291
Дунаєвецький	20167	10649	9484	8481	8382	7909
Ізяславський	14511	9733	9009	8524	7736	7027
Кам'янець-Подільський	20619	11728	11176	9877	9454	8477
Красилівський	21363	14361	13007	12105	11392	10287
Летичівський	9449	5944	5391	4927	4724	4386
Новоушицький	10579	5373	4499	3978	3788	3514
Полонський	16848	11215	9245	8061	7268	6513
Славутський	11082	9179	8822	4537	3856	3585
Старокостянтинівський	15492	8897	8163	4482	4355	3891
Старосинявський	8581	4361	3976	3561	3404	3254
Теофіпольський	12490	9073	8243	7275	6691	6076
Хмельницький	14021	10212	9377	8761	8368	7850
Чемаровецький	17315	9133	7678	6726	6588	6170
Шепетівський	11945	6793	6145	3720	3621	3582
Ярмолинецький	11881	7013	6754	6260	5793	5345

В області збереглася тенденція до збільшення питомої ваги працівників у секторі самостійної зайнятості та скорочення частки найманих працівників. Разом з тим, неформальний сектор економіки є переважаючим місцем прикладання праці для кожної другої особи з числа зайнятих сільських жителів. Проте, у міській місцевості зайнятість в даному секторі не набула суттєвого розповсюдження завдяки більш сприятливій кон'юктурі на ринку праці.

Однією з головних тенденцій сучасного ринку праці території є зменшення попиту на робочу силу, що спричинило зменшення кількості вакансій, зареєстрованих у центрах зайнятості Хмельницької області. Загалом в області у січні-лютому 2012 року у базі даних налічувалося 5,1 тис. вакансій, що на

1,9 % менше, ніж у січні-лютому 2011 року. Зменшення кількості наявних вакансій спостерігалось у 10 районах області.

Найбільша кількість вакансій була зосереджена у містах Хмельницький (17,0 %) та Кам'янець-Подільський (15,0 %), Шепетівському районі (10,3 %).

Проблемою укомплектування вакансій, особливо для кваліфікованих працівників, залишається низький рівень запропонованої заробітної плати. Так, у 38,4 % вакансій пропонувалася мінімальна заробітна плата (в Україні – у 27,5 % вакансій).

У переважній більшості районів питома вага вакансій з мінімальною заробітною платою становила більше половини, а у Старосинявському, Ярмолинецькому, Новоушицькому, Деражнянському, Летичівському, Дунаєвецькому, Білогірському,

Хмельницькому та Вінковецькому районах (68,1-90,5 %).

Станом на 1 березня 2012 року на 1 вакансію претендували 45 осіб (в Україні – 9), що шукали роботу (станом на 1 березня 2011 року – 52 особи). При цьому, якщо у місті Хмельницький та Городецькому районі чисельність незайнятих громадян перевищувала кількість вакансій у 15 та 18 разів відповідно, у Кам'янець-Подільському та Красилівському районах – у 99 разів, то у Дунаєвському районі станом на 1 березня кількість вакансій перевищувала кількість безробітних у 469 разів [6].

Висновки. Розгляд негативних тенденцій сучасних демографічних процесів в області, таких як скорочення чисельності населення, у тому числі населення працездатного віку, зниження тривалості життя і стрімке зниження показників народжуваності, зростання частки осіб похилого віку і зменшення чисельності працездатного населення, недосконалість державної системи охорони здоров'я, сформованої ще за радянських часів, погіршення стану здоров'я людей, що призводять до зменшення середньої тривалості життя населення, та від'ємне сальдо міграції свідчать про те, що на чисельність економічно активного населення, його якість, а також на формування кон'юнктури ринку праці насамперед впливають демографічні процеси.

Для вирішення цих проблем необхідна реалізація системи заходів, яка охоплюватиме:

- підвищення рівня і якості життя населення;

- нормалізація ситуації на ринку праці, у тому числі зростання рівня трудових доходів і підвищення стабільності зайнятості, створення нових робочих місць;

- поліпшення стану здоров'я населення, а також профілактика та зниження кількості професійних захворювань;

- стимулювання здорового способу життя;

- запровадження обов'язкового державного медичного страхування, яке б допомогло відновити, а найголовніше – зберегти здоров'я населення за рахунок регулярних профілактичних обстежень;

- створення сприятливих матеріальних і соціальних умов для народження і виховання дітей.

Одним з основних важелів політики держави у сфері формування ефективного використання економічно активного населення є підвищення в законодавчому порядку соціальних гарантій: мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму.

Хмельницька область багата на робочу силу. Проте характерними є загрозливі масштаби міграції. Щоб припинити такі негативні тенденції слід:

- стимулювати розвиток трудомістких галузей промисловості і сільського господарства;

- зменшити навантаження на одне вільне робоче місце;

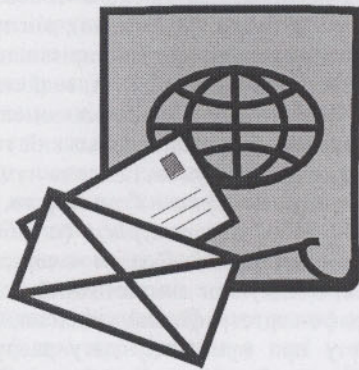
- збільшити рівень середньої заробітної плати ;

- залучати іноземних інвесторів до вкладення коштів у підприємства на території регіону.

Література

1. Сергієнко О. Людські ресурси України: Демографічна криза та демографічна політика // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 5. – С. 37-42.
2. Чертко Л. Трансформація зайнятості і ситуація на ринку праці Східного Поділля та Центрального Придніпров'я // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 3. – С. 3-9.
3. Доступний з: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr.2011/0408>
4. Доступний з: <http://www.kneu.in.ua/index>
5. Доступний з: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr.2011/0508/114.rar>
6. Доступний з: <http://www.statbrd.ic.km.ua/ukr/index.htm>

Стаття надійшла 10.05.2012 р.

Відгуки та повідомлення

НЕОКЛАСИКА ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА (ШАБЛІЙ О.І. СЕЛО НА ЗОЛОТОМУ ПОДІЛЛІ: ЗЕМЛЯ І ЛЮДИ. – ЛЬВІВ, 2011)

“Село на золотому Поділлі: земля і люди” – під такою назвою вийшла у 2011 році у львівському видавництві “Аверс” книга дійсного члена НТШ, професора Олега Шаблія. Заголовок явно перегукується з назвами великих праць, відомих історикам, географам та й більш широкому загалу: “Шляхами золотого Поділля”, “Нова загальна гео-

подільського села Курівці, що на межі Зборівського і Тернопільського районів, О. Шаблій написав про свою малу Батьківщину великий твір з позицій комплексного, багатовимірного підходу. Твір, подібних якому мало в сучасному вітчизняному історико-географічному краєзнавстві. Й оспівав свій рідний край, присвятивши багатьом поколінням краян – живим, і мертвим і ненародженим свою книгу – “книгу буття курівецької громади”.

Наукові основи національного краєзнавства обґрунтував наприкінці XIX ст. Іван Франко у розвідці “Галицьке краєзнавство”. Саме тут він розкрив сутність краєзнавства, що не втратила свого значення і в наш час. І. Франко писав: наука про рідний край – краєзнавство “дає змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією Батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам’ятниками та ін. ... Перша прикмета національної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об’єднаного організму”¹.

Отже, крім пізнавальної, краєзнавство виконує і важливу виховну, патріотичну функцію. На цьому ще у XVIII ст. наголошував Григорій Сковорода. Нагадаємо його пророчі слова: “пізнай свій край ... себе, свій рід, свій нарід, свою землю, – і ти побачиш свій шлях у життя...”

Думку Г. Сковороди, щодо краєзнавства осучаснив італійський філософ і релігійний діяч Луїджі Стурцо. Він відзначив, що “людина прив’язана до землі, її життя – локальне; людина їздить по світу, але її пов’язаність зі своїми почуттями, звичками, інтересами, ніколи не обривається, все це закорінене

графія. Земля і люди”. І, мабуть, не випадково. Про сонячну родючу Подільську землю писали українські емігранти кількатомний збірник, де “головними героями” були її села і міста. Через опис природного довкілля та діяння в ньому людей творив свою багатотомну загальну географію світу французький географ Елізе Реклю. А ще спливають у пам’яті Тарасові слова “Село на нашій Україні – Неначе писанка, село” і Лесині “Красо України, Подолля”. Дійсно, патріот своєї землі, уродженець “типового” й водночас “особливого” західно-

¹ Франко І.Я. Галицьке краєзнавство / Франко І.Я. Зібрання творів у 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т 46. – Кн. 2. – С. 116.

в місцепоходженні: дім, сусіди, краєвид, рідні, приятелі, друзі і навіть вороги – все це малий світ, який формує в нас [...] великий світ [...] – від окремого селища до цілої нації”².

Саме так – “від свого села до цілої нації” – охоплює єдиним поглядом цей історико-географічний простір автор названої монографічної розвідки. Як твердить вчений, “подільське село – це згусток людського буття і духу, людського щастя і смутку. Людей як нині сущих, так і багатьох попередніх поколінь”. А тому вчений задумав “воскресити їх і їхні діла з небуття, осмислити історичні, демографічні, соціально-економічні та духовно-культурні процеси” рідного села (с. 5). Перебуваючи у різних кінцях світового простору, вчений завжди в думках і реально линує до свого села, до того “локального простору”, який втварили його земляки, і відчував обов’язок відтворити у книзі процес творення курівецької громади. Зважаючи на те, що локальне – це “історія людського простору, що живе не відокремлено, а в коловороті інтересів і почуттів”, як писав італієць де Роза, вчений вважає за необхідне описати свою малу Батьківщину через події, що в ній відбувалися, почуття людей, їх долі та ін.

Розповідь базується на добротному архівному матеріалі (архіви Львова – Історичний та Музей ім. А. Шептицького, Тернополя, Києва, Зборова), публікаціях з бібліотек України, Польщі, Канади та США. Автор широко цитує ці джерела, що робить його висновки достовірними. Видання наукове, точніше, науково-популярне. О. Шаблій, який знайомий з місцевістю та людиною в околицях Тернополя вже майже три чверті століття, має що сказати, проте не зловживає ні своїми, ні чужими спогадами. Нерідко він відштовхується від яскравих фактів, щоб підтвердити висловлену ним думку.

Книга обсягом у 712 сторінок має сім великих розділів, які поділяються на 52 параграфи. Її загальна структура така: 1) Походження села (21 сторінка тексту). 2) Географічне довкілля (50 с.). 3) Історичні особливості розвитку села й околиць (196 с.). 4) Людність (62 с.). 5) Церква. Освіта. Культура (144 с.). 6) Вихідці з села (61 с.). 7) Ad Fontes: спогади, розповіді (73 с.). 28 сторінок наприкінці книги займають додатки та іменний покажчик.

Кожен розділ багатий на фактичний матеріал, роздуми автора, теоретичні узагальнення. Зміст розділів впливає з їх назв. Не претендуючи на розгорнуту інформацію, виділимо особливості деяких з них.

Що б, здавалося, є простішим, ніж писати про походження назви села? Навести “народні” версії етимології, підсилені легендами, а також наукові версії, якщо такі є (Курівці якраз їх мають). Але О. Шаблій цього замало. Він проводить власну ґрунтовну наукову розвідку ойконіма, враховуючи географічні, історичні, мовні та правові ознаки.

Спираючись на дослідження філологів-топонімів (О. Купчинського, Д. Бучка, М. Худаша), він трактує цю назву як *відпатроніму* (за прізвиськом чи прізвиськом засновника поселення). А, знайшовши в архівах факти про першого власника земель розташування села, яким був великопольський генерал *Гурка*, автор приходить до думки, що сама назва села – це номінація підданих *Гурки – Гура – Кура*. Отже, людей цього Кура називали *курівці* (подібно, як людей Нестора – несторівці, Середи – серединці і т. п.). Водночас, поєднуючи лінгвістичний, історичний та географо-картографічний підходи, автор висуває гіпотезу про приблизну дату заснування села – 1540 р. (тоді ж був заснований Тернопіль), що значно випереджає першу існуючу документальну згадку (1688 р.), а тим паче нічим не обґрунтовану, але тиражовану в советський час дату (1785 р.). О. Шаблій розробляє також свою гіпотезу територіального розвитку поселення, звертаючи увагу на особливості сільської мікротопонімії. Мікротопонімам автор присвятив окремий параграф, в якому віднайдені ним 65 власних назв частин села і урочищ в його околицях систематизовані за різними ознаками.

Всебічно аналізує О. Шаблій географічне розташування села (у природно-, суспільно-, демографо- та адміністративно-географічному аспектах), відзначаючи, як вплинули зміни у такому положенні на соціально-економічний розвиток поселення, його людність. У розділі “Географічне довкілля” автор подає описи всіх компонентів природи: геологічної будови, рельєфу, корисних копалин, клімату, ґрунтів, рослинного і тваринного світу, а також ландшафтів села. Це він робить настільки вправно, що зовсім не відчуваєш труднощів у засвоєнні наукової термінології, текст насичений цікавими фактами. Навіть аналізуючи такі природні явища, як клімат, рельєф, автор “пересипає” наукові думки спогадами про ті, чи інші явища, як от: погоду на великі свята, зливи (“зірвалася хмара”), ознайомлення з Товтрами у дитинства та ін. Дуже детально виписано автором поверхню території села і його околиць: кожен горб, балка, плакор відображені в тексті, зазначено їх географічні назви, подано їх висоту. Цікавим є спостереження щодо макрорельєфу: “село Курівці знаходиться ніби біля корінця книги, розгорнутої у східно-західному напрямі, книги, у якій “північна” сторінка крупніша, ніж “південна” (с. 52).

Любов’ю пронизані описи поверхні території, де минуло дитинство вченого, річки Нестерівки (притоки Серету), водночас показано ті зміни, які сталися за останні півстоліття (осушення долини річки, спрямлення русла), і мали, на жаль, різко негативні наслідки.

Головне багатство мешканців Курівців – земля, тому в книзі багато місця відведено опису основних ґрунтових відмін, особливостям землекористування в селі. Як виходець з села, який не пориває зв’язків із ним і вболіває за його

² Цитується за: Пахльовська О. В дорозі до світогляду // День. – 2009. – № 231.

подальшу долю, автор наголошує на процесах деградації ґрунтів на схилах, висловлює думку про необхідність зміни форми використання цих земель, їх консервації. Для збереження природних комплексів, які ще не зазнали сильного впливу від діяльності людини, вчений пропонує взяти під охорону окремі рослинні угруповання, болота, виходи джерел на схилах балок та ін.

Багатий фактами і процесами розділ "Історичні особливості розвитку села і околиць". Розгляд ведеться за періодами з часів палеоліту до подій помаранчевої революції. Заслугує уваги великий параграф про перебування в селі у травні 1898 р. Івана Франка та Леся Мартовича. Чи не вперше публікується лист селян-радикалів до Івана Франка, в якому вони просять вибачення за невдачу під час його обрання від Тернопільщини до віденського сейму (причини ті, що й зараз: адміністративний чинник властє імущих, підкуп виборців та ін.).

Як своєрідний "паралельний світ" описує автор розбудову і функціонування залізниці Львів – Тернопіль – Київ, що пройшла у притик до села із заходу на схід у 1872 р., з економічними, соціальними і навіть екологічними наслідками цього індустріального феномену в аграрному краї.

Події Першої світової війни та міжвоєнного періоду висвітлені у книзі на основі документальних матеріалів та спогадів жителів села про окупацію, денаціоналізацію, пацифікацію та ін. Автор робить висновок, що у цей період не можна говорити про якийсь розвиток села, був тоді безперервний застій, депресія. Однак від духовного занепаду селян рятувала "Просвіта" і тому її діяльності відводиться в книзі значна увага.

Період від 1939 р. до нашого часу відтворений автором великою мірою з урахуванням власних спогадів та розповідей сучасників. Інформаційно цікавою є складена автором картосхема місць загибелі односельчан на фронтах Другої світової війни: мало не всі вони поклали голови у Східній Пруссії та Прибалтиці, – там, де опір нацистів був найбільшим і куди "доблесне" советське командування погнало новобранців 1944 року як гарматне м'ясо.

Історію села в роки війни і повоєнний період вчений розкриває не тільки через військові події, але й великою мірою через життя своєї родини і односельчан. Вражають у книзі спогади про національно-визвольний рух у перші повоєнні роки та його придушення, про організацію колгоспу, репресії жителів села. Село автор розглядає у контексті подій у всій Україні: тут і згадки про голодомор, коли голодні люди із Східної України приходили у села Тернопільщини, щоб випросити харчі, і про державні позики та ін.

Багато місця у книзі займають події, що пов'язані з сучасним розвитком села. Це і розпад колгоспу, і розпакування землі, й утворення фермерських господарств, і порушення усталених зв'язків між галузями сільського господарства тощо.

На конкретних прикладах вчений доводить неефективність сучасного монокультурного підходу у рослинництві, вважаючи, що сучасна організаційно-управлінська форма ведення сільського господарства в рідному селі, як і державі загалом, недосконала і потребує зміни.

У розділі "Людність" автор розкриває особливості динаміки кількості жителів у селі, починаючи з 1732 р. до наших днів, аналізуючи причини змін – глобальні (похолодання у XVIII ст. після виверження вулкану в Ісландії, війни, пошесті) та місцеві. Аналізуючи матеріали австрійських, польських, радянських та всеукраїнського переписів населення, вчений виокремлює декілька періодів з відмінними рисами природного руху, виділяє інтенсивні періоди міграцій населення. Він детально представляє статеву і вікову структуру населення, його соціальний і професійний склад. Все це автор подає через роди, прізвища та імена людей, вважаючи, що саме вони "несуть велику інформацію про соціальні, конфесійні, національні, родинні та інші відносини між людьми" (с. 325).

Дуже цікавою характеристикою населення є його говірка. Вона представлена у книзі через фонетичні, морфологічні і лексичні особливості, тут подано набір слів із польської і німецької лексики, а також розмаїття місцевих слів, маловживаних у літературній українській мові.

Через життєві спогади мешканців села вчений відтворює характер обрядів с. Курівці: весілля, похорони, хрестини, через свої спогади – дитячі забави і забавки як елементи дозвілля. Це доповнює картину проживання людей у селі, робить текст книги цікавим і захоплюючим.

Великий і багатий фактами розділ "Церква. Освіта. Культура". У його написанні автору дуже допомогли матеріали візитацій єпископа М. Шадурського (1732 р., 1761 р.), метрик висвячення священників єпископом Й. Шумлянським, шематизмів Львівської Консисторії, парафіяльних метрик, праці о. Д. Блажейовського та ін. Чого варте тільки відтворення у книзі драматичної боротьби за відновлення у селі парафії Греко-католицької церкви у 1891 – 1898 рр. Тоді і в пізніші роки боротьби за церкву відбулося становлення громади як самостійного духовного цілого. Те саме стосується формування новітнього інституту школи та шкільництва у селі та й у Галичині загалом. У праці розкрито багатовимірний феномен інституту "Просвіти" (не порівняєш з її теперішнім занепадом). А скільки особистостей виросло в ній! Як високо вона підняла загальну та аграрну культуру селянина, розвинула кооперативні начала у виробництві і соціальному житті громади. Все це розкривається як через події, так і діяльність окремих постатей – священників, діячів "Просвіти", вчителів, лікарів, політичних діячів та ін.

Опрацювавши матеріал про церкву у с. Курівці, О. Шаблій не тільки встановлює її нову дату спорудження, але й доводить, що ця церква є

одним із взірців дерев'яного храмового будівництва Західного Поділля XVII – XVIII ст., на її прикладі можна прослідкувати генезу церков у цьому регіоні. “Церква Вознесіння Господнього у с. Курівці є пам'яткою архітектури і потребує негайної реєстрації з метою збереження її як національного надбання” – такий висновок робить фахівець з архітектури, доцент Я. Тарас, який, на прохання О. Шаблія, детально досліджував будову храму. Ця споруда, вважає О. Шаблій, може стати духовною “родзинкою” у туристичних маршрутах Тернопільщиною. Він пропонує розробити новий маршрут із Тернополя для ознайомлення із дерев'яною церквою XVIII ст. у с. Курівці, а також іншими цікавими об'єктами рідного краю.

Крім старої і нової церков, у селі є ще й інші сакральні місця: цвинтарі, хрести та фігури, стрілецька могила. У книзі описані час і причини їх появи, значення для села. Особливо теплими є спогади автора про святкування релігійних свят: Різдва, Великодня, дня Святого Миколая, Старого Нового Року, Водохреща та ін. Він розповідає про дійства у ці свята, пояснює їх релігійний та побутовий, часом і язичницький зміст.

Важливе місце у розділі займають питання розвитку освіти і культури, подано біографії вчителів та культурних діячів, описано діяльність творчих колективів (драматичного гуртка, оркестру, хору) та сільського клубу. Все це дозволяє стверджувати, що село Курівці – село особливе, воно славне своїми людьми, зокрема й вихідцями з нього.

Про це йдеться у розділі “Вихідці з села”. У ньому подано життєві і творчі біографії близько тридцяти осіб, у т. ч. відомого артиста Миколи Бенцяля, політичних діячів – чільних функціонерів ОУН Ганни та Ярослава Чемеринських (о. Ярослав був розстріляний НКВД у тюрмі Лонцького в червні 1941 р., тепер проходить процес його беатифікації), а також учених, учителів, лікарів, інженерів тощо.

У роботі опублікований і фахово проаналізований значний етнографічний матеріал села, зокрема його фольклор: пісні, в т. ч. коломийки і співомовки, приказки і прислів'я. Заслужують на увагу вперше описані в с. Курівці етнографом Осипом Роздольським п'ять оригінальних пісень, які нині в селі не відомі.

Родоводи і діяння багатьох людей доповнюють спогади старожилів села, подані у розділі “Ad Fontes: спогади, розповіді”. Як стверджує автор, вони є неоціненним джерелом інформації поряд з матеріалами архівів, науковою літературою і навіть інтернет-ресурсами.

Монографія свідчить: наше галицьке село

володіє багатьма ступенями самовиживання і самоорганізації. Протягом багатьох століть воно витримало важкі випробування війнами, чужинськими окупаціями, морами і не менш жорстокими панщиною та колгоспною неволею. Хоч у XX ст. його населення зменшилося майже вдвічі (719 осіб у 2010 р.), закладений у ньому генетичний і ментальний потенціал переконують нас у незнищенності українського духу і прагнення до волі. Книга Олега Шаблія підтверджує цю думку і надає оптимізму її читачу.

Це видання ошатно оформлене (художник Федір Лукавий). Воно багато ілюстроване оригінальними, нерідко унікальними, фотографіями (в т. ч. кольоровими), схемами, картами. Тут подано іменний покажчик (приблизно 1 000 прізвищ), п'ять додатків, у т. ч. словник вживаних у селі слів, запозичених з польської та німецької мов. Книга призначена для краєзнавців, учителів та учнів старших класів, студентів істориків та географів, журналістів, тих, хто цікавиться рідним краєм. Незважаючи на значний обсяг матеріалу, вона читається легко, бо написана мовою, зрозумілою як науковцям, так і пересічному жителю.

І насамкінець. Як зазначає проф. О. Шаблій у передмові до книги, “кожне село – велике чи мале, давнє чи сучасне, багате чи бідне і т. д. – це невичерпне джерело інформації про землю і людей, їх взаємозв'язок і взаємовплив, про єдність особистостей, родин і громад”. Щоб все це охопити, не схибивши від правди, потрібен непересічний талант. “Село на Золотому Поділлі” як цілісний історико-географічний твір, що розкрив зв'язок землі та її людей, поєднав членів сільської громади різних поколінь, з'явилося завдяки такому таланту доктора географічних наук, професора Львівського національного університету імені Івана Франка Олега Івановича Шаблія. За що йому щиро вдячні краєзнавці, зборівчани, тернополяни, фахівці з історії, географії та інших галузей знань, і просто читаючі люди. Про це насамперед засвідчила презентація книги у рідному селі (серпень 2011 року), на яку прийшли майже всі його дорослі мешканці, схвальні відгуки жителів села і вчених, а також те, що сама книга стала вже майже раритетом.

Монографія О. Шаблія про рідне село – це зразок сучасного краєзнавчого твору, приклад того, як можна комплексно досліджувати населений пункт, як, починаючи від “малого”, “близького”, вивчати свій рідний край, свою Батьківщину.

*Ольга Заставецька – дійсний член НТШ,
Ігор Дітчук, Дмитро Ткач, Зеновій Матвій*

Хроніка. Факти. Проекти

МІЖНАРОДНА НАУКОВА ГЕОГРАФІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ВИКЛИКИ У СХІДНО-ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.”

Кафедра географії Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II стала ініціатором проведення 29-30 березня 2012 року міжнародної наукової конференції, присвяченої всебічному дослідженню сучасних суспільно-географічних процесів у Східно-Центральній Європі. На конференції було представлено 105 доповідей з семи держав регіону (України, Угорщини, Словаччини, Румунії, Болгарії, Росії, Сербії). Безпосередня участь у роботі конференції представників різних національних шкіл географії дала змогу застосувати різні методологічні підходи до дослідження тенденцій трансформації етнокультурної, соціально-економічної та політичної складових суспільно-географічного сере-

довища.

У своїх доповідях та під час дискусії науковці констатували появу нових геокультурних явищ, зумовлену міграційними процесами. Внаслідок економічної кризи та суперечностей демографічного розвитку помітною стала трансформація структури розселення та поглиблення диференціації в регіональному економічному розвитку. Значну увагу на конференції було приділено проблемам транскордонного співробітництва та соціально-економічного розвитку прикордонних територій. Важливий резервом активізації економічного життя прикордонних регіонів, на думку багатьох науковців, є розвиток туристичної індустрії.

Із зарубіжних авторів особливу увагу викликали доповіді професора Н. Немеша, який проаналізував нові тенденції в суспільно-географічних дослідженнях в Угорщині, професора І. Шюлі-

Закара, присвяченого дослідженню соціально-демографічних проблем ромів Центрально-Східної Європи, та доктора географічних наук Л. Дюріці, який розкрив перспективи і проблеми розвитку

туризму в регіоні. Серед широкого розмаїття наукових проблем, порушених українськими географами, особливе зацікавлення викликали доповіді професора Г.П. Підгрушного про стадійно-еволюційний розвиток країн та регіонів та професора К.В. Мезенцева про урбанізовані території України. У матеріалах конференції було опубліковано і концептуальні положення професора Я.Б. Олійника щодо основних тенденцій розвитку економічної та соціальної географії та доповідь професора О.В. Заставецької і доцента Л.Б. Заставецької, присвячену сучасним

процесам трансформації локальних систем розселення в агропромисловому регіоні. Добре продуманими й аргументованими були наукові виступи В.М. Андерсона, Й.Й. Молнара, А.Л. Мельничука, Н.І. Середи, О.В. Стрельбицької, Д. Фодора.

Завдяки активній підтримці керівництва Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II конференція відбулася на високому організаційному рівні та в теплій дружній атмосфері.

М. С. Дністрянський

Ювілеї та номінації

ІГОР АРКАДІЙОВИЧ КРУПЕНІКОВ – ВИДАТНИЙ ҐРУНТОЗНАВЕЦЬ І ГЕОГРАФ (до 100-річчя від дня народження)

10 квітня 2012 р. виповнилося 100 років від дня народження і 75 років наукової, педагогічної і суспільної діяльності Ігоря Аркадійовича Крупенікова – головного наукового співробітника Інституту ґрунтознавства і агрохімії імені М.О. Дімо, доктора географічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки, почесного члена Академії наук Молдови, двічі лауреата Республіканської державної премії, лауреата премій імені В.В. Докучаєва і В.Р. Вільямса (двічі), лауреата почесної медалі Академії наук Словаччини, Почесного члена національних товариств ґрунтознавців Молдови, Росії, України.

Ігор Аркадійович народився в Петербурзі в інтелігентній родині інженера-технолога виноробства Аркадія Михайловича Крупенікова і викладачки російської і французької мов Віри Агапітівни Виноградової. Бабуся по матері, Марія Лук'янівна, – двоюрідна сестра композитора О.К. Глазунова, дідусь, Агапіт Тимофійович Виноградов, був відомим петербурзьким філологом.

У 1931 році І.А. Крупеніков вступив на навчання на ґрунтово-географічний факультет Московського університету, де лекції читали відомі вчені: О.О. Борзов – з фізичної географії, В.В. Геммерлінг – з ґрунтознавства, Н.А. Качинський – з фізики ґрунтів, Є.П. Троїцький – з хімії ґрунтів, М.М. Філатов – з географії ґрунтів, Д.Г. Віленський – із загального ґрунтознавства.

Після закінчення університету в червні 1935 року І.А. Крупеніков був рекомендований в аспірантуру, де його науковим керівником був відомий вчений В.В. Геммерлінг. Цікава дисертаційна тема передбачала вивчення практично невідомої в ґрунтознавчому ракурсі території Наурзумського заповідника на півдні Кустанайської області Казахстану. Цей заповідник був тоді справжнім дивом природи на Тургайському плато, де на величезній території, що займала 300 тис. га були поширені цілині ковилові степи на темно-каштанових ґрунтах. Це був свого роду зональний еталон ґрунтів. До осені 1938 року І.А. Крупеніков підготував дисертацію на тему "ґрунти і ґрунтоутворні умови Наурзумського заповідника". Після служби в армії повернувся в заповідник і вивчав солестійкість дерев і кущів.

У 1942 році наукові роботи в заповіднику були призупинені і І.А. Крупеніков переїхав до Ташкенту, де перебував в евакуації Інститут виноробства і виноградарства "Магарач". Тут вчений працював завідувачем відділу агроґрунтознавства. Дворічна робота в Середній Азії посприяла закріпленню у нього екологічного духу і ландшафтно-географічного мислення. І.А. Крупеніков зазначав, що природа Середньої Азії дуже контрастна, прекрасна і неповторна, а центром всього цього калейдоскопу вражень були ґрунти.

Після війни Інститут "Магарач" повертається в Крим, а з ним переїжджає туди і І.А. Крупеніков. Кримський період ознаменувався для вченого запо-

чаткуванням серії “Життя видатних людей”. Зокрема він разом з братом Левом написав книгу про В.В. Докучаєва. Згодом вона була перекладена на болгарську, чеську, естонську, татарську мови. Це була перша книга про великого ґрунтознавця, завдяки якій ім'я В.В. Докучаєва стало відомим багатьом.

У 1948 році І.А. Крупеніков переїжджає до Молдови. Він був уже сформованим ученим – кандидатом наук, доцентом, який знав ґрунти Підмосков'я, Заволжя, Казахстану, гірських і передгірських районів Середньої Азії, Криму. Читав багато курсів на відділенні ґрунтознавства Кишинівського університету. Під його керівництвом чи консультуванням захищено близько 50 кандидатських і докторських дисертацій. Крім того, Ігор Аркадійович читав лекції в Інституті вдосконалення вчителів, був співавтором багатьох видань підручників «Географія Молдавії» для середньої школи, один з яких був відзначений почесним дипломом на конкурсі навчальних посібників з регіональної географії.

З 1956 до 1958 року І.А. Крупеніков працював в Одесі. Як згадував ювіляр, Одеса тоді була зовсім “неґрунтовим” містом, і професійно він почував себе самотнім, хоча саме місто дуже подобалося вченому своїм особливим колоритом, близькістю моря.

У 1958 році І.А. Крупеніков повертається до Кишинева і стає завідувачем відділу ґрунтознавства Ґрунтового Інституту, де директором тоді був видатний вчений М.О. Дімо. Робота відділу ґрунтознавства полягала в картографічному і текстовому узагальненні матеріалів ґрунтових обстежень адміністративних районів. Складались ґрунтові карти районів масштабу 1 : 50 000 і нариси до них з описом ґрунтів, об'єднанням їх в агровиробничі групи, а також аналітичними даними й рекомендаціями з раціонального використання ґрунтів. Ці роботи відіграли важливу роль у дослідженні ґрунтового покриву Молдови, оскільки до цього часу її територія була білою плямою у географії ґрунтів. Як зазначає І.А. Крупеніков, М.О. Дімо тоді говорив, що ґрунти Молдови менше вивчені, ніж тундра російської півночі. Дослідження І.А. Крупеніков проводив разом з хорошими й енергійними дослідниками А.Ф. Урсу, Д.М. Балтянським, А.К. Родіною, Р.І. Луньовою, Л.М. Рябіною, М.В. Могоряну, І.І. Шиліхіною, А.М. Холмецьким, Б.П. Подимовим, Г.П. Стрижовою, З.І. Сінкевич, Ф.І. Клещ, Н.І. Роговською, В.П. Ганенко, Е.З. Скрябіною, В.П. Граті, М.Д. Волощуком, Н.А. Прохіною, М.І. Лейб та іншими. На основі цих досліджень була видана зведена ґрунтова карта Молдавії у масштабі 1 : 200 000, а в 1965 році – книга “Агроґрунтове районування МРСР”.

У 1966 році І.А. Крупеніков успішно захистив докторську дисертацію “Чорноземи Молдавії”, а через рік вона була видана у вигляді великої за обсягом книги (36 друкованих аркушів). Книга була солідним виданням, мала привабливий вигляд і

помітний резонанс. Цій праці І.А. Крупеніков надавав величезного значення і вважав її головною книгою свого життя. “Чогось, рівнозначного їй, мені, очевидно, вже не написати”, – говорив І. Крупеніков. У 1974 році ця робота була видана в першому томі монографії “Чорноземи СРСР”.

Як зазначає І.А. Крупеніков, проблема чорноземів ніколи не буде вичерпана. Побувавши наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст. у Румунії, Болгарії, Угорщині, Сербії і ознайомившись з чорноземами цих країн, а також літературою про них, учений зауважив, що серед чорноземів, особливо на широких голоценових терасах Дунаю, Тиси та інших рік переважають карбонатні на лесоподібних породах, дуже подібні до таких у Молдові, на Нижньому Дону та Кубані. Так сформувалася ідея про генетичну єдність чорноземів Дунайсько-Понтичної фації. Це знайшло своє втілення в численних статтях про ґрунти Румунії, Болгарії, Югославії, монографії “Карбонатні чорноземи”, тритомнику “Ґрунти Молдавії”. Автор констатує, що карбонатні чорноземи особливо добрі для виноградників, проте несприятливі для насінних плодівих культур.

Водночас у ті роки у вченого не згасла тяга до історії ґрунтознавчої науки. В 1973 році видана книга “Довге життя Дімо”, присвячена сторіччю від дня народження М.О. Дімо. Роком пізніше вийшла монографія “Історія географічної думки в Молдавії”, в 1976 році – книга про видатного географа, народженого в Бессарабії, Л.С. Берга, в 1979 році – дві книги про М.М. Сибірцева і С.О. Захарова. В серії “Життя видатних людей” було написано книгу про В.Р. Вільямса, а також популярні наукові статті про А.Т. Болотова, І.М. Комова, Ф.І. Рупрехта, Д.Д. Менделєєва, К.Д. Глінку, В.І. Вернадського, Р.С. Ільїна та інших. У 1981 році була видана “Історія ґрунтознавства. Від часу його зародження до наших днів”, що було тріумфом. У 1992 році був виданий переклад цієї книги англійською мовою зразу в двох країнах – Індії та Нідерландах. За ці праці в 1986 році І.А. Крупеніков отримав премію імені Докучаєва.

Великого значення І.А. Крупеніков надавав застосуванню математичних методів для того, щоб отримати надійні показники, виявити їхню варіабельність, визначити модальні варіанти для кожного підтипу чорноземів. Це дало можливість об'єктивно оцінювати ступінь типовості того чи іншого розрізу, ділянку для закладення польових дослідів, точніше проводити бонітування ґрунтів. Ознайомлюючись з новинами в географії, геології, біології та інших суміжних науках, учений бачив, як впевнено математичні методи входять у них. Тому працюючи в цьому напрямі, вчений видає в 1978 і 1981 роках “Статистичні параметри складу і властивостей ґрунтів Молдавії”. Ці два довідники до цього часу мають важливе значення для вирішення багатьох теоретичних і прикладних завдань. Довідники використовують і для уточнення класифікації

грунтів Молдови. У 1987 році видано “Класифікацію і систематичний список ґрунтів Молдавії” (автори І.А. Крупеніков і Б.П. Подимов).

80-ті роки минулого століття ознаменувалися в науковій роботі І.А. Крупенікова підготовкою і виданням колективного тритомника “Трунти Молдавії”, книги якого виходили в 1984, 1985 і 1986 роках. У них автори розглядають систематику, генезу, речовинний склад, фізику, геохімію, біологію ґрунтів, географічні закономірності поширення ґрунтів і прикладні питання їхнього використання та охорони. В 1989 році автори цього видання отримали Державну премію Молдавії. Після завершення тритомного видання І.А. Крупеніков здійснив свій задум – написав і видав у 1992 році книгу “Трунтий покрив Молдавії. Минуле, майбутнє, управління, прогноз”. Як зауважує автор, у цій книзі він виклав своє, можливо й спірне, уявлення про ґрунт як важливий компонент біосфери, сформулював парадигму ґрунтознавства як особливої галузі природознавства. З регіональних проблем учений зробив акцент на ерозії ґрунтів та її екологічних наслідках, запропонував чотири альтернативні прогнози розвитку ґрунтів і ґрунтового покриву. В цій монографії, а також у багатьох статтях І.А. Крупеніков вказував на різке посилення деградації ґрунтів, здійснення на практиці песимістичного прогнозу щодо стану ґрунтів і їхньої біологічної продуктивності і намагався привернути увагу громадськості до цієї проблеми.

Багато років Ігор Аркадійович значну увагу приділяв питанням охорони ґрунтів, зрошення, ґрунтово-екологічного моніторингу.

У 1996 році І.А. Крупеніков порадував нас невеликою, але цікавою книгою “Докучаєв про Бессарабію”, яка була написана до 150-річчя від дня народження видатного вченого.

І.А. Крупеніков широко відомий серед ґрунтознавців світу. Він брав участь у трьох Міжнародних конгресах ґрунтознавців у Бухаресті, Аделаїді, Москві, у всіх Всесоюзних з'їздах ґрунтознавців, численних міжнародних конференціях і симпозіумах. У Молдові вчений організував щорічне проведення Дімовських читань. У 1978 році видає книгу “Чорнозем – наше багатство”, а в 1985 році виходить друком книга “Збережемо і примножимо. Розповіді про охорону ґрунтів”. І.А. Крупеніков понад 10 років був членом редколегії журналу “Трунтознавство”, є членом редколегії журналу “Agriculture”. Майже в кожному номері журналу є публікації І.А. Крупенікова про долю ґрунтів, особливо чорноземів, за що його не випадково називають “поетом чорнозему”.

І.А. Крупеніков багато зробив для розвитку географії в Молдові – це і підручники з географії

Молдови, і науково-популярні книги. Зокрема, в 1982 році вийшла в світ книга “Дорога природа Молдавії”, а в 1989 році – книга з дуже промовистою назвою “Природа завжди права”. Вчений багато років був на телебаченні в Кишиневі ведучим “Клубу мандрівників”.

Учений активно працював над проблемами біосферної ролі ґрунтів. Особливу увагу привертають його праці “Біосферні функції ґрунту і вплив на них ерозії” (1999), “Деградація ґрунтів і майбутня доля Молдови” (2000) і книга, написана разом з Б.П. Боінчаном “Чорноземи і екологічне землеробство” (2004), яка була відзначена премією АН Молдови. У книзі в науково-популярній формі висвітлені питання, пов'язані з раціональним використанням одного з основних природних багатств Республіки Молдова – чорноземних ґрунтів. Автори зазначають, що способи використання ґрунтів і методи відновлення їхньої родючості в сучасних системах землеробства не тільки неадекватні природним властивостям ґрунтів, але й не враховують вимог об'єктивно існуючих законів землеробства. Продовження такої практики може спричинити природну і економічну катастрофу. Стає очевидним, що шлях техногенної інтенсифікації безперспективний не тільки через енергетичні і економічні причини, але й внаслідок зростання негативних екологічних і соціальних наслідків.

До свого 95-річчя І.А. Крупеніков видав книгу “Чорноземи. Виникнення, досконалість, трагедія деградації, шляхи охорони і відродження”, присвячену пам'яті І.П. Герасимова і В.А. Ковди. У цій видатній праці викладено погляди вченого на сучасне наукове і практичне значення чорнозему, підкреслена його особлива роль в історії науки і людства, висловлені нові думки з цього питання. Головну увагу приділено трагедії, яку переживає чорнозем у наші дні під впливом антропогенних чинників, описано п'ять типів деградації чорнозему, які поділяють на 40 видів. В основу цього поділу покладено елементарні ґрунтові процеси, їхнє спотворення, прискорення чи сповільнення, трансформацію біосферно-екологічних функцій, зниження родючості як наслідок деградації.

Ігор Аркадійович – доброзичлива людина, багатьом він допоміг у вирішенні різноманітних проблем – від наукових до життєвих. Безцінними можна назвати його поради, що базуються на багатому життєвому досвіді та любові до людей. Учений продовжує творчо працювати. Славний життєвий шлях Ігоря Аркадійовича Крупенікова достойний поваги і наслідування.

Степан Позняк

Наші автори

- **Альтгайм Любов Богданівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Баб'як Галина Петрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету
- **Бегень Олеся Романівна** – інженер відділу регіональної екологічної політики Інституту регіональних досліджень НАН України, м. Львів
- **Дарчук Костянтин Вікторович** – асистент кафедри геодезії, картографії та управління територіями Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Дітчук Ігор Львович** – викладач кафедри економічної і соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, голова Тернопільського відділу УГТ
- **Дністрянський Мирослав Степанович** – доктор географічних наук, професор кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка (
- **Заставецька Леся Богданівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецька Ольга Володимирівна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, дійсний член НТШ
- **Заячук Мирослав Дмитрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, докторант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Луганського відділу УГТ, Голова Слобожанського осередку НТШ
- **Кілінська Клавдія Йосипівна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної географії та рекреаційного природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Когайчук Сніжана Юріївна** – аспірант кафедри фізичної географії природничо-географічного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- **Кравець Тарас Мирославович** – завідувач лабораторії комплексного атласного картографування кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Матвій Зіновій Васильович** – учитель географії та історії, заступник директора загальноосвітньої школи І-ІІ ст. с. Курівців Зборівського району Тернопільської області
- **Подобівський Володимир Степанович** – аспірант кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ
- **Позняк Степан Павлович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка, академік Академії наук Вищої школи України, академік Української екологічної академії наук, почесний член УГТ
- **Поплавська Інна Володимирівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

- **Ровенчак Іван Ілліч** – доктор географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, заступник голови Географічної комісії НТШ
- **Рунців-Корольок Оксана Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціального управління Тернопільського інституту соціальних та інформаційних технологій
- **Семеген Оксана Олегівна** – аспірант кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Теліш Павло Степанович** – кандидат географічних наук, завідувач лабораторії екологічної експертизи, асистент кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Ткач Дмитро Володимирович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету
- **Тодоров В'ячеслав Іванович** – кандидат географічних наук, в. о. доцента кафедри економіки підприємства та туризму Ізмаїльського державного гуманітарного університету
- **Химич Олександра Анатоліївна** – магістр кафедри фізичної географії та геоекології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Шевчук Сергій Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО ЧАСОПISУ

- ❑ Тексти матеріалів до часопису подаються українською мовою.
- ❑ Обсяг статті: не менше 9 сторінок (макс. – до 27 с.) – при розмірі шрифту 14 та міжрядковому інтервалі 1,5 або ж не менше 5 сторінок (максимально – до 15 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- ❑ Обсяг відгуку (рецензії на книги, картографічні та інші матеріали) – до 5 сторінок, повідомлення – до 1 повної сторінки, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- ❑ Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc) надсилається записаним на CD-R або ж електронною поштою.
- ❑ Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- ❑ 1 друкований паперовий примірник тексту, підписаний автором та завірений за місцем роботи чи навчання, надсилається поштою.
- ❑ Параметри сторінки і шрифту для друкованого варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5.
- ❑ Картографічні та схематичні матеріали виконуються в чорно-білому кольорі. Вони, а також фотографії записуються в окремі файли на CD-R, їх відбитки подаються в статтях у паперовому варіанті.
- ❑ Необхідно дотримуватися вимог ВАК при оформленні статей (дана умова стосується насамперед аспірантів, магістрантів, пошукувачів та інших зацікавлених авторів).
- ❑ Аспіранти, магістранти і пошукувачі надсилають лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів, підписаний ним, або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці друкованого примірника.
- ❑ Перед початком тексту статті необхідно подати такі позиції (кожна з них вказується в окремому абзаці шрифтом 12):
  - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
  - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
  - заголовок статті (великими буквами, жирним шрифтом);
  - розширену анотацію статті (до 1 сторінки тексту) українською мовою (курсивом);
  - 5 ключових слів (курсивом);
  - ім'я та прізвище автора і назва статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
  - ті самі анотація та ключові слова англійською мовою (курсивом).
- ❑ Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені. Посилання в тексті на джерела подаються у квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- ❑ Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- ❑ Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному з них необхідно вказати: повністю прізвище, ім'я та по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки чи навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Для спілкування і контактів з автором потрібно надіслати: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- ❑ Для компенсації витрат, необхідних на підготовку часопису та його друкування, автори здійснюють передоплату (поштовим переказом).
- ❑ Автор отримує один примірник часопису.

Статті та інші матеріали до часопису просимо надсилати за такою адресою:
Ігорю Дітчучу, відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
кафедра економічної і соціальної географії,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2,
46027 м. Тернопіль
Тел. (0352) 43-61-54, 0935793420
e-mail: ditchuk@i.ua   ditchuk@ukr.net   zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису міститься на сторінці “Наукової періодики України” (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/index.html) сайту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>), а також розташована на сайті “Світ географії та туризму” (www.ukr-tur.narod.ru)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 25

Комп'ютерна верстка Тарас Заставецький
Художнє оформлення обкладинки Михайло Цибулько і Світлана Демчак

Підписано до друку 29.06.2012. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
18,2 ум. др. арк. Тираж 150.
Друкарня Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2